

University of Groningen

Studies in the posthumous works of Spinoza

Akkerman, Fokke

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1980

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Akkerman, F. (1980). *Studies in the posthumous works of Spinoza: On style, earliest translation and reception, earliest and modern edition of some texts*. [Thesis fully internal (DIV), University of Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

STUDIES IN THE POSTHUMOUS WORKS OF SPINOZA

**ON STYLE, EARLIEST TRANSLATION AND RECEPTION,
EARLIEST AND MODERN EDITION OF SOME TEXTS**

RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN

STUDIES IN THE POSTHUMOUS WORKS OF SPINOZA

ON STYLE, EARLIEST TRANSLATION AND RECEPTION,
EARLIEST AND MODERN EDITION OF SOME TEXTS

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN HET DOCTORAAT IN DE LETTEREN AAN
DE RIJKSUNIVERSITEIT TE GRONINGEN OP GEZAG VAN DE
RECTOR MAGNIFICUS DR. J. BORGMAN IN HET OPENBAAR TE
VERDEDIGEN OP DONDERDAG 26 JUNI 1980 DES NAMIDDAGS TE
4 UUR

DOOR

Fokke Akkerman

geboren te Noorddijk

krips repro meppel

PROMOTOR : PROF.DR R.E.H. WESTENDORP BOERMA
CO-REFERENT : PROF.DR H.G. HUBBELING

*Voor Frouke
Foar Heit en Mem*

WOORD VOORAF

Gaarne wil ik hier dank uitspreken aan mijn promotor, prof.dr R.E.H. Westendorp Boerma, voor de bereidheid dit proefschrift onder zijn hoede te nemen, en voor de zorgvuldigheid waarmee hij mijn werk kritisch heeft begeleid. Het verheugt mij zeer daarin een erkenning te meer te mogen zien van de wenselijkheid de studiën zoals die traditioneel aan het Klassiek Instituut te Groningen worden beoefend, ook buiten het gebied van de Klassieke Oudheid uit te breiden.

Voorts ben ik dank verschuldigd aan prof.dr H.G. Hubbeling, die als co-referent heeft willen optreden. Zonder de goede samenwerking die wij sinds 1971 bij het tot stand brengen van een aantal publikaties hebben betracht, zou ik niet de moed hebben gevonden dit onderwerp voor mijn proefschrift te kiezen, noch om het werk tot deze voltooiing voort te zetten.

Mijn collega dr A.F. Rombout ben ik dankbaar dat hij steeds weer heeft goedgevonden mijn pogingen Frans te schrijven onmiddellijk en krachtig bij te sturen, en mevr. drs M.A. Touber-Berkel dat zij zonder versagen de steeds langer wordende teksten die hier in het Engels verschijnen, heeft vertaald.

Agatha Eekhof-Koekkoek komt dank toe voor de energie en de accuratesse waarmee zij het typewerk heeft verzorgd.

Van de steun die ik van mijn vrouw heb ondervonden, wil ik hier alleen noemen de hulp bij het schrijven van de Franse teksten en bij het correctiewerk.

CONTENTS

The chapters I, III, IV and VI were published earlier as indicated below. I wish to express my thanks here to the editors and publishers for their permission to reissue these texts.

WOORD VOORAF

INTRODUCTION

	I
I SPINOZA'S TEKORT AAN WOORDEN (published as <i>Mededelingen XXXVI vanwege het Spinozahuis</i> , Leiden, E.J. Brill 1977)	1
a. Humanistic education of Spinoza	1
b. Teaching methods in his days	2
c. Terence favourite with Van den Enden	3
d. Quotations from Terence in Spinoza's writings	3
e. Quotations from other classical authors	9
f. Formulaic technique of writing	10
g. Spinoza's reading: Descartes	12
h. Spinoza's reading of Seneca's letters	14
i. Notes	18
II PAUVRETÉ OU RICHESSE DU LATIN DE SPINOZA (the text of a paper read at the fourth congress of Neo-Latin Studies at Bologna 1979)	25
a. The style of Spinoza's earliest writings	25
b. The style of the <i>Ethica</i> diversified	25
c. The preface to the <i>Tractatus theologico-politicus</i>	25
d. Classical reminiscences in the <i>Ethica</i>	26
e. Stylistic analysis of <i>Tractatus politicus</i> VII.1	27
f. Notes	33
III VERS UNE MEILLEURE ÉDITION DE LA CORRESPONDANCE DE SPINOZA? (published in <i>Revue internationale de philosophie</i> 119-120 (1977) 1-26)	37
a. sloppy transcriptions of manuscripts in Gebhardt's edition	37

b. Relation between the three versions of <i>Ep.</i> 43	38
c. Manuscript editions of some letters (nos. 6, 9, 12, 13, 32)	40
d. <i>Epp.</i> 8, 37, 45, 46, 63	44
e. 5 letters copied by Leibniz (nos. 12, 73, 75, 76, 78)	45
f. Spinoza's letters written in Dutch not translated by the author	47
g. Relation between the various versions of these letters	50
h. Survey of all letters, rearranged as to their sources	56
i. Literature	58
 IV L'ÉDITION DE GEBHARDT DE L'ÉTHIQUE DE SPINOZA ET SES SOURCES (published in <i>Raison présente</i> (Nouvelles éditions rationalistes, Paris) no. 43 (1977) 37-51. Text of a paper read at a CNRS colloquium in May 1977 at Paris)	61
a. Typography, punctuation, accents	61
b. The translation in the NS, a few emendations of the Latin text	65
c. An ideal new edition	70
d. Notes	75
 V SPINOZA'S <u>ETHICA</u> : SOME IMPROVEMENTS UPON THE HEIDELBERG EDITION AND A NEW COLLATION OF <u>DE NAGELATE SCHRIFTEN</u>	77
1. Introduction	77
2. Gebhardt's way of handling the text: some instances	79
3. Gebhardt's theory on the relation between the text of the OP and the translation in the NS	95
3.1 Gebhardt's theory: two drafts of the text	95
3.2 Three significant differences between OP and NS; an alternative hypothesis	97
3.3 How to handle the differences in a new edition	100
3.4 Criticism of Gebhardt's procedure	100
4. Glazemaker as translator	101
4.1 Different opinions on his qualities	101
4.2 Leopold on his significance for Spinoza's texts	101
4.3 Study by Ellerbroek	102

4.4	Study by Thijssen-Schoute	102
4.5	Further study needed	103
4.6	His translations as witnesses to lost texts	103
4.7	Glazemaker in the history of translating	104
4.8	As translator compared with P. Balling	106
4.9	One text translated by both	108
4.10	Glazemaker's translation of Descartes' <i>Meditationes</i>	113
4.11	Glazemaker's translation of Descartes' <i>Principia philosophiae</i> ; general conclusions	118
4.12	Glazemaker's translation of Descartes' <i>Regulae</i>	123
4.13	Glazemaker's translation of Seneca's <i>Epistulae ad Lucilium</i>	125
5.	The translation of the <i>Ethica</i> in <i>De nagelate schriften</i>	126
5.1	The translatability of the text; Glazemaker's authorship	126
5.2	Literal correspondence	128
5.3	Various kinds of differences	129
5.3.1	Punctuation, capitals and paragraphs	130
5.3.2	Order of words and clauses	131
5.3.3	Translation more explicit than the text	131
5.3.4	Translator's licences	132
5.3.5	Double translations of a word	132
5.3.6	Variation	134
5.3.7	Various categories of mistakes	137
	a. in tense, mood, and voice	137
	b. relational mistakes	141
	c. mistranslating of one single word	142
	d. small words left untranslated	143
	e. small words added in the translation	143
	f. various other mistakes	143
6.	The oldest translation of the <i>Ethica</i>	145
6.0	Special place of Parts I and II	145
6.1	The axiom 2 of Part II	145
6.2	Characteristics of <i>Ethica</i> I and II in the NS	147
6.3	Explicit or explanatory translations	148

6.4	Who was the translator of Parts I and II?	152
6.5	Free translations	153
6.6	Two drafts of the <i>Ethica</i> after all?	158
6.7	There is more text in the NS than in the OP	161
6.8	18 places where the OP have more text than the NS	162
6.9	The NS have something different from the OP: 15 cases	163
6.10	5 striking differences between OP and NS	166
6.11	When did Glazemaker translate the <i>Ethica</i> ?	169
6.12	Striking translations of words	170
	Notes	176
	Appendix I Some more textplaces discussed	186
	Appendix II All double translations of words	194
	Appendix III Functions and translations of <i>ratio</i>	198
	Abbreviations and short titles used in chapter V	201
VI	THE PREFACE TO SPINOZA'S POSTHUMOUS WORKS (published in LIAS VI (1979) 103-173; from this publication a note on Jarig Jelles, a survey of the contents in English and a list of Jelles' quotations from Scripture (pp. 154-170), contributed by H.G. Hubbeling, have been left out here. The introduction has been slightly adapted here and the annotations have been considerably elaborated)	205
	Introduction	205
	Dutch and Latin text of the preface	216
	Annotations	260
	INDEX	276
	SAMENVATTING	283
	ADDENDA AND CORRIGENDA	285

INTRODUCTION

This collection of papers deals with a few aspects of Spinoza's use of language and with the earliest phases of the textual history, aspects which have not been done justice to in the whole of the Spinoza studies¹. For an appreciation of Spinoza's Latin the 19th century was a bad period. While classical scholars concentrated on antiquity, students of modern history and literature worked on the emancipation of the study of the vernacular languages and literatures. Of Neo-Latin predominantly negative mention is made in the great normative grammars of the period: "Nur bei den Neulateinern" Krebs-Schmalz note now and then in their *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, and that more or less amounts to "degenerated Latin". In the flourishing Renaissance studies of the period the literary aspects of Latin humanism did not enjoy great fame. Fortunately in our days at last more attention is paid to modern Latin culture². Latin, with its rhetorical-poetical, its philosophical, theological and legal tradition, was the dominating cultural language in Europe for a few centuries after the middle ages. The scientific revolution of the 17th century, too, was still completed predominantly in Latin. The prejudices against the linguistic and stylistic phenomena of Neo-Latin also begin to weaken. Imitation of the admired authors of antiquity plays an important part in Neo-Latin, but who should be imitated, and what exactly is imitated, is a subject of continued discussion from Petrarca until the end of the 17th century and later and moreover a matter of personal preference and ability. Neo-Latin displays as much variety as any great cultural language of the past.

Spinoza is in the vanguard of scientific and philosophical thought in the 17th century, which adopted a very critical attitude to the humanistic rhetorical ideals. It is common knowledge how the Royal Society at its foundation in 1662 solemnly forswore the rhetorical style. Much earlier yet, in 1627, Descartes compared in a famous letter³ the right style to physical health - the better it is, the less it is noticed - and rhetoric to the

disease that threatens it. Thomas Hobbes declared democracy an unsound form of government of the State amongst other things because *eloquentia* plays an important part in it and "metaphore is abuse of language"⁴. Such sounds also caught the ears of Spinoza's friend Lodewijk Meyer; he declares in his own *Philosophia sacrae Scripturae interpres* of 1666: *non concinnitate vocum, non ornatâ compositione verborum, non flosculis ac pigmentis Oratorum te, Lector, in nostram sententiam pellicere, sed rem totam nudè & simpliciter ob oculos ponere, atque apodictis rationibus demonstrare volui*⁵. But the preface from which these words are taken is written in beautiful, rhetorical Latin, Descartes' Latin style can enrapture the Latinist and Hobbes meticulously translated his *Leviathan* into Latin. Spinoza will certainly have endorsed the rejection of excessive rhetorical devices implied in the pronouncement just quoted. In his *Ethica* he even goes much further in rejecting a "fine" style than the writers mentioned. But all the same the *non movere, sed docere* which Meyer and the others adopted as their maxim, is not a suitable motto for Spinoza's *Ethica*: *movere demonstrando* might be a fitting variant. He himself realized the disadvantages of the prolix geometrical method; sometimes he is compelled to summarize briefly (a rhetorical art!): *ut ea quae sentio, faciliùs ab unoquoque percipiantur*⁶. Moreover his whole philosophical personality is orientated in a different direction from that of e.g. Descartes, the man of science. Spinoza is a metaphysician, but penetrates deeply into the fields of morals, religion, politics, philology. He writes Latin because with Spanish, the language in which he was taught, he would not reach an audience; in Dutch he was not sufficiently versed, nor was he a nationalist. Moreover Latin keeps him at a safe distance from his attackers and opponents. More important than these reasons, however, is the fact that Latin - and that is the function it had always fulfilled - brings him into direct contact with the traditions with which he wishes to connect: next to Descartes these are particularly scholasticism, the Stoa, the Roman history writers and other authors from whom he draws the basic material for his philosophy. His relation with the language is a very intimate one. With great accuracy and persistency he uses certain

words in a delimited series of senses (e.g. *jus*, *imperium*, *ratio*, *ingenium*). Classical citations or newly created phrasings with a classical tinge are not very frequently, but yet regularly, found. They are never embellishments introduced from outside, no more than his metaphors, exempla, figures of speech are, they always spring up from the essence of his thought. Not much study has been made of Spinoza's use of language⁷. The first two papers of this book throw some light on a few aspects of his style.

It has not always been a matter of course that a thorough knowledge of Spinoza's linguistic usage is indispensable for the editor of his texts too. Since the beginning of the 19th century six complete editions of Spinoza's work have been produced. Originally the old 17th century editions were merely reprinted, with the occasional correction at most. It was exclusively a question of making and keeping the texts available as completely as possible. Not until several Spinoza texts emerged about the middle of the century, in various forms - as autographs, copies, translations - began the possibility and desirability of further philological study to be realized. In this respect the Hague edition by Van Vloten and Land was disappointing. Lack of appreciation of Spinoza's Latin, even less respect for the 17th century translations, both typical of the 19th century, handicapped Land, who did most of the editorial work. Nevertheless the edition was the first to include all the works then known so completely and the production was dignified. Neither were a few critical notes lacking. So the three editions it went through and the wide circulation it achieved were not undeserved. It was the great merit of our poet Jan Hendrik Leopold that in 1902 he not only pointed out a series of shortcomings in the *editio Hagana*, but also showed the way that would have to be taken to make further philological progress: Spinoza's Latin would have to be studied, so would the contemporary translations. In his booklet⁸ he combined the two subjects: 37 pages on the former, 55 on the establishment of the text, for which he systematically made use of the old translations.

Then, in 1925, Carl Gebhardt published his great edition along

the lines marked out by Leopold. The splendid production and the detailed information on the textual history have made these four volumes into a real monument to Spinoza. It is a distinguishing characteristic of the Spinoza tradition that the many modern translators did often more for the improvement of the text than the editors. Gebhardt realized this and he consequently freely drew the translations into his critical notes, especially those to the *Ethica*. A monument to Spinoza then. But no milestone in the history of philology⁹. Gebhardt underestimated the problems in this respect. Not enough systematic study had been made of the text to provide him with a solid basis for his task. Spinoza's work is extensive and each individual text had its own history up till its first appearance in print. Gebhardt's talents and education were a second handicap. Next to the Law he also studied Medicine and especially Art history and Philosophy; primarily his heart went out to the great thoughts of Spinoza's philosophy; to propagate them and also for the memory of the author he made great efforts and sacrifices¹⁰. But he did not really develop a philological habit. It is to be regretted that it was not Leopold who produced this *editio definitiva* of Spinoza. He was a philologist by training and undoubtedly had a far greater knowledge both of Latin and Dutch than Gebhardt¹¹. The worst flaw in his edition is that he did not get enough grip on the old translations and their relation to the texts. Thus his edition of the letters is an incomprehensible mixture of original texts from the manuscripts, translations and 17th century editions, advancing time after time the wrong version as the most authentic. And more or less the same conditions prevail in the case of the *Ethica*. There he did not recognize the true nature of the translation either, resulting in his wrongly interfering with the text in scores of places on the strength of the translation. Gebhardt's edition has gradually become the standard one, so that it is now the basis of not only philosophical research, translations and new editions, but also of a lexicon, a concordance and a word-list¹². It is therefore high time to take up the study of the text once more.

The work of the earliest editors of the text is another ne-

glected field of the Spinoza philology¹³. It would be desirable to devote a monograph to Lodewijk Meyer as editor of Spinoza's writings. Meyer was active as Latinist, translator and editor of various works of others besides Spinoza, including his own. An exact assessment of what he contributed to the shaping of Spinoza's texts is certainly needed. Moreover the way he handles the Latin language is in itself interesting enough to justify some further study.

Historians have done much to shed light on Spinoza's surroundings. Nowadays much attention is paid to the philosophical-religious influences of Spinoza on his surroundings and, reversely, of his surroundings on him¹⁴. But the philological side of the reception of his work remains largely virgin field. Besides Balling and Glazemaker as earliest translators, I think particularly of the writings of Spinoza's friends and opponents (Balling, Meyer, Jelles, Van Bleijenberg), which have never been re-edited, let alone been studied exhaustively. The most striking example was the preface to the *Opera posthuma*, written, respectively translated, by Jelles and Meyer. In this book the reader finds a number of studies collected in an attempt to meet a few of the desiderata mentioned.

Notes

- 1 Just how far modern Spinoza research is removed yet from a proper insight into these matters, appears from the judgement of a careful and erudite scholar such as F. Sassen, who on one and the same page pays the highest tribute to Carl Gebhardt's edition and thoroughly condemns Spinoza's Latin (*Kerngedachten van Spinoza*, Roermond-Maaseik 1967, p. 34).
- 2 I refer to J. IJsewijn, *Companion to Neo-Latin Studies*, Amsterdam 1977. When the Acta of the fourth congress of the IANLS (Intern. Assoc. for Neo-Latin Stud.) at Bologna in 1979 are published, and those of the third at Tours, through this channel alone over 5000 pages of essays on Neo-Latin subjects will have come out in less than ten years.
- 3 Descartes, *Correspondance*, éd. Adam-Tannery, Paris 1897, vol. I, no. 5 (pp. 5-13).
- 4 Thomas Hobbes, *De Cive*, Amsterdam 1657, X.11; *Leviathan* I.4.
- 5 Ed. Amsterdam 1666, *praef.* p. X.

- 18
- 6 Eth. IV.prop., schol.
 - 7 What is most important is mentioned in the notes to the chapter, I and II, see particularly p. 35, n. 25; of the article by I. Kajanto there mentioned I got hold when concluding this manuscript, thanks to the kind reference of Dr. P. Tuynman in Amsterdam.
 - 8 *Ad Spinozae Opera posthuma*, The Hague 1902.
 - 9 Critical comments on Gebhardt's work are made by Rudolf Boehm, Dieses war die Ethik und zwar Niederländisch wie sie Spinoza anfangs verfertiget, in: *Studia Philosophica Gandensia* 5 (1967) 175-206, with regard to the *Korte Verhandeling*; A.G. Wernham, *Benedict de Spinoza, The Political Works*, Oxford 1958, ²1965, p. 45, regarding the *Tract. Pol.*
 - 10 On Gebhardt's studies and biography, see *Zwei und zwanzigstes Jahrbuch der Schopenhauer-Gesellschaft* (1935) 401-411. On his personal sacrifices, see Guido van Suchtelen, *Spinoza's sterfhuis aan de Paviljoensgracht, Levensbericht van een Haags monument 1646-1977*, The Hague 1977, p. 19 and *passim*; see also chapter 7, note 28.
 - 11 Willem Meyer and J.H. Leopold had the intention to produce a new text edition of Spinoza's works, but could not find a publisher to realize the project; see W.G. van der Tak, Dr. W. Meyer, offprint from *Spinozana 1897-1922*, Heidelberg-Amsterdam 1922, p. XXVII.
 - 12 *Lexicon*, see p. 19, n. 46; *Concordance*, ch. V, n. 11; recently appeared *Spinoza, Traité Politique, texte Latin, traduction par P.F. Moreau, index informatique par P.F. Moreau et Renée Bouveresse*, Éditions Réplique, Paris 1979.
 - 13 For the splendid bibliography of Kingma and Offenbergh, see chapter VI, *Introd.*, n. 22.
 - 14 For a survey of the entire field and of recent publications, see H.G. Hubbeling, *Zur frühen Spinoza-Rezeption in den Niederlanden*, Conference Wolfenbüttel 6-8 of Dec. 1979, to be published in 1980. For Spinoza and the Jews of Amsterdam, see *Cahiers Spinoza* 3, Éd. Réplique, Paris 1980.

SPINOZA'S TEKORT AAN WOORDEN

Humanistische aspecten van zijn schrijverschap

Voordracht gehouden te Noordwijk op 22 mei 1976

For words are wise mens counters, they do but reckon by them: but they are the mony of fooles, that value them by the authority of an Aristotle, a Cicero, or a Thomas, or any other Doctor whatsoever, if but a man.

TH. HOBBS, *Leviathan* I, 4.

In een brief aan Oldenburg van 1662 schrijft Spinoza: „...als ik bijgeval iets onduidelijk heb gesteld door een tekort aan woorden, zoals mij wel vaker overkomt, verzoek ik u mij dat te willen meedelen...”¹, waarmee hij bijna achteloos te kennen geeft, dat een van de hoogste idealen van het humanistisch² onderwijs in hem geen vervulling heeft gevonden. Het aanleren van verbale kundigheid immers, het kweken van rijkdom aan woorden, uitdrukkingen en zegswijzen, het leren beheersen van grammaticale regels en stilistische figuren, dit alles uitgedrukt in het woord *Eloquentia*, was althans in de praktijk het doel bij uitstek van de Latijnse scholen van de 16de en 17de eeuw³. Dit doel werd nagestreefd door de jeugd jarenlang grondig Latijnse teksten, vooral uit de Oudheid, te laten lezen. Ook inhoudelijk bevatten deze oude boeken, zo heeft men zeker in de 16de eeuw nog gedacht, zo ongeveer alles wat de moeite van het weten waard was⁴. Door een dergelijke vorming hoopte men onwetendheid en barbarij uit te bannen, tegemoet te komen aan de bestaande dorst naar kennis⁵, de jonge mensen beter voor te bereiden op de studie aan de universiteit, en in het algemeen het leven in Europa weer te brengen op het beschaafde niveau dat het in de Oudheid had gehad.

Welnu, humanistisch gevormd in deze zin kan Spinoza inderdaad nauwelijks genoemd worden. Als ideologie is het humanisme trouwens in de tweede helft van de 17de eeuw overleefd. In verschillende wetenschappen heeft men ten opzichte van de Oudheid beslissende stappen vooruit gedaan, of is definitief andere richtingen ingeslagen. Het groeiende gevoel van eigenwaarde van naties en maatschappelijke klassen, van wetenschapsmensen en kunstenaars, zelfs in de letterkunde, heeft de afhankelijkheid van de geschriften der klassieke oudheid voor een belangrijk deel ongedaan gemaakt. Van deze historische ontwikkeling is Spinoza, voortwerkend in de nog jonge traditie van Descartes, een zeer duidelijk exponent. Men behoeft maar een blik te slaan in het werk van de Nederlandse geleerde humanist Justus Lipsius — evenals Spinoza schrijver van boeken over filosofie en staatkunde, evenals hij sterk door de Stoa geïnspireerd — om te beseffen hoezeer we met Spinoza ten opzichte van het begin van de eeuw een waterscheiding zijn gepasseerd. In zijn metafysische, weinig literaire wijze van filosoferen lijkt Spinoza meer aan te sluiten bij Aristoteles en de scholastiek dan bij de humanistische stromingen in de wijsbegeerte⁶, waarvan Lipsius een vertegenwoordiger was. Daarbij komt dan nog dat hij door zijn joodse afkomst en opvoeding niet van jongsaf getraind is in de Grieks-Romeinse klassieken. Spinoza kwam pas laat ertoe althans Latijn te leren. Maar — en van hieraf zal

mijn betoog zich in omgekeerde richting bewegen — dit onderwijs in de humaniora was voor hem een persoonlijk gevoelde noodzaak. Nadat in jarenlange studie van bijbel en joodse theologie en filosofie zijn belangstelling en ambitie gewekt waren, moest het hem toegang verschaffen tot de filosofie en de wetenschap van zijn dagen en moest het zijn eigen actieve rol daarin mogelijk maken. Vertrouwd met filologische studie als hij van kindsbeen af was, heeft hij zich op het leren van Latijn gestort en het daarin juist zover gebracht als hijzelf nodig oordeelde. Hij deed dat in hoofdzaak ⁷ onder leiding van de Zuidnederlander Frans van den Enden, die in 1652 in Amsterdam een particuliere Latijnse school had gesticht.

Zo goed mogelijk heeft men de levensloop van deze avontuurlijke en levendige man gereconstrueerd ⁸, waarbij meestal veel nadruk is gelegd op zijn libertijnse geest. De reputatie van goddeloosheid zou hem gedwongen hebben zijn school in Amsterdam te sluiten en in 1671 naar Parijs te verhuizen. Daar stichtte hij opnieuw een school, doch raakte enkele jaren later betrokken bij een samenzwering (ten bate van de Republiek), die ontdekt werd. Van den Enden werd in 1674 na pijniging opgehangen, 72 jaar oud. In Nederland maakte men op zijn dood het volgende versje, dat ik hier citeer omdat het voor zover ik zie in de recente Spinoza-literatuur ontbreekt:

Zoo raakte van den End' rampsalig aan zijn end,
Die in zijn's levens loop, zig had van God gewend,
Des kon hy in zyn end dan ook geen Hemel hopen,
Maar van der galgen leer wel na de Hel toe lopen ⁹.

Ik zou er nu vooral op willen wijzen dat alle berichten en getuigenissen aantonen, dat Van den Enden een voortreffelijk leraar is geweest, met een brede vorming en belangstelling, en die in de jaren twintig op verschillende plaatsen in Zuid-Nederland het hele toenmalige Latijnse onderricht in de praktijk heeft beoefend ¹⁰. Over de precieze inrichting van zijn onderwijs in Amsterdam is niet veel bekend, er zijn geen schoolprogramma's met boekenlijsten bewaard en nauwelijks persoonlijke herinneringen van zijn leerlingen. Maar van enkele belangrijke methoden en doelstellingen van het onderwijs in het Latijn in de 16de en 17de eeuw zal Van den Enden zich niet ver verwijderd hebben. Voor ons op dit moment van belang is slechts het volgende ¹¹. Men las de klassieke teksten vooral om hun taal- en stijlwaarde, met het oog op de *imitatio* door de leerlingen. De tekst werd voorgelezen en verklaard, moeilijke woorden of wendingen werden gediceerd, en vooral werden de mooie zinnestelsels, fraai geformuleerde sententies en idiomatische wendingen in aparte schriften opgeschreven, de *elegantiores phrases*, de *flosculi*, *sententiae* en *formulae* zoals men ze noemde. Veel tijd werd besteed aan stijl-oefeningen. De leerlingen moesten in brieven, oraties of gedichten laten zien dat ze de gelezen teksten konden benutten. Verder probeerden de leraren de leerlingen ertoe te brengen ook zelfstandig Latijnse teksten te lezen die niet in de klas werden behandeld. Ook deze *lectio privata* moest met de pen in de hand worden bedreven; de leerling legde op die wijze verzamelingen aan van citaten, uitdrukkingen en woorden die hem troffen of waarvan hij dacht dat ze hem nog wel eens van pas konden komen. Dat deze onderwijsmethodiek sterk haar stempel drukt op de Latijnse geschriften uit deze periode spreekt vanzelf. Een krachtig beroep werd gedaan op het geheugen van de leerling: de gediceerde of genoteerde bijzonderheden van de tekst, of ook hele gedeelten tekst werden uit het hoofd geleerd.

Helemaal was dit natuurlijk het geval, als men de leerlingen Latijnse toneelstukken van eigen maaksel of uit de Oudheid liet spelen. Dat deze populaire schoolmethode nu juist door Van den Enden met voorliefde en succes werd toegepast, weten we uit het bronnenonderzoek. Vooral over opvoeringen van komedies van Terentius en door Van den Enden zelf geschreven stukken bereiken ons concrete mededelingen¹². Terentius is in het hele humanistische onderwijs zeer populair geweest¹³. Men achtte zijn Latijn zo geschikt voor imitatie, dat vrijwel overal op de scholen, na de beginfase, wel een of meer stukken van hem werden behandeld¹⁴. Als de docent minder tijd wilde besteden aan de lectuur van het hele stuk, of ook als voorbereiding daarop, kon hij de leerlingen een boekje laten leren, waarin het excerpteerwerk al was gedaan, en waarin dus alle bruikbare zinnestjes waren verzameld¹⁵. Spinoza geeft er in zijn werk hier en daar blijk van dat hij niet alleen de woorden van het stuk kent, maar ook de situatie in de intrige. Hij heeft bij Van den Enden zeker enkele stukken van Terentius zeer grondig gelezen en geleerd.

Het is de classicus Jan Hendrik Leopold geweest, die in zijn aardige boekje over Spinoza's teksten op deze Terentiusontleningen in Spinoza's werk gewezen heeft¹⁶. In totaal heeft hij 26 tekstplaatsen in Spinoza aangewezen, die ontleningen uit Terentius bevatten, voornamelijk in deel III en IV van de *Ethica*. Hij merkt daarbij ook op dat juist hier, in het definiëren en onderscheiden van menselijke affecten en in het stellen van de menselijke zwakheid tegenover de hartstochten, er alle gelegenheid is voor aanhalingen uit de komediedichter, daar er een zekere verwantschap tussen beider kijk op de mens bestaat¹⁷. Deze 26 plaatsen van Leopold heb ik nu met een kleine honderd kunnen uitbreiden¹⁸. Niet alles is even belangrijk, maar het is toch niet zelden zo dat men pas echt goed begrijpt wat een bepaalde plaats van Spinoza bedoelt, als men haar als ontlening in het werk van Terentius heeft gelocaliseerd. Enkele plaatsen wil ik u voorleggen, vooral om te laten zien hoe verschillend deze ontleningen naar vorm en inhoud functioneren. Citeren in die zin, dat de aangehaalde plaats expliciet aan Terentius wordt toegeschreven, doet Spinoza nooit. Ook andere schrijvers citeert hij trouwens zeer weinig: de ontleningen worden meestal geheel in de eigen tekst opgenomen.

In de eerste plaats valt het op, dat van de vele fraai gepolijste sententies en spreekwoorden waar Terentius beroemd om is, toch maar weinig door Spinoza is overgenomen. Behalve de enkele door Leopold genoemde, ontmoeten we: „vrienden moeten alles gemeenschappelijk hebben”; Spinoza voegt eraan toe: „vooral hun geestelijk bezit”¹⁹. De bekende spreuk: „ik ben een mens, niets menselijks is mij vreemd”, wordt door Spinoza in de nu gebruikelijke, door Terentius niet bedoelde zin van: vergissen is menselijk, gebezigd. Het is trouwens niet zeker of Spinoza deze uitspraak aan Terentius ontleent, want zij komt voor in een komedie die hem overigens maar heel weinig woorden heeft geleverd²⁰. Eveneens komt bij Spinoza voor: „ik weet dat ik een mens ben en mij heb kunnen vergissen”, het zijn bijna de laatste woorden van het *Theologisch-politiek tractaat*, waarachter, evenals in het vorige geval, een verkeerd geïnterpreteerde Terentiusplaats schuil gaat²¹. Nog een algemene wijsheid in een pregnante formule gevat, vinden we in het *Theol.-pol. tract.*, wanneer Spinoza opmerkt: „dat alle mensen, zowel zij die regeren, als zij die geregeerd worden, niet tot inspanning, maar tot lust geneigd zijn”. Ook die is aan Terentius ontleend, zij het dat zij bij hem niet in een staatkundige context staat²².

Vaak komen we in Spinoza spreekwoordelijke uitdrukkingen tegen, die hij ken-

nelijk aan Terentius ontleent, al hebben ook andere auteurs ze wel gebezigd: *primas partes tenere* — een hoofdrol spelen ²³; *in luto haerere* — in de modder blijven steken: „ik denk dat ik wel weet in welke modder deze man vastgekleefd zit”, in de zin van: waar de schoen hem wringt ²⁴; *scrupulum inicere alicui* — iemand aanstoot geven ²⁵; nog een andere uitdrukking met *scrupulus* — eigenlijk een scherp steentje —: „als ge van mening zijt dat er nog een *scrupulus* achtergebleven is” d.w.z.: als ge nog niet geheel overtuigd zijt ²⁶; *tota via errare* — het spoor totaal bijster zijn ²⁷; *remedium malo adtribuere* — een middel tegen een kwaal aanwenden ²⁸; *eandem cantilenam canere* — hetzelfde liedje zingen ²⁹.

Verder treffen we bij Spinoza aan Terentius ontleende idiomatische wendingen aan, zoals: *in tua manu sunt* — ze zijn in uw hand, staan tot uw beschikking ³⁰; *fac ut lubet* — doe maar zoals ge wilt ³¹; *peto te exorare sinas* — ik vraag u dat ge u laat overhalen; Spinoza varieert hier de uitdrukking die hij bij Terentius vond, en op een ontoelaatbare manier, want hij had *exorari* moeten zeggen ³²; *promovere* — overdrachtelijk voor: vorderingen maken ³³; *animo suo morem gerere* — z'n eigen zin doen ³⁴; *bona tua venia* — met uw goedkeuring ³⁵.

Maar niet alleen deze vaste wendingen en sententies, ook zo maar zinnen uit Terentius, woorden en uitdrukkingen ontleend aan diens spreektaal, heeft Spinoza tot zijn beschikking. Vooral daar waar het betoog buiten het filosofische kader treedt, een persoonlijk, intiem karakter krijgt, of zeer krachtig zich wil uitdrukken, komen de Terentianismen voor de dag. Albert Burgh heeft Spinoza geschreven dat hij hem beklaagt en beweent, omdat hij — Spinoza — „zich door de Vorst der boze geesten laat bedriegen”. Ironisch antwoordt Spinoza: *sed quaeso, bono animo sis, atque ad te redi* — wees maar niet bang, kom toch tot jezelf, twee uitdrukkingen die beide aan Terentius zijn ontleend ³⁶. Aan dezelfde Burgh schrijft hij met een Grieks woord uit de Romeinse omgangstaal, ook in dit geval van Terentius geleerd: *apage hanc execrabilem superstitionem* — weg met dat vervloekte bijgeloof ³⁷. In de brief *Over het oneindige*, aan Lodewijk Meyer, vindt Spinoza, in typische komedietaal, dat de mensen die menen dat de uitgebreide substantie uit delen is opgebouwd *prorsus garriunt, ne dicam insaniunt* — onzin kletsen, om niet te zeggen stapelgek zijn ³⁸.

Eigenaardig is het te zien hoe soms een woord of uitdrukking wordt overgenomen in eenzelfde soort kontekst. Het adjectief *palmarius* betekent iets dat de palm, dus de eerste prijs, verdient. Een slaaf in de *Eunuchus* van Terentius heeft de zoon van zijn baas op het slechte pad gebracht en vindt dat om twee redenen zeer verdienstelijk van zichzelf: „Want afgezien daarvan”, zegt hij, „dat ik hem zonder kosten en moeite een meisje in handen gespeeld heb, is er in de tweede plaats dit, en daarvoor verdien ik helemaal de palm vind ik, dat ik een middel gevonden heb de jongen de aard en manieren van de meisjes-uit-het-beroep te leren kennen, zodat-ie ze altijd zal verafschuwen ³⁹”. Spinoza zegt in zijn brief aan Simon de Vries over de definitie, dat hij twee bewijzen heeft gegeven dat de substantie meer attributen kan hebben: „het eerste bewijs is... [volgt dit bewijs]..., het tweede bewijs, en dat verdient de palm naar mijn oordeel... etc. ⁴⁰”. Nog een voorbeeld daarvan — ditmaal betreft het een uitdrukking aan Tacitus ontleend: Spinoza neemt zich voor in de toekomst nog eens te schrijven over de afleiding van de verscheidenheid der dingen, „als ik tijd van leven heb” — *si vita suppetit*, zoals Tacitus de behandeling van de keizers Nerva en Traianus tot later uitstelt — *si vita suppeditet* ⁴¹.

Vaak hangt een frase Spinoza als klank in het oor en reproduceert hij deze klank in een heel ander syntactisch verband: in het *Politiek tractaat* lezen we „dat in de natuurlijke staat geen zonde bestaat, of, als iemand zondigt, zondigt hij jegens zichzelf, niet jegens een ander — *si quis peccat, is sibi, non alteri peccat*. In de *Adelphoe* van Terentius zegt Micio tegen zijn broer, wiens zoon hij geadopteerd heeft: „Je hebt je zoon aan mij in adoptie gegeven, nu is hij mijn zoon, als hij in iets zondigt, zondigt hij jegens mij” — *si quid peccat, mihi peccat* 42. Stijlfiguren worden eveneens op de klank af overgenomen en soms uit verschillende Terentiusplaatsen gecontamineerd: In het *Pol. tract.* lezen we over Don Pedro van Aragon, die van de Raad van Zeventien iets gedaan krijgt, en wel *ambiendo, largiendo, pollicitando* — door te lobbyen, geschenken te geven en beloften. In de *Andria* van Terentius komt voor: *sollicitando et pollicitando*, in de *Adelphoe*: *ex adsentando, indulgendo et largiendo* 43.

Niet zelden wordt er toch echt het een en ander van de inhoud meegenomen. Leopold heeft er reeds op gewezen dat de preoccupatie van Spinoza met hetaeren, vleiers, parasieten en zoons die in wanhoop van huis wegelopen om in vreemde krijgsdienst te gaan, niet aan zijn zeventiende-eeuwse omgeving zijn ontleend, maar aan de antieke komedie 44. In vele gevallen is de mooi gestileerde formule moeilijk los te maken van het fijne psychische onderscheidingsvermogen, de beschaafde omgangsvorm of hoge esthetische norm van de hellenistische komedie. In de brief aan Jacob Ostens maakt Spinoza zich erg boos over de valse beschuldigingen van Van Velthuysen met betrekking tot het *Theol.-pol. tract.* „Of hij dit nu uit boosaardigheid dan wel uit onwetendheid heeft gedaan, zou ik niet gemakkelijk kunnen zeggen”, zo citeert Spinoza vrij letterlijk Terentius 45. Slechts heeft hij *stultitia* — dwaasheid, vervangen door *ignorantia* — onwetendheid. Deze laatste is de bron van alle bijgeloof en vooroordeel en moet dus bestreden worden 46; daarin denkt Spinoza zeker nog geheel als de humanisten. Over Leibniz schrijft Spinoza: *visus est mihi homo liberalis ingenii*; om goed te begrijpen wat dat inhoudt moet men eigenlijk de hele sublieme scène uit de *Adelphoe* van Terentius lezen, waaraan deze woorden ontleend zijn. Iets van de onbekrompen edelmoedigheid en openhartigheid die aan deze Romeins-hellenistische woorden kleven, worden hier, naar later gebleken is ten onrechte, aan Leibniz toegeschreven 47. Zo drukt men met de brokstukken van deze geschriften dingen uit die men in zijn eigen taal- en denkwereld niet aantreft. Ook in deze zin is Spinoza nog humanist 48.

Zoals gezegd zijn de Terentianismen daar het meest frequent, waar de inhoud meer in de persoonlijke sfeer ligt. Brief 28, aan Johannes Bouwmeester, is een mooi voorbeeld. Hier volgen eerst enkele relevante passages in het Latijn:

Nescio an mei prorsus oblitus sis, multa tamen concurrunt, quae suspicionem afferunt. primo cum profecturus tibi valedicere volebam, et te a te ipso invitatus domi sine dubio offendere putabam hagam petiisse intellexi, revertor Voorburgum nullus dubitans, quin hic saltem in transitu nos inviseres. at tu, si Diis placet, insalutato amico domum reversus es. tres denique septimanas expectavi, nec hoc temporis litteras tuas videre contigit. si igitur opinionem hanc meam a te amotam vis, tuis litteris facile amovebis... velim interim te enixe rogatum habere, imo jam per nostram amicitiam te oro, rogoque, ut serium opus vero studio navare velis. atque intellectus, animaeque cultui meliorem vitae partem sacrare digneris. jam inquam dum tempus est, et antequam de tempore, imo de

te lapso conqueraris. ... de rebus anglicanis multa audio, nihil tamen certi. populus omnia mala suspicari non cessat, nec ullus rationem aliquam invenire scit cur classi non immitantur habenae. et res quidem nondum videtur esse in vado. Vereor ne nostrates nimis velint esse docti et providi. res tamen ipsa tandem indicabit quid in animo gestient, quidve moliantur, quod dii vortant bene. ...

„Ik weet niet of ge mij totaal vergeten zijt”, zo begint Spinoza. Bedenkt hij nu zelfs zo'n eenvoudige zin niet zelf? Neen, hij ontleent op de klank af aan een plaats uit de *Eunuchus*: *nescio hercle, neque unde eam, neque quorsum eam: ita prorsus sum oblitus mei* ⁴⁹. Spinoza vervolgt dan: „maar wel is er een samenloop van vele aanwijzingen die dit doen vermoeden”. Hier hoeft hij niet op de klank af te improviseren, hij kan dit deel van de zin met enige variatie uit de *Andria* halen ⁵⁰. De brief gaat dan verder: „Om te beginnen wilde ik bij mijn vertrek [uit Amsterdam] afscheid van u nemen en dacht u zeker thuis te zullen treffen [iemand thuis treffen — *domi offendere* — is uit de *Eunuchus* ⁵¹ afkomstig], daar gij me zelf hadt uitgenodigd, maar ik kreeg te horen dat ge naar Den Haag waart gegaan. Daarop keerde ik naar Voorburg terug, er volstrekt niet aan twijfelend [ook *nullus* voor *non* is komedietaal] of ge zoudt me hier althans in het voorbijgaan bezoeken. Maar gij zijt godbetert [*si dis placet* — een beschaafde krachtterm, die eveneens in de *Eunuchus* voorkomt ⁵²] zonder uw vriend te groeten naar huis teruggekeerd. Tenslotte heb ik drie weken gewacht en in al die tijd geen brief van u onder ogen mogen krijgen. Als ge dus deze mening die ik over u koester, van u wilt afwenden...” Welke mening? Een ongunstige blijkbaar. Deze hele laatste zin is tot zover een vrijwel letterlijk citaat uit de *Andria* ⁵³. Even verder lezen we: „Intussen zou ik u dringend willen vragen, ja ik bid en vraag het u bij onze vriendschap [deze formule kon Spinoza ook in pasklare brokjes uit Terentius' *Andria* bijeenzoeken ⁵⁴], dat ge u met ware ijver voor serieus werk zult inspannen en het beste deel van uw leven wilt wijden aan de ontwikkeling van uw verstand en ziel. Ik bedoel nù, terwijl het nog tijd is” — *dum est tempus* — ook deze eenvoudige woorden zijn ontleend, en, wat nog aardiger is, in een soortgelijke emotionele functie opnieuw gebruikt. In de eerste scène van de *Eunuchus* vermaant een oudere slaaf zijn jonge meester, die aan een heilloze liefde te gronde dreigt te gaan: „en daarom baas, denk nog eens en nog eens na, terwijl het nog tijd is ⁵⁵”. Aan het slot van de brief spreekt Spinoza over de oorlog met Engeland (de brief is van 1665) — *de rebus anglicanis* —: „Het volk houdt niet op alle mogelijke rampen te vermoeden en niemand weet een reden te bedenken waarom de vloot niet de vrije teugel gelaten wordt”. Dit laatste is een Vergiliuscitaat en wel uit het eerste vers van boek VI van de *Aeneis*. Spinoza vervolgt: „En inderdaad schijnt de situatie nog kritiek te zijn”. Daarvoor gebruikt hij een beeld uit de zeevaart: „en inderdaad schijnt de zaak nog niet in het ondiepe te zijn”. De Romeinse zeelui, anders dan de Hollandse, voelden zich pas veilig als ze in de ondiepten langs de kust waren. De uitdrukking komt voor in de *Andria* van Terentius ⁵⁶. „Ik ben bang”, zo vervolgt de brief, „dat onze landgenoten te wijs en te voorzichtig willen wezen”. En dan: „maar uiteindelijk zullen de feiten wel leren, wat ze eigenlijk in de zin hebben en ondernemen; mogen de goden het ten goede wenden”. Het eerste stuk: *res tamen ipsa tandem indicabit* — bevat een uitdrukking die vijf keer bij Terentius voorkomt ⁵⁷. Het tweede element — *quid in animo gestient, quidve moliantur* — is een typisch

Terentiaanse stijlfiguur, door Spinoza gevormd. Bij Terentius vinden we: *quid gestiam, aut quid laetus sim* ⁵⁸, en elders: *dum molitur, dum conatur* ⁵⁹. Ook de vrome wens: mogen de goden het ten goede wenden, komt uit Terentius. Aardig is dat Spinoza eerst opschreef — we hebben van deze brief zijn autograaf — *quod dii bene vortant* — in de gewone volgorde, met het werkwoord achter in de zin, maar toen blijkbaar bij zichzelf gedacht heeft: ‘nee, zo was het niet’, vervolgens het woord *bene* doorstreepte en het achter de werkwoordsvorm opnieuw neerschreef: *quod dii vortant bene*. Hieruit blijkt dat hij van de drie plaatsen in Terentius waar de uitdrukking voorkomt, er één speciaal zich herinnert, waar de woorden in deze zelfde volgorde en in eenzelfde angstig-gespannen kontekst, ook aan het slot van een redenering, voorkomen, nl. een plaats in de *Eunuchus* ⁶⁰.

Reeds enige malen werden de titels van enkele komedies genoemd. Bekijken we deze ontleningen vanuit Terentius, dan zien we dat van de tot nu toe gevonden ca. 65 met zekerheid aan één bepaalde Terentiusplaats toe te wijzen ontleningen in Spinoza er ongeveer 25 uit de *Eunuchus* stammen, 15 uit de *Andria*, 11 uit de *Adelphoe*, 10 uit de *Phormio* en 4 à 5 uit de *Hautontimoroumenos*. De *Eunuchus* was Spinoza dus het best bekend. Het is mij opgevallen dat met name de eerste scène daarvan op de vreemdste manieren door de teksten van Spinoza rondwaart. Het is de zoëven al genoemde scène waarin een bedaagde slaaf, Parmeno geheten, zijn jonge meester ertoe tracht te brengen radicaal te breken met een uiterst grillig dametje, dat hem nog maar pas terwille van een medeminnaar de deur heeft uitgezet, doch hem nu weer binnen tracht te lokken. Als hij tot een resolute breuk niet in staat is, zo vermaant hem de slaaf, dan dient hij in te zien dat zijn situatie hopeloos is. Hier volgt eerst het voor ons doel belangrijkste deel van de scène in het Latijn:

- 56 *proin tu, dum est tempus, etiam atque etiam cogita,*
ere, quae res in se neque consilium neque modum
habet ullum, eam consilio regere non potes.
in amore haec omnia insunt vitia: iniuriae,
60 *suspiciones, inimicitiae, indutiae,*
bellum, pax rursum: incerta haec si tu postules
ratione certa facere, nihilo plus agas
quam si des operam ut cum ratione insanias.
et quod nunc tute tecum iratus cogitas
65 „*egon illam, quae illum, quae me, quae non...! sine modo,*
mori me malim: sentiet qui vir siem”:
haec verba una mehercle falsa lacrimula
quam oculos terendo misere vix vi expresserit,
restringet, et te ultro accusabit, et dabis
70 *ultro supplicium* ⁶¹.

De slaaf spreekt aldus: „Daarom, meester, zolang het nog tijd is, denk er nog eens goed over na: een zaak die in zichzelf geen enkele redelijkheid noch matiging kent, die kun je niet met redelijkheid besturen ⁶²”. De eerste woorden van de *praefatio* van het *Theol.-pol. tract.* (dat de laatste woorden van dat boek uit Terentius stamden, zagen we al eerder) luiden: *si homines res omnes suas certo consilio regere possent* — als de mensen in staat waren al hun zaken met redelijkheid te besturen..., waarin kennelijk ook Terentius’ inzicht in de ontoereikendheid

van de rede is geïmpliceerd. De slaaf gaat dan verder: „In de liefde heb je al deze fouten: beledigingen, verdenkingen, vijandschap, wapenstilstand, oorlog en dan weer vrede. Als jij nu zou verlangen deze onzekere dingen met de rede zeker te maken, dan zou je niets meer bereiken dan wanneer je je best zou doen om op een redelijke manier krankzinnig te zijn ⁶³”. In de brief *Over het oneindige*, aan Lodewijk Meyer, legt Spinoza uit dat de begrippen tijd, maat en getal slechts hulpmiddelen van onze verbeelding — *imaginatio* — zijn. Men kan ze dus niet gebruiken ter verklaring van de concepties van de rede of het verstand, de *ratio* of *intellectus*. Op het kardinale punt van de redenering lezen we dan: „Er zijn immers veel dingen die wij in het geheel niet met onze verbeelding, maar alleen met ons verstand kunnen vatten, zoals de substantie, de eeuwigheid en andere; als nu iemand dergelijke dingen met zulke begrippen — die slechts hulpmiddelen van onze verbeelding zijn — tracht te verklaren, bereikt hij niets meer dan indien hij zijn best zou doen met zijn verbeelding krankzinnig te zijn ⁶⁴”. Spinoza heeft in het monoloogje van Terentius de concrete woorden die tot de erotische taal behoren, vervangen door metafysische begrippen en alleen het syntactische geraamte van de zin bewaard. Gezegd moet overigens worden dat het slot van Spinoza's periode de puntige antithese van Terentius — met je volle verstand krankzinnig zijn — geheel mist, en eigenlijk daardoor zinloos wordt.

De boven geciteerde woorden van vs. 61 en 62 („als jij nu zou verlangen...” etc.) vinden we nogmaals verwerkt in een fraaie paradox in het *Theol.-pol tract.*, waar ze overigens geheel op de klank af en dan ook syntactisch in een andere functie, worden gezegd van mensen die de theologie op de *ratio* willen funderen en dus: *certa ratione eandem incertam reddere conantur* — met behulp van de zekere rede haar onzeker trachten te maken, d.w.z. „die de rede te hulp willen roepen om haar uit te bannen ⁶⁵”.

De scène van Terentius gaat dan verder — het is nog steeds de slaaf Parmeno die spreekt: „En wat datgene betreft wat je nu in je woede bij jezelf denkt: «Ik zou haar [nu opzoeken], die hem [dat is de medeminnaar], die mij, die niet... laat maar, ik zou nog liever sterven: ze zal merken wat voor vent ik ben»: het vuur van deze woorden zal ze, bij Hercules, door één klein gehuicheld traantje, dat ze, wanhopig wrijvend, met moeite uit haar ogen heeft geperst, blussen en zij zal jou beschuldigen en jij zult je laten straffen”. In deel V van de *Ethica*, in het scholium op stelling 10, zegt Spinoza dat wij bij het ordenen van onze gedachten en voorstellingen moeten letten op het goede dat in de dingen steekt, opdat wij altijd door de aandoening van de blijdschap worden gedetermineerd om te handelen. Hij noemt drie voorbeelden, ontleend aan de drie — volgens Aristoteles, hierin gevolgd door Spinoza — machtigste drijfveren van de meeste mensen: eer, rijkdom en lust ⁶⁶. Wie eerzuchtig is, moet niet schreeuwen over het misbruik dat anderen van eer maken. Dan gaat het verder over de hebzuchtige arme, die niet ophoudt te spreken over het misbruik van geld en de fouten van de rijken, waarmee hij zichzelf het leven verbittert. Het derde voorbeeld luidt — en nu komt de Terentius-tekst om de hoek kijken: „Zo denken ook degenen die door hun geliefde zijn afgewezen aan niets anders dan de onstandvastigheid en de bedrieglijke aard van de vrouwen en aan hun overige uitentreuren herhaalde fouten, die ze alle dadelijk vergeten, zodra ze door hun geliefde weer zijn aangenomen”.

Uit het voorgaande concludeer ik voorlopig dat Spinoza van de zes komedies van Terentius er vier zo goed gekend heeft, dat delen van de tekst ervan hem zijn

hele leven woordelijk zijn bijgebleven. Het best bekend zijn de *Eunuchus* en de *Andria*. Wij weten dat juist deze twee stukken bij de humanistische leraren een zekere voorkeur genoten ⁶⁷, en dat ook Franciscus van den Enden deze twee in het openbaar in de stadsschouwburg door zijn leerlingen liet opvoeren, de *Andria* op 16 en 17 januari 1657 en de *Eunuchus* op 21 en 22 mei 1658 ⁶⁸. Tot nu toe heeft niemand durven veronderstellen dat Spinoza in deze toneelopvoeringen zelf een rol heeft vervuld ⁶⁹. Ik wil me nu niet verdiepen in de onzekere reconstructies van Spinoza's levensloop in de jaren vijftig, opgesteld door Von Dunin Borkowski en anderen ⁷⁰. In welke jaren leerde hij bij Van den Enden Latijn? Wanneer verbleef hij ten huize van deze wat buitenissige schoolleider? Waar was hij in de jaren die volgden op de banvloek? Er is op geen van deze vragen met zekerheid een antwoord te geven, dat ons zou verbieden aan te nemen dat Spinoza in 1657 en 1658 heeft meegespeeld. Men zou kunnen speculeren dat Van den Enden zijn intelligentste leerling, die al wat ouder was, een van de zwaarste rollen in de *Eunuchus*, nl. die van de bedaagde slaaf Parmeno, liet spelen, vooral als we zien dat de woorden die door of tot dit personage op het toneel worden gesproken, het grootste deel uitmaken van alle *Eunuchus*-ontleningen bij Spinoza ⁷¹. Kan de mededeling van Pierre Bayle, dat iemand Spinoza een messteek zou hebben toegebracht bij het uitgaan van de schouwburg, dienen ter versteviging van mijn speculatie ⁷²? „Een brutale hypothese” merkte een kennis op. Misschien kan zij nog aan kracht winnen of verliezen, wanneer alle Terentiuscitaten in het werk van Spinoza zijn opgespoord, hetgeen nu nog bij lange na niet het geval is.

Niet alleen Spinoza neemt stilzwijgend brokstukjes uit antieke schrijvers op in zijn werk, en ook niet alleen Terentius dient hiervoor. In een brief uit 1665 klaagt Oldenburg over de oorlog die „een Ilias van rampen” meebrengt ⁷³. Dat haalt hij uit een brief van Cicero. Even verder zegt hij: „Maar wat klaag ik? Misstanden zullen er zijn zolang er mensen zijn; doch ze duren niet eeuwig en vinden een tegenwicht in betere tijden die ze onderbreken”. Deze laatste zin is een vrijwel letterlijk citaat uit Tacitus, uit hetzelfde caput waaraan Hobbes zijn beroemde uitdrukking „oorlog van allen tegen allen” ⁷⁴ ontleende. In zijn antwoordbrief reageert Spinoza hierop met een vrije weergave van een vers van Horatius: „Als die beroemde spotter in onze tijd leefde, zou hij zeker sterven van het lachen”. Bedoeld wordt de „lachende filosoof” Democritus. Horatius had gezegd: „Als hij nu op aarde zou zijn, zou Democritus lachen”. „... zou hij zeker sterven van het lachen” is een volkse uitdrukking die Spinoza is bijgebleven uit de *Eunuchus* van Terentius ⁷⁵.

Is deze nabootsing van in klassieke auteurs gelezen woorden nu voor Spinoza een middel zijn „tekort aan woorden” aan te vullen? Zeker, maar een middel dat zeer algemeen toepassing vond. Voortgezet onderzoek zal de schoolruditie en de eigen, zelfstandige lectuur van Spinoza beter in kaart moeten brengen, en vergelijking met tijdgenoten zal moeten uitwijzen hoe gevarieerd of schraal, en hoe origineel verwerkt deze in feite is.

Een apart hoofdstuk zullen daarbij de ontleningen aan Romeinse geschiedschrijvers moeten vormen, vooral in de beide politieke geschriften. Leopold en Wernham ⁷⁶ hebben al heel wat citaten boven water gebracht, maar ik constateer dat er nog meer te vinden zijn, niet alleen letterlijke overnemingen, maar ook heel wat Taciteïsche kleur in woordkeus en denksfeer. Mij viel een paragraaf in het *Pol. tract.* op, waarin hele clusters sententies van Tacitus, Sallustius, Livius,

Curtius Rufus en ook weer Terentius, als biljartballen op het groene laken op elkaar ketsen, zonder dat Spinoza ook maar één ogenblik de gang van het betoog laat bepalen door of laat uitgaan van deze klassieke wijsheid ⁷⁷. Het is veeleer alsof hij deze als pasmunt van hand tot hand gaande wijsheid toetst op haar waarheidsgehalte op de weegschaal van zijn eigen filosofisch systeem ⁷⁸. Men vraagt zich af: hoe komt Spinoza aan deze citaten ⁷⁹? Hij bezat edities van de historische schrijvers. Het is niet waarschijnlijk dat hij veel daarvan bij Van den Enden op school gelezen had. Tacitus met name werd op de Latijnse scholen bijna niet gelezen ⁸⁰. Men moet wel haast veronderstellen dat Spinoza voor het schrijven van zijn politieke boeken grondige lectuur van de Romeinse historici bedreven heeft, „met de pen in de hand” uiteraard. Hij prijst trouwens de boeken van praktische politici expliciet aan ⁸¹ — en dat waren althans Tacitus en Sallustius, evengoed als Machiavelli, geweest. Kortom, Spinoza’s plaats(je) in het Tacitisme van de 17de eeuw zal nog nader bepaald moeten worden ⁸².

Ook tijdgenoten kunnen leveranciers van woorden zijn. Spinoza las de brieven van zijn correspondenten zeer zorgvuldig en diende hen dikwijls in hun eigen woorden van repliek. Het duidelijkste voorbeeld hiervan is het antwoord aan Albert Burgh, vroeger geïnteresseerd in Spinoza’s filosofie, maar nu plotseling katholiek geworden. Burgh had geschreven: „Ge pretendeert dat gij nu eindelijk de ware filosofie hebt gevonden! Hoe weet ge dat uw filosofie de beste is van alle die ooit op de wereld zijn onderwezen, nu nog worden onderwezen, of eens in de toekomst onderwezen zullen worden? ... etc. ⁸³”. Twaalf regels lang — te veel om hier te citeren — herhaalt Spinoza Burghs woorden: „Maar gij, die pretendeert eindelijk de beste godsdienst te hebben gevonden, of liever de beste mensen, aan wie gij in uw lichtgelovigheid u hebt overgegeven, hoe weet ge dat zij de besten zijn onder allen die andere religies hebben onderwezen, nu nog onderwijzen of in de toekomst zullen onderwijzen? ... etc. ⁸⁴”. Zo raapt Spinoza geduldig de pijlen die op hem zijn afgeschoten, op en retourneert ze één voor één. De imitatie blijft niet tot deze passage beperkt. Een naieve ironie, is men geneigd te denken, al kan men er ook een diepere zin in lezen ⁸⁵. Men ontmoet dit soort pastiches trouwens ook op plaatsen waar er van ironie geen sprake lijkt te zijn: Willem van Blijenbergh schrijft Spinoza over de hoop op een eeuwig leven na de dood, zonder welke hij iedere dag ongelukkig zou zijn; let u op de opvallende relativering door Van Blijenbergh van het waarheidskarakter van zijn geloof: „Seker, indien die hoop eijndelijck al eens vals bevonden wiert, soo maekt sij mijn gelukkig de wijl ik hoope. dit is het eenigste dat ick van god begeere, en met gebede, suchtinge en ernstige wenschinge (en ach of ick daer iet meer toe konde contribuere) sal begeere, soo lange daer adem in dit lichaem is... ⁸⁶”. In Spinoza’s echo van deze regels komt dezelfde, niet minder opvallende, relativering van de waarheid van zijn filosofie terug, en zelfs de stijlfiguur van het trikolon wordt door Spinoza zorgvuldig nagebootst: „En ook al zou ik eens tot het inzicht komen dat de vrucht die ik reeds van mijn natuurlijk verstand geplukt heb, vals is, dan zou ze mij [nu toch] gelukkig maken, aangezien ik ervan geniet en mijn leven niet in droefheid en zuchten [*sic*], maar in gemoedsrust, blijdschap en opgewektheid tracht door te brengen en zo nu en dan één trede hoger stijg ⁸⁷”. Het is volkomen duidelijk dat de pathetische geloofsbelijdenis van Van Blijenbergh Spinoza zijn eveneens zeer persoonlijke tegenzang heeft ontlokt.

Deze precieze manier van omgaan met woorden is enerzijds bevorderd door de

methodiek van het humanistisch onderwijs (en van het joodse niet minder) en in zoverre niet specifiek voor Spinoza. Zij wordt in de Latijnse teksten nog des te sterker, naarmate het Latijn zijn beweeglijkheid verliest en tot een formulaire geleerdentaal verstart, overigens met alle voordelen voor wetenschap en filosofie vandien, voordelen die door Spinoza met zijn hang naar exactheid en consequentie maximaal zijn uitgebuit: niemands woorden heeft hij zoveel herhaald als zijn eigen. Iedere lezer van Spinoza weet dat steeds weer dezelfde woorden en zinnen, ja hele alinea's, in zijn teksten terugkeren, soms letterlijk, soms enigszins aangepast aan een ander verband: dat men om de menselijke handelingen niet moet lachen, noch treuren, ze niet moet verafschuwen, maar begrijpen, ontmoeten we zeker 7 à 8 keer in zijn werk, steeds met dezelfde kernwoorden aangeduid⁸⁸. Vooral ook in de brieven komen hele stukken voor die letterlijk uit de *Ethica* lijken overgeschreven, of omgekeerd⁸⁹. Niemand heeft bij mijn weten deze parallelpassages nog systematisch bestudeerd. Interessant zijn ze toch ook om hun kleine variaties, omzettingen en weglatingen.

Tallose uitdrukkingen, vaste formuleringen, voorbeelden en citaten komen steeds opnieuw voor. Een belangrijk deel ervan is waarschijnlijk ook niet door Spinoza bedacht, maar behoort tot de filosofische en theologische vaktaal. Ik geef een kleine bloemlezing: „alle individuele dingen worden door uitwendige oorzaken gedetermineerd om op een vaste en gedetermineerde wijze te bestaan en te werken”; „alles is onzeker en vol gevaar”; „het is onmogelijk dat het geheel niet groter is dan een deel ervan”; „velen menen dat de mens de orde der natuur eer verstoort dan volgt en vatten de mens in de natuur op als een staat in de staat”; „leven onder leiding van de rede” — *vivere ex ductu rationis*; „hij heet rechtvaardig die de standvastige wil heeft een ieder het zijne toe te kennen”; „ik zie het betere, maar volg het slechtere” (een vers van Ovidius dat minstens vier maal voorkomt); „de waarheid is een toetssteen van zichzelf en van het onware”⁹⁰; „de waarheid kan niet met zichzelf in strijd zijn”⁹¹; „de natuur is overal één en dezelfde”; „de bijbel leert geen waarheid maar gehoorzaamheid”. Dit alles geeft zijn teksten soms een hieratisch karakter. Eerder sprak ik van de voordelen van deze woordherhalingen. Zij bevorderen ook de indruk — die meer is dan dat, nl. één der meest bewonderenswaardige kanten van Spinoza's schrijverschap — dat alles met ijzeren consequentie voortvloeit uit de kern van zijn filosofische conceptie. Men leest bij hem geen beleefdheidsfrase, geen troost of vermaning die niet verband houdt met zijn filosofische stellingen⁹². En als hij in zijn met waarheid beladen woorden, in zijn onontkoombare bewijsvoering eenmaal zijn standpunt heeft gegeven, en men begrijpt hem niet, dan belijdt hij zijn „tekort aan woorden”. Alle zwier en barokke overdaad is hem geheel vreemd. De gewillige pen, die zich soepel naar alle nuances, woordspelletjes en dubbelzinnigheden laat sturen, zoals een Erasmus die heeft, mist hij volstrekt. In dit opzicht gaat zijn *esprit de géométrie* nog veel verder dan die van Descartes. Eigenlijk kan de waarheid maar op één manier worden uitgedrukt.

Heel wat oudere filosofie en religie is in puntig geformuleerde spreuken overgeleverd of in de loop der tijden daartoe verworden. Het is een niet geringe verdienste van Spinoza dat hij veel van deze versplinterde wijsheid van Griekse, joodse en scholastieke herkomst, waarmee speculatief gezien in de 17de eeuw niet veel meer aan te vangen viel, opnieuw heeft doordacht en in één consequent systeem heeft gebracht. Toch kan men niet zeggen dat in dit systeem, ondanks de

voortdurend beleden bewondering voor de wiskunde, geheel wordt afgerekend met de gnome met waarheidspretentie, daarvoor is Spinoza's vertrouwen in „de eenvoudige betekenis van de woorden”, zoals hij zelf ergens zegt ⁹³, nog veel te groot. Eigenlijk is Spinoza toch ook in dit opzicht nog voor een belangrijk deel een humanist gebleven.

Men zou deze verkleefdheid aan woorden van Spinoza graag een grote rol willen laten spelen in het onderzoek naar de bronnen ⁹⁴ van zijn filosofie. Enige vluchtige verkenningen met betrekking tot de stoïcijnse achtergronden leverden mij voorlopig slechts magere resultaten op. Het is om te beginnen verbazingwekkend dat de nieuwe Spinoza-bibliografie van Préposiet in zijn hoofdstuk over de bronnenstudies ⁹⁵ geen rubriek heeft over „Spinoza en de Stoa”, terwijl men toch wel veel onder de indruk is geweest van de stoïcijnse inslag (of schering) van zijn filosofie ⁹⁶. De eerste die concreet is geweest over de invloed van de Stoa, was in de vorige eeuw Dilthey ⁹⁷: hij noemde een aantal thema's in Spinoza's filosofie (ik telde een veertigtal) waarvoor hij dan de stoïcijnse bronnen aanwijst. Hoe verdienstelijk juist om deze plaatsverwijzingen de poging ook geweest is, zij schiet methodisch erg tekort. Dilthey maakt geen scherp onderscheid tussen wat thuishoort in een geschiedenis van filosofische thema's, en wat thuishoort in de biografie van Spinoza. Helaas moet men zeggen dat deze fout ook bestaat in de latere beschouwingen over dit onderwerp bij Von Dunin Borkowski ⁹⁸ en in het overigens onmisbare handboek van Wolfson. Trekt men een aantal van de door Dilthey en de lateren aangewezen bronnen na, dan ontmoet men vaak hoegenaamd niets dat Spinoza rechtstreeks beïnvloed heeft, of waarvan het zelfs maar waarschijnlijk is, dat hij het ooit onder ogen heeft gehad. Von Dunin Borkowski en Wolfson roepen het beeld op van een ongeloofwaardig omvangrijke belezenheid van Spinoza. Kritiek daarop van Gueroult is terecht ⁹⁹. Men krijgt van de weeromstuit de neiging van geen enkel geschrift te geloven dat Spinoza het gebruikt heeft, zolang dat niet door exacte parallellen en ontleningen, door ex- of impliciete polemieken is aangetoond.

Natuurlijk betwijfelt niemand dat Spinoza de geschriften van Descartes goed gelezen heeft. Maar het is ook vruchtbaar te zien hoe deze lectuur verwerkt is. Daarvan een enkel voorbeeld: Descartes begint zijn boek *Les passions de l'âme* met de volgende krasse stellingname: „Nergens wordt duidelijker hoe gebrekkig de wetenschappen zijn die wij van de Ouden hebben, dan in datgene wat zij over de passies hebben geschreven.... Wat de Ouden daarover hebben geleerd, is van zo weinig gewicht en voor het grootste deel zo weinig waarschijnlijk, dat ik niet kan hopen tot de waarheid van de zaak door te dringen, tenzij ik mij afwend van de wegen die zij gegaan zijn. Daarom zal ik hier zo moeten schrijven, alsof ik over een stof handelde die niemand voor mij had aangeraakt”. Spinoza schrijft over de affecten in het derde en vierde deel van de *Ethica*. Hij begint zijn voorwoord bij deel III eveneens met kritiek op degenen die over de affecten „en over de manier van leven van de mensen” hebben geschreven, maar vervolgt dan: „Toch heeft het niet ontbroken aan zeer voortreffelijke mannen (aan wier inspanning en ijver wij toegeven veel te danken te hebben), die over de juiste manier van leven vele uitnemende dingen hebben geschreven en de mensen adviezen gegeven hebben vol van wijsheid; maar de natuur van de affecten en hun kracht, en wat de geest vermag tot hun beheersing, heeft niemand, voor zover ik weet,

bepaald ¹⁰⁰. Zeker, ik weet wel dat de zeer beroemde Descartes... etc.". De conclusie die ik uit deze vergelijking trek, is deze, dat Spinoza al schrijvende bezig is met de tekst van Descartes.

In een begeleidende brief van ditzelfde boek deelt Descartes mee dat hij, anders dan de moraalfilosofen, die op een literaire wijze (*oratorio modo* ¹⁰¹) over de passies hebben geschreven, deze wil behandelen zoals het een fysicus past. Spinoza zet zich af tegen hen die de menselijke affecten en handelingen verafschuwen of erom lachen. Hij wil over de fouten en dwaasheden van de mensen schrijven op een wiskundige wijze (*more geometrico*). Hij wil kennelijk niet als fysicus over de affecten, maar wel degelijk als moraalfilosoof over het menselijk gedrag schrijven, maar dan niet satirisch, doch exact, met de koelheid van de wiskundige. Zo wordt, uit deze stille polemiek, zijn positie duidelijk.

Wij keren terug naar de stoïcijnse bronnen van Spinoza. Vruchtbaarder dan te veronderstellen dat hij wel Cicero, Seneca, Epictetus, Giordano Bruno, Justus Lipsius e.v.a. goed gelezen en gekend moet hebben, is het de teksten precies te vergelijken. Een voorbeeld: De negatieve waardering van het affect medelijden is een bekend stoïcijns thema. Dilthey verwijst naar geargumenteerde passages bij Cicero en Seneca ¹⁰². Vergelijkt men deze teksten echter met de betreffende plaatsen in het derde en vierde deel van de *Ethica*, dan blijken de overeenkomsten zeer vaag te zijn. Zelfs het woord voor medelijden is bij Spinoza niet het gewone klassieke *misericordia*; ja, men constateert dat Spinoza juist op deze plaatsen waar hij het affect expliciet definieert en voor de redelijk levende mens verwerpt ¹⁰³, zes maal het in deze context niet klassieke woord *commiseratio* gebruikt, maar overal elders in zijn werk wel *misericordia* schrijft, en niet alleen daar waar het de goddelijke barmhartigheid aanduidt ¹⁰⁴. De verklaring is eenvoudig. Bij het schrijven van deze stukken in *Ethica* III en IV had Spinoza niet Cicero of Seneca open voor zich op tafel liggen, maar Descartes' *Les passions de l'âme*, en wel in de Latijnse vertaling. Descartes had steeds het Franse woord *pitié* gebruikt, doch twee maal, naar het schijnt zonder verschil in betekenis, *compassion*. De vertaler heeft beide woorden gelijkelijk vertaald door *commiseratio* en twee maal *misericordia* gebezigd, zonder dat hij dáármee een verschil in betekenis bedoelt te geven ¹⁰⁵. Spinoza heeft dat kennelijk opgemerkt en voegt daarom aan de definitie van het affect in deel III aarzeland de volgende opmerking toe: „Er schijnt tussen *commiseratio* en *misericordia* geen enkel verschil te bestaan, of het moest al zijn dat *commiseratio* betrekking heeft op het affect in elk afzonderlijk geval, en *misericordia* op de vaste eigenschap” ¹⁰⁶. Ik meen te kunnen constateren, dat Descartes bij zijn behandeling van het medelijden wel de betreffende passage in Seneca's *De clementia* voor ogen stond ¹⁰⁷ en denk dat een vergelijking van deze drie teksten, met de wetenschap van een dergelijke afhankelijkheidsrelatie tot interessante resultaten kan leiden ¹⁰⁸. Zelf wil ik op dit moment volstaan met één frivool détail. Bij alle drie genoemde auteurs is er in verband met het medelijden sprake van tranen ¹⁰⁹. Seneca zegt: „Het zijn oude dames en zwakke vrouwtjes, die worden geroerd door de tranen van de grootste misdadigers; ze zouden de kerker openbreken als ze konden”. Descartes noteert „als fysicus”: „Overigens worden er bij dit affect gemakkelijk tranen gestort, omdat de liefde, die veel bloed naar het hart drijft, maakt dat er veel damp door de ogen ontsnapt, en de koude van het verdriet de beweeglijkheid van deze dampen vertraagt en in tranen doet veranderen”. En Spinoza zegt: „Hier komt nog bij dat hij die gemakkelijk door het

affect van het medelijden wordt geraakt en zich laat ontroeren door de ellende of de tranen van een ander, dikwijls iets doet waarvan hij later spijt heeft, zowel omdat wij op grond van een affect niets doen waarvan wij zeker weten dat het goed is, als omdat wij dan gemakkelijk door gehuichelde tranen worden misleid — *quam quia facile falsis lacrimis decipimur*". Ik denk dat dit de gehuichelde tranen zijn van de *meretrix* in het toneelstuk van Terentius.

Een van de weinige werken uit de stoïcijnse literatuur dat zich zeker in Spinoza's boekenkast bevond, is de collectie brieven aan Lucilius van Seneca, en wel in twee edities, een Latijnse en een Nederlandse ¹¹⁰. Dat Spinoza deze tekst bij Van den Enden op school had gelezen, is niet zo waarschijnlijk. Het filosofische werk van Seneca werd op school weinig gelezen ¹¹¹, maar was overigens wel zeer populair in de 16de en 17de eeuw. Justus Lipsius heeft Seneca niet alleen uitgegeven, zijn eigen filosofische werk is van Senecacitaten doorspekt. Ook Descartes kende Seneca ¹¹². Ten aanzien van Spinoza is het beter zo lang mogelijk sceptisch te blijven. Men leze eens na elkaar enkele bladzijden Spinoza en Seneca en vraag zich af wat Spinoza aan Seneca gevonden kan hebben: Spinoza is een van de krachtigste systeembouwers in de hele filosofiegeschiedenis, Seneca een van de zwakste; Seneca heeft menige trek van een vermoeide, uitgeputte beschaving, van wereld- en levensverzaking ¹¹³; Spinoza, hoe hard en illusieloos zijn visie op de mens en zijn plaats in de samenleving en in de natuur ook is, is zonder reserve positief in zijn aanvaarding van deze plaats; Seneca is een van de meest retorische filosofen die ooit geleefd heeft, als Spinoza retorisch genoemd mag worden ¹¹⁴, beweegt zijn stijl zich toch naar een ander uiterste. De voorstellingen die Spinoza aantrof in het werk van Seneca, zullen hem zeker voor een groot deel confuus zijn voorgelopen, de wijze van deduceren niet overtuigend; hij moet het werk van Seneca te impressionistisch, te geëxalteerd, zijn mensbegrip te dualistisch, zijn geloof in de mogelijkheid van een redelijk leven te groot hebben gevonden. Dat hij ook het adhortatieve karakter van Seneca's werk, of om het minder vriendelijk te zeggen, zijn prekerigheid afgekeurd zal hebben, is niet zo waarschijnlijk. Ook Spinoza vindt: „Het beste wat wij kunnen bereiken, zolang wij geen volkomen kennis van onze affecten hebben, is een juist levensplan op te stellen, dat wil zeggen vaste leerstellingen betreffende het leven (*dogmata vitae*), en die in het geheugen te prenten, en ze in de bijzondere dingen die zich in het leven dikwijls voordoen, voortdurend toe te passen, opdat zo onze voorstelling[swereld] geheel ervan doordrongen wordt en wij ze altijd paraat hebben" ¹¹⁵. Welnu, dat is precies wat ook Seneca gewild en gepropageerd heeft ¹¹⁶.

Voor de kwaliteiten van Seneca als schrijver, zijn levende, soepele taal, zijn rijkdom aan concrete beelden en metaforen, zijn humor, de prachtige schetsen van het sociale leven van zijn dagen, van landschappen en dieren, z'n flitsende, intuïtieve inzichten, feilloos scherp onder woorden gebracht, heeft Spinoza waarschijnlijk nauwelijks oog gehad. Juist voor moraalfilosofen die hele of halve satirici zijn, waartoe Seneca bij uitstek behoort, had Spinoza weinig waardering ¹¹⁷. Filosofisch-speculatief gezien is Seneca in de tweede helft van de 17de eeuw uitgewerkt ¹¹⁸, als schrijver en moralist heeft hij ook in de 18de eeuw nog veel bewondering en stille navolging gevonden ¹¹⁹.

De vraag mag gesteld worden of Spinoza wel ooit meer dan een vluchtige blik in het werk van Seneca geworpen heeft, in het bijzonder in zijn brieven. Het gaat niet aan een bloemlezing van treffende Senecawoorden samen te stellen

die Spinoza mogelijk met instemming gelezen heeft, zoals Von Dunin Borkowski in feite doet ¹²⁰. Ook moet men niet te gauw onder de indruk komen van een keur van stoïcijnse of nog oudere leerstellingen in Seneca, die ook bij Spinoza opduiken. De tegenstelling van de *ratio* en de *imaginaria* ¹²¹ (de dingen van de verbeelding), de nadruk op de eeuwige dingen waarop wij onze geest moeten richten ¹²², het reppen van de *efficiens causa* ¹²³, de stelling dat de deugd haar eigen beloning vormt ¹²⁴, bewijzen geen afhankelijkheid. De reeks is ver voort te zetten. Langs hoeveel wegen kan deze filosofische terminologie, deze zeer algemene wijsheid Spinoza niet bereikt hebben? Liever moet men trachten als het ware van terzijde Spinoza te betrappen op kleine of grote eigenaardigheden van Seneca. Ik noem enkele mogelijke aanknopingspunten:

Als Spinoza in de *Ethica* plotseling de metafoor van de gezonde en de zieke mens voor de redelijke = wijze en niet-wijze gebruikt ¹²⁵, komt men in de verleiding te denken dat hij deze aan Seneca ontleent, die talloze malen de begrippen ziekte en gezondheid in deze zin hanteert.

Stelling 57 van *Ethica* III vermeldt dat de affecten van het ene wezen evenveel van die van het andere wezen verschillen, als de essentie van het ene wezen verschilt van die van het andere. In het scholium wordt dit eerst toegepast op de affecten van dieren en mensen. Als voorbeeld: de sexuele drift van een paard verschilt van die van de mens net zo veel als de natuur van een paard verschilt van die van een mens. Dan gaat de tekst verder: „Tenslotte volgt uit voorgaande stelling dat er ook niet weinig verschil is tussen de vreugde waardoor bij voorbeeld de dronkaard geleid wordt en de vreugde die de filosoof deelachtig wordt, waarop ik hier in het voorbijgaan de aandacht wilde vestigen” ¹²⁶. Seneca stelt in brief 59 ¹²⁷ tegenover de ware vreugde van de wijze een hele reeks *falsa gaudia* ¹²⁸ van de genotzoeker, waaronder hij ook die van de dronkenschap noemt, „die”, zo zegt hij, „één uur van vrolijke waanzin moet betalen met een langdurige kater”. Uit deze reeks kiest Spinoza alleen deze uit, en hij voegt eraan toe: „bijvoorbeeld” en „om in het voorbijgaan te vermelden”. Verder is opvallend dat hij spreekt over de *philosophus*, terwijl Seneca *sapiens* zegt. Voor zover ik met het *Lexicon Spinozanum* van Giancotti Boscherini kon nagaan, is *philosophus* bij Spinoza elders overal de beoefenaar van de filosofie als vak. Misschien dacht Spinoza werkelijk dat iedere *philosophus* ook een *sapiens* is, maar men kan ook niet uitsluiten dat hij de Hollandse vertaling van Seneca's brieven gebruikte ¹²⁹, die weliswaar „wijze” geeft, maar zo puristisch is, dat Spinoza heel goed kon denken dat hij met *philosophus* moest terugvertalen.

In *Ethica* IV, eerste scholium bij stelling 37, wordt zonder al te veel noodzakelijk verband met het voorafgaande plotseling gesproken van „die wet volgens welke men geen dieren mag slachten” — *illam legem de non mactandis brutis*. Die berust, zegt Spinoza, „op ijdel bijgeloof en op weekhartig medelijden” ¹³⁰. Vegetarisme is bij mijn weten noch in de 17de eeuw noch in de joodse filosofie een punt van discussie. Van de allergrootste importantie is het echter in het antieke pythagorisme. Seneca deelt in brief 108 mee dat hij in zijn jeugd een tijdje vegetariër was geweest onder invloed van zijn leermeester Sotion; deze placht hem te vertellen, aldus Seneca, waarom Pythagoras en later Sextius zich van het eten van dierenvlees hadden onthouden. Ze hadden daarvoor heel verschillende redenen: Sextius dacht dat slachten terwille van het genot tot wreedheid zou leiden, Pythagoras leerde de verwantschap van alle wezens met elkaar en de overgang van de zielen van de

ene in de andere gedaante¹³¹. Wreedheid en verwantschap waren dus de argumenten. Spinoza spreekt van weekhartig medelijden en ijdel bijgeloof. De overeenkomst tussen dier en mens ontkent hij expliciet¹³².

Dilthey heeft er reeds op gewezen dat de nadrukkelijk negatieve waardering van de zelfmoord bij Spinoza als een polemiekt tegen de Stoa moet worden opgevat¹³³. Men kan beter zeggen: tegen Seneca. De antieke Stoa heeft de zelfmoord nooit verheerlijkt, alleen zonder vooroordeel aanvaard¹³⁴. Seneca, levend in het keizerlijke Rome vol politieke terreur en wreedheid in het dagelijks leven, heeft de zelfmoord als element in zijn filosofie opgenomen¹³⁵. Hij ziet hem als de hoogste en laatste bevestiging van de onafhankelijkheid die de *sapiens* deelachtig wil worden. Spinoza zegt: „Zij die zichzelf doden, zijn zwak van geest en worden door uitwendige oorzaken, die met hun eigen natuur in strijd zijn, geheel overwonnen”¹³⁶. Seneca spreekt op vele plaatsen over de zelfmoord¹³⁷. In brief 12 vertelt hij ironisch, maar half met instemming, van een man die iedere nacht, aan het eind van de feesten die hij gaf, zijn eigen begrafenis liet opvoeren. Half met instemming, want hier werd op een eigentijdse, barokke manier uitvoering gegeven aan Plato's woord uit de *Phaedo* dat filosoferen is: een voorbereiding op de dood, μελέτη θανάτου. Deze gedachte heeft ook Epicurus overgenomen. Van hem citeert Seneca in brief 26¹³⁸: *meditare mortem* — bereid u voor op de dood... Wie dat zegt, raadt u aan u voor te bereiden op de vrijheid. Wie geleerd heeft te sterven, heeft afgeleerd slaaf te zijn... Er is één keten die ons vasthoudt, de liefde tot het leven, die wel niet weggeworpen moet worden, maar wel verzwakt, zodat, als het eens nodig is, niets ons tegenhoudt of belemmert om bereid te zijn terstond te doen wat eens gedaan moet worden”. Nadat Seneca dit woord in de sfeer van de zelfmoord heeft gebracht, ondergaat het in de taal van de christelijke vroomheid nogmaals een metamorfose. *Meditari*, dat bij Seneca ‘zich oefenen’, ‘trainen’ betekent¹³⁹, wordt nu ‘overpeinzen’. Van zelfmoord is geen sprake meer. Een van de hoofdstukjes van Thomas a Kempis' boekje draagt als opschrift *De meditatione mortis*¹⁴⁰. Men kan Seneca's stelling als volgt samenvatten: „Oefen u in het sterven, want het leven van de wijze is een voorbereiding op de dood als een weg naar de vrijheid”. Het lijkt me toe dat Spinoza deze passage van Seneca voor ogen stond, zij het dan in christelijke zin geïnterpreteerd, toen hij als volgt polemisch formuleerde: „De vrije mens denkt over niets minder na dan over de dood, en zijn wijsheid is een overpeinzing niet van de dood, doch van het leven” — *ejus sapientia non mortis, sed vitae meditatio est*.

Spinoza heeft bij de lectuur van de brieven van Seneca heel wat ontmoet dat ook in zijn eigen systeem een plaats kreeg. Voor de centrale gedachte van Spinoza's ethiek, de drift tot zelfbehoud, de *conatus quo unaquaeque res in suo esse perseverare conatur*, wijst Wolfson een groot aantal tekstplaatsen in oudheid, middeleeuwen en nieuwere tijd aan¹⁴¹, die Spinoza als voorbeeld of bron gediend kunnen hebben. Ik tel elf verschillende auteurs. Daarbij had ook Seneca horen te staan, want diens brief 121 heeft boven vele van de genoemde teksten het voordeel, dat er èn de term *conatus* — poging in voorkomt, èn *amor naturalis* (Spinoza spreekt in de *Korte Verhandeling* van „natuurlyke Liefde”), èn het woord *constitutio*, begrippen die alle ook bij Spinoza een rol spelen. Bovendien spreekt Seneca over de mate van bewustheid en begrip, waarmee dit streven tot zelfbehoud gerealiseerd wordt, dat ook voor Spinoza een criterium is tussen blinde drift en bewuste begeerte. Maar ik zou niet durven beweren dat Spinoza voor

dit kardinale leerstuk van zijn ethiek Seneca als inspiratiebron gebruikt heeft ¹⁴².

Nog meer wordt men aan ~~Seneca~~ herinnerd bij de lectuur van de brieven 41 en 76, waar dit vitale instinct als het meest karakteristieke van ieder wezen — het *proprium bonum*, te vergelijken met Spinoza's *essentia particularis* — gezien wordt. Ja, deze drift is ook bij Seneca de *propria virtus* van de dingen, en deze *virtus* is ook bij hem niets anders dan energie, kracht, *potentia*, en als zodanig deel van de goddelijke *potentia*, en bij de mens is deze *virtus propria* zonder meer *ratio*, en in die *ratio* vindt de identificatie plaats met het *honestum*, het zedelijk goede. De opdracht aan de mens is ook bij Seneca: leven volgens zijn eigen natuur, waarvan het beste deel, de *melior pars*, de *ratio* is, en de vervolmaking van de rede maakt de mens ook volmaakt gelukkig ¹⁴³. Maar wat ik hier doe, is Spinoza's filosofie bijeenzoeken in de brieven van Seneca of andersom. Hoe boeiend een dergelijke vergelijkende lectuur van de teksten van Seneca en Spinoza ook is, zij mag niet te gauw concluderen tot ontleuning en afhankelijkheid. Dat Seneca vanuit een andere mentaliteit en met een andere optiek deze stellingen poneert, pleit natuurlijk niet daartegen.

Ik krijg de indruk dat Spinoza de brieven van Seneca wel degelijk gelezen heeft, deels met instemming, deels met verbaasd onbegrip, soms met afkeer ¹⁴⁴, maar dat Seneca, filosofisch gezien, voor hem geen gesprekspartner meer is. Hij heeft hem gelezen *quasi aliud agendo* ¹⁴⁵ — alsof hij met iets anders bezig was, nl. met zijn eigen filosofisch systeem dat hij aan niemand heeft ontleend. De bouwstenen daarvan, de woorden en gedachten, komen van vele kanten, ook soms van Seneca ¹⁴⁶.

Spinoza
24

AANTEKENINGEN

¹ Sp. Ep. 6 = G.IV.35.32-36.9; de brieven worden hier geciteerd naar F. Akkerman, H. G. Hubbeling, A. G. Westerbrink, *Spinoza Briefwisseling*, Amsterdam 1977, voor passages uit andere werken heb ik verschillende bestaande vertalingen benut. In de noten wordt verwezen naar deel, bladzijde en regel van Gebhardt (G.).

² De termen 'humanistisch' en 'humanisme' bezig ik hier in de beperkte zin van: pre-occupatie met de oude talen (vooral Grieks en Latijn) en letteren, zoals die in onderwijs en studie van Europa gedurende de Renaissance manifest is; zie P. O. Kristeller, *Renaissance thought*, New York 1961, p. 8 e.v.

³ P. N. M. Bot, *Humanisme en onderwijs in Nederland*, Utrecht-Antwerpen 1955, hfdst. III.

⁴ Aldus Erasmus in *De ratione studii*, *Opera omnia*, Amsterdam I. 2, p. 116, r. 11-14, geciteerd door P. Tuynman in *Lampas* jg. 9, 1976, p. 180 n. 9.

⁵ Als illustratie leze men de brief die Pantagruel van zijn vader Gargantua ontving: Rabelais, *Pantagruel*, chap. VIII.

⁶ Vgl. P. O. Kristeller, *a.w.*, p. 17 e.v. en *passim*.

⁷ Eerst kreeg hij les van een Duitse student, zie Colerus bij J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinozas in Quellschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Leipzig 1899, p. 36, r. 19.

⁸ St. von Dunin Borkowski, *Spinoza*, Bnd. I, Münster 21933, p. 468 e.v.; 591 e.v.; J. Freudenthal, *Spinoza, Leben und Lehre*, Heidelberg 1927, I, p. 36 e.v. en p. 320 e.v.

⁹ A. J. van der Aa, *Biografisch woordenboek der Nederlanden*, Haarlem 1858, dl. V, p. 139.

¹⁰ Zie n. 8.

¹¹ Zie M. A. Nauwelaerts, „De methodiek van het Latijnse onderwijs in de 16de eeuw”, in *De gulden passer* 26, 1948, 262-276; P. N. M. Bot, *a.w.*, *passim*; H. W. Fortgens, *Schola Latina*, Zwolle 1958, p. 42 e.v.

¹² K. O. Meinsma, *Spinoza en zijn kring*, 's-Gravenhage 1896, p. 132 e.v. Dat V. d. E. zijn leerlingen ook de tragedies van Seneca liet spelen, vermeldt W. Goeree; zie Freudenthal, *Lebensgesch.*, p. 233, r. 4 e.v.

¹³ P. J. M. van Alphen, *Nederlandse Terentiusvertalingen in de 16e en 17e eeuw*, Tilburg, 1954, p. 1 e.v.

¹⁴ E. J. Kuiper, *De Hollandse schoolordre van 1625*, Groningen 1958, p. 153, 156, 165, 201, 203.

¹⁵ Van Alphen, *a.w.*, p. XVII-XIX, noemt een aantal van dergelijke uitgaven in de 16de en 17de eeuw.

¹⁶ *Ad Spinozae opera posthuma scripsit Dr. J. H. Leopold*, 's-Gravenhage 1902, p. 12, 24 e.v.

¹⁷ Leopold, *a.w.*, p. 32.

¹⁸ Vooral dank zij het prachtige *Lexicon Terentianum* van P. McGlynn, 2 vol., Londen-Glasgow 1963-1967.

¹⁹ Sp. Ep. 2 = G.IV.7.11; Ter. Ad. 804; zie A. Otto, *Die Sprichwörter der Römer*, 1890, Hildesheim 21965, p. 20 en R. Häußler (ed.), *Nachträge zu A. Otto, Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer*, Darmstadt 1968, p. 49, 69, 131.

²⁰ Sp. Ep. 13 = G.IV.67.10; Ter. Haut. 77. Ter. bedoelde: ik ben een mens, al het menselijke acht ik mij aan te gaan; zie Otto, *a.w.*, p. 165, *Nachträge*, p. 105, 171, 273. Vier ontleningen uit de *Haut.* vindt men bij Leopold, *a.w.*, p. 26 en 27. Daaraan is misschien nog toe te voegen: *nam qui reliquos consilio, aut re juvare cupit...* Sp. Eth. IV, append. cap. 25 = G.II.273.4-5; Ter. Haut. 86. Cf. ook n. 59.

²¹ Sp. TTP, cap. XX = G.III.247.26-27; Ter. Ad. 579; *vab, censen hominem me esse? erravi. d.w.z.: censesne me sana mente praeditum esse, qui tam absurda loquar? erravi!* Deze moeilijke interpretatie, die afkomstig is van D. Ruhnken (*In Terentii comoedias dictata*, Bonn 1825, p. 197), heeft Spinoza niet gekend. De zin waarin hij dit Terentiuswoord opvat, nl. die van *errare humanum est* (niet bij Ter., wel bij Sp., nl. TP II, § 12 = G.III.280.33; zie Otto, *a.w.*, p. 165) wordt ook aan de in de vorige noot gegeven plaats gehecht; trouwens ook de woorden van Ter. Ad. 579 hebben de plaats in Sp. Ep. 13 beïnvloed: *si... in quibusdam erraverunt, homines fuerunt, humani nihil ab ipsis alienum puto*.

²² Sp. TTP, cap. XVII = G.III.203.16-17; Ter. *Andr.* 77-78 (niet in Otto en *Nachträge*, doch zie de commentaar van A. Spengel bij deze Andria-plaats).

Nog een aan Terentius ontleende sententie signaleert A. G. Wernham, *Benedict de Spinoza, The political works*, Oxford 1958, p. 365 n. 3 ad TP VII, § 30 = G.III.323.6-7: *nam inscitia est contra stimulos calces mittere*; Ter. *Phorm.* 77-78 (cf. Otto, *a.w.*, p. 331; *Nachträge*, p. 80, 118, 215, 245).

²³ Sp. *Ep.* 13 = G.IV.64.4; Ter. *Eun.* 151 (niet in Otto en *Nachträge*).

²⁴ Sp. *Ep.* 43 = G.IV.221.20-21; Ter. *Phorm.* 780 (cf. Otto, *a.w.*, p. 201; *Nachträge*, p. 109, 277).

²⁵ Sp. *Ep.* 68 = G.IV.299.29; Ter. *Ad.* 228, *Phorm.* 954 (cf. 1019) (niet in Otto; *Nachträge*, p. 29).

²⁶ Sp. *Ep.* 64 = G.IV.278.30; Ter. *Andr.* 940 (niet in Otto en *Nachtr.*).

²⁷ Sp. *Ep.* 73 = G.IV.307.31; Ter. *Eun.* 245 (cf. Otto, *a.w.*, p. 369).

²⁸ Sp. *Ep.* 73 = G.IV.308.24; Ter. *Andr.* 468 (cf. *Phorm.* 185, 200, 616, 824; *Ad.* 294; *Eun.* 439; *Haut.* 539) (niet in Otto en *Nachtr.*).

²⁹ Sp. *Ep.* 76 = G.IV.321.22-23; Ter. *Phorm.* 495 (cf. Otto, *a.w.*, p. 73; *Nachtr.* p. 98).

³⁰ Sp. *Ep.* 13 = G.IV.69.15; Ter. *Hec.* 493 en 666 (maar voor de *Hecyra* zie n. 60) (niet in Otto en *Nachtr.*).

³¹ Sp. *Ep.* 13 = G.IV.69.15, *Ep.* 12 A, slot = aan Lod. Meyer, ed. pr. A. K. Offenbergh, Amsterdam 1975; Ter. *Ad.* 991; *ut lubet Andr.* 310; *Haut.* 738, 780, 934; *Phorm.* 347; *Ad.* 246.

³² Sp. *Ep.* 15 = G.IV.73.11; Ter. *Andr.* 901: *sine te exorem*; *Eun.* 185.

³³ Sp. *Ep.* 32 = G.IV.175.8-9; Ter. *Andr.* 640; *Eun.* 913 (niet klassiek in deze betekenis).

³⁴ Sp. *Ep.* 43 = G.IV.219.23-24; Ter. *Andr.* 641; cf. *Haut.* 947.

³⁵ Sp. *Ep.* 69 = G.IV.300.14; Ter. *Phorm.* 378 (niet in Otto en *Nachtr.*).

³⁶ Sp. *Ep.* 76 = G.IV.319.20-21; Ter. *Eun.* 84: *bono animo es* (ook *Haut.* 822); *Ad.* 794: *atque ad te redi*.

³⁷ Sp. *Ep.* 76 = G.IV.323.27; Ter. *Eun.* 756.

³⁸ Sp. *Ep.* 12 = G.IV.55.29; Ter. heeft 21 × *prorsus* of *prorsum*, 5 × *garrire*, 11 × *insanire*.

³⁹ Ter. *Eun.* 923-933.

⁴⁰ Sp. *Ep.* 9 = G.IV.45.18-22.

⁴¹ Sp. *Ep.* 83 = G.IV.334.26-27; Tac. *Hist.* I.1.6. Uit hetzelfde caput van Tacitus citeert Spinoza de woorden *ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet*, zie onze vertaling (n. 1), aant. bij br. 14, al. 1; en ook *simul veritas pluribus modis infracta... inter infensos vel obnoxios*: Sp. TP VII, § 27 = G.III.320.15-16.

⁴² Sp. TP II, § 18 = G.III.282.14-15; Ter. *Ad.* 115-116.

⁴³ Sp. TP VII, § 30 = G.III.322.4; Ter. *Andr.* 912, *Ad.* 988.

⁴⁴ Leopold, *a.w.*, p. 33-35.

⁴⁵ Sp. *Ep.* 43 = G.IV.219.26; Ter. *Phorm.* 659.

⁴⁶ Sp. *Ep.* 73 = G.IV.308.22; cf. Leo Strauss, *Die Religionskritik Spinozas als Grundlage seiner Bibelwissenschaft*, Berlijn 1930, p. 111 e.v.; P. N. M. Bot, *a.w.*, p. 21, citeert een 16de eeuwse humanist: *omnia mala, quibus vita humana est obnoxia, ex sola ignorantia proficiscuntur*. *Ignorantia* ontbreekt in het *Lexicon Spinozanum* van Emilia Giancotti Boschellini, 's-Gravenhage 1970.

⁴⁷ Sp. *Ep.* 72 = G.IV.305.20; Ter. *Ad.* 683. Zie Theun de Vries, *Spinoza, beeldenstormer en wereldbouwer*, Amsterdam z.j. [1972], p. 189 e.v., die echter *liberale ingenium* onjuist vertaalt door 'heldere geest'.

⁴⁸ Cf. Montaigne, *Essais* II. 10: „Car je fais dire aux autres ce que je ne puis si bien dire, tantôt par faiblesse de mon langage, tantôt par faiblesse de mon sens”, geciteerd door Michael Metschies, *Zitat und Zitierkunst in Montaignes Essais*, Genève-Parijs 1966, p. 45. De kennismaking met dit aardige boekje — naast vele andere nuttige vingerwijzingen — dank ik aan Dr. P. Tuynman te Amsterdam.

⁴⁹ Ter. *Eun.* 305-306.

⁵⁰ Ter. *Andr.* 511-512.

⁵¹ Ter. *Eun.* 673.

⁵² Ter. *Eun.* 919.

⁵³ Ter. *Andr.* 510.

⁵⁴ Ter. *Andr.* 326, 538, 823 (zie 820).

⁵⁵ Ter. *Eun.* 56-57.

- ⁵⁶ Ter. *Andr.* 845; deze plaats geeft ook Leopold, *a.w.*, p. 12.
- ⁵⁷ Ter. *Eun.* 469, 658, 705; *Hec.* 395; *Ad.* 338.
- ⁵⁸ Ter. *Eun.* 555.
- ⁵⁹ Ter. *Haut.* 240.
- ⁶⁰ Ter. *Eun.* 390; de andere twee plaatsen zijn *Hec.* 196 en *Ad.* 728, waarvan de eerste nauwelijks in aanmerking komt: ik heb nog geen zeker *Hecyra*-citaat in Spinoza gevonden.
- Nog een Terentiusontlening in brief 28: *verum te coram laudare... non decet* (G.IV. 163.6-7; cf. *Ad.* 269).
- ⁶¹ Tekst van Lindsay-Kauer-Skutsch, Oxford 1958.
- ⁶² Ter. *Eun.* 56-58.
- ⁶³ Ter. *Eun.* 59-63.
- ⁶⁴ Sp. *Ep.* 12 = G.IV.57.31-34.
- ⁶⁵ Sp. TTP, cap. XV = G.III.187.20-23.
- ⁶⁶ Arist. *Eth. Nicom.* I.2; Sp. TIE = G.II.5.26 e.v.: *divitias, honorem, libidinem*; zie H. A. Wolfson, *The philosophy of Spinoza*, [1934], 2^e New York 1961, vol. II, p. 233 e.v., vooral p. 236. Bij een nauwkeurig uit te werken vergelijking van beide teksten betrekke men J. M. Rist, *Stoic philosophy*, Cambridge 1969, p. 1-21. Het streven naar deze *falsa bona* heet: *avaritia, ambitio, libido*, zie *Eth.* IV, prop. 44, schol. = G.II.243.24 e.v. De opsomming van de *falsa gaudia* der massa neemt elders bij Spinoza meer de kleur aan van Seneca's zedelessen: *Luxuria, Ebrietas, Libido, Avaritia, Ambitio*, *Eth.* III, prop. 56, schol. = G.II.185.22; cf. *Eth.* III, aff. def. XLIV-XLVIII = G.II.202.11 e.v.
- ⁶⁷ P. N. M. Bot, *a.w.*, p. 131, 142; P. J. M. van Alphen, *a.w.*, p. XIX e.v. noemt 8 afzonderlijke edities van de *Andria* en 6 van de *Eunuchus* in het begin van de 16de eeuw tegen 4 (*Ad.*), 3 (*Haut.*), 2 (*Phorm.*) en 2 (*Hec.*) van de andere stukken. Deze twee stukken waren de eerste die Jacob Westerbaen vertaalde, liet uitgeven (*Andr.* in 1660, *Eun.* in 1661) en toezond aan Jan Vos, regent van de Amsterdamse schouwburg; de *Andria*-vertaling werd op 2 mei 1661 aldaar opgevoerd (V. Alphen, p. 56).
- ⁶⁸ K. O. Meinsma, *a.w.*, p. 132 e.v.
- ⁶⁹ Meinsma (p. 136), hierin nagevolgd door Leopold (p. 30), spreekt slechts van „bijwonen”. Ook Freudenthal (*Spinoza, Leben u. Lehre*, I, p. 209) drukt zich voorzichtig uit: „Vielleicht haben die Aufführungen terenzischer Komödien, die van den Enden veranstaltete, als Spinoza sein Schüler war, diesem Gelegenheit gegeben, sich ihren Inhalt einzuprägen”.
- ⁷⁰ V. Dun. Bork., *a.w.*, Bnd I, p. 201 + 551, 239, 248-249, 253 e.v., 404, 466-468, 471; Bnd. II, p. 45 e.v., 56, 70-72, 379-398; Freudenthal, *Spinoza, Leben u. Lehre*, I, p. 30-48.
- ⁷¹ Nl. 19 plaatsen van de 24; Parmeno is 589 verzen van de in totaal 1094 van de *Eun.* op het toneel of, als hij ook de proloog heeft uitgesproken (Spinoza ontleent in *Ep.* 43 = G.IV.226.26 e.v. de woorden *inclementius dictum* aan Ter. *Eun.* 4), 634 verzen.
- ⁷² Freudenthal, *Lebensgesch.*, p. 29, r. 27 e.v. Doch zie Colerus bij Freudenthal, *ibid.*, p. 40, r. 19 e.v.
- ⁷³ Sp. *Ep.* 29 = G.IV.164.24; Cic. *ad. Att.* VIII.11.3.
- ⁷⁴ Tac. *Hist.* IV.74.6; zie ook Sp. TP I, § 1 = G.III.273.27-28; Hobbes, *Leviathan* I.13.
- ⁷⁵ Sp. *Ep.* 30 = G.IV.166.8; Hor. *Ep.* II.1.194; Ter. *Eun.* 432; cf. Otto, *a.w.*, p. 301 en *Nachtr.* p. 63, 78, 206.
- ⁷⁶ Wernham, zie n. 22.
- ⁷⁷ De bedoelde paragraaf is TP VII, § 27 = G.III.319.24 e.v. Naast de 5 citaten uit klassieke schrijvers die Wernham geeft, waarvan 3 reeds door Leopold waren aangewezen, vallen nog op: *At natura una, et communis omnium est* (G.III.319.28-29; cf. Sallustius, *Bell. Iug.* 85.15); *Superbiunt homines annuâ designatione: quid nobiles, qui honores in aeternum agitant* (G.III.319.32-33; cf. Tac. *Ann.* II.36.3: het ging in Tac. om een voorstel van Tiberius om de consuls voor vijf jaar te benoemen; Spinoza vervangt de woorden *per quinquennium* door *in aeternum*); *qui non ius, aut verum in cognitionibus, sed magnitudinem opum spectant* (G.III.320.17; cf. Tac. *Hist.* II.84.1: deze Tacitusplaats kwam ook al uitvoeriger voor in TP VII, § 21 = G.III.316.19-23 (zie Leopold, p. 32, n. 1). Ook de schitterende karakteristiek van de nobiles (*Sed eorum arrogantia fastu, luxu, prodigalitate, certoque vitiorum concentu, & doctâ quâdam insipientiâ & turpitudinis elegantia adornatur, ita ut vitia, quorum singula seorsim spectata, quia tum maxime eminent, faeda & turpia sunt, honesta & decora imperitis, & ignaris videantur.* = G.III.319.34) ziet er als een citaat uit, maar Leopold impliceert reeds (p. 32, n. 1) dat Spinoza's stijl in de TP tot grote hoogte stijgt.

⁷⁸ Zo wordt de strekking van de drie op elkaar volgende citaten in het begin van TP VII, § 27 (*nempe quod...* etc.; zie Wernham *ad loc.*) in het daarop volgende Sallustiuscitaat (zie n. 77) radicaal verworpen.

⁷⁹ De schrijvers uit de 16de en 17de eeuw lazen de auteurs die zij in hun werk citeerden niet altijd zelf. Van Pascal wordt overgeleverd: „On me demande si j'ai lu moi-même tous les livres que je cite. — Je réponds que non: certainement, il aurait fallu que j'eusse passé ma vie à lire de très mauvais livres; mais j'ai lu deux fois Escobar tout entier; et, pour les autres, je les ai fait lire par mes amis; mais je n'en ai pas employé un seul passage sans l'avoir lu moi-même dans le livre cité...” (Blaise Pascal, *Pensées*, Texte établi par Louis Lafuma, Ed. du Seuil 1962, p. 432).

⁸⁰ Kuiper, *a.w.* (zie n. 14), p. 121, noemt als schoolboek slechts een bloemlezing van de redevoeringen uit historieschrijvers, waarin ook Tacitus was opgenomen. Bot noemt Tacitus in het geheel niet; bij H. W. Fortgens, *a.w.* (zie n. 11), p. 122, duikt Tacitus pas tegen het einde van de 18de eeuw op als schoollectuur. Ongeveer hetzelfde geldt voor het filosofische werk van Seneca.

⁸¹ Sp. TP I, § 2 = G.III.274.6-9.

⁸² Enkele opmerkingen in E. L. Etter, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, Basel-Stuttgart 1966, p. 149. Een bijdrage is geleverd door Ch. Wirszubski, „Spinoza's debt to Tacitus” in *Scripta Hierosolymitana* 2, 1955, 176-186 (niet in de bibliografie van Préposiet, zie n. 95).

⁸³ Sp. Ep. 67 = G.IV.281.14-25.

⁸⁴ Sp. Ep. 76 = G.IV.320.27-321.21.

⁸⁵ Strauss, *a.w.*, p. 120 e.v.

⁸⁶ Sp. Ep. 20 = G.IV.122.21-123.5.

⁸⁷ Sp. Ep. 21 = G.IV.127.1-5.

⁸⁸ Sp. *Eth.* II, prop. 49, schol. = G.II.136.14-15; *Eth.* III, *praef.* = G.II.137.17-18; *ibid.* = G.II.138.6-7; *Eth.* IV, prop. 50, schol. = G.II.247.17-20; *Eth.* IV, prop. 73, schol. = G.II.265.13-16; TP I, § 1 = G.III.273.9-13; TP I, § 4 = G.III.274.28-29; Ep. 30 = G.IV.166.8-13. Seneca denkt er geheel anders over, maar gebruikt bijna dezelfde woorden als Spinoza, vgl. met de laatstgenoemde Spinozaplaats Sen. *De tranq. animi* 15.2.

⁸⁹ Vgl. bijv. Sp. Ep. 58 = G.IV.267.20-23 met *Eth.* III, prop. 2, schol. = G.II.142.30-33; en in dezelfde brief: G.IV.266.13-32 met G.II.143.14-32.

⁹⁰ Sp. Ep. 76 = G.IV. 320.27. Ook Jarig Jelles gebruikt deze spreuk, zie onze vertaling, aant. bij br. 48A.

⁹¹ Sp. Ep. 21 = G.IV.126.30: *quia veritas veritati non repugnat, ut iam ante in Appendice meâ... clare indicavi* (nl. *Cog. Met.* II, cap. 8 = G.I.265.30). Jarig Jelles, *Belijdenisse des algemeenen en christelijken geloofs, vervattet in een brief aan N.N.*, uitgegeven door Jan Rieuwerts in 1684, zegt op p. 92: „het geen waar is in de H. Schriftuur, strijd niet tegen de waarheit van de natuúr, om dat het waare nooit het waare kan tegenspreken. Dit is mede d'uitspraak van 't darde Lateraansche Concilium, gehouden in 't jaar 1180 [= 1179] volgens het getuigenis van Kekermannus”.

⁹² Vgl. bijv. het begin van Ep. 19 met *Eth.* IV, prop. 18, schol. (= G.IV.87.19-28 met G.II.223.4-18); ook de troost aan Pieter Balling (Ep. 17) en de vermaningen aan Johannes Bouwmeester (begin van Ep. 28 en slot van Ep. 37) zijn allerminst conventionele schablonen; vgl. met de laatste passage Sen. Ep. 95.46.

⁹³ Ep. 36 = G.IV.183.25 e.v.

⁹⁴ Een betrekkelijk recent overzicht: Pio Gaja, „Lo stato attuale degli studi sulle fonti dello Spinozismo”, in *Rivista di filosofia neo-scolastica*, 43.5 (1951), p. 377-398.

⁹⁵ Jean Préposiet, *Bibliographie Spinoziste*, Besançon-Parijs (Les Belles Lettres) 1973, p. 199-212.

⁹⁶ Ik noem slechts P. L. Couchoud, *Benoît de Spinoza*, Parijs 1902, ²1924, p. 228-250, en W. Dilthey, zie n. 97. Een verstandige reactie op deze beide publikaties van J. H. Leopold, „Spinoza en de Stoa” in *De Nederlandsche Spectator*, 1905, p. 172-174.

⁹⁷ W. Dilthey, oorspronkelijke publikatie van 1894, nu te vinden in *Schriften* II, p. 283-296.

⁹⁸ V. Dun. Bork., *a.w.*, Bnd. I, p. 492-508; H. A. Wolfson, *The philosophy of Spinoza*, 2 vol., New York 1934, ¹1969, *passim* (zie index onder „Stoics”).

⁹⁹ Martial Gueroult, *Spinoza*, Parijs 1968, I, p. 441, n. 53; toch gaat zijn formulering („Spinoza est un cartésien et, comme Descartes, méprise l'érudition”) misschien te ver.

¹⁰⁰ Dat zowel Descartes als Spinoza vooral de stoïcijnen op het oog hadden, neemt men aan.

¹⁰¹ Aldus in de Latijnse vertaling die Spinoza gebruikte; zie n. 105.

- ¹⁰² Cicero, *Tusc. Disp.* III.9.20 e.v.; Seneca, *De clementia* II.4.4 e.v.
- ¹⁰³ *Eth.* III, prop. 22, schol.; prop. 27, schol. en coroll. 3, schol.; aff. def. 18 en explic.; *Eth.* IV, prop. 50 en dem., coroll., schol. (= G.II.157.15-23; 160.24-25, 161.25-26; 195.7-9, 11-13; 247 *passim*).
- ¹⁰⁴ *Misericordia* gedefinieerd („*invitâ vocabuli significatione*”) (als tegenstelling van *invidia*) *Eth.* III, aff. def. 24 = G.II.196.11-16. Zie verder *Eth.* II, prop. 49, schol.; prop. 37, schol.; IV, prop. 57, schol.; IV, append. cap. 13 (= G.II.136.16-17; 236.35; 252.3-4; 269.19-20); TTP, c. XX (= G.III.247.7-8); TP I, §§ 4 en 5 (= G.III.274.30 en 275.5-7). Zie bij deze laatste plaats de noot op p. 1490 van de Spinoza-editie in de Bibl. de la Pléiade, die hier *misericordia* vertaalt door „peine par sympathie” (p. 920).
- ¹⁰⁵ Descartes, *Les passions de l'âme* II, art. 62; III, art. 185-189 (= AT XI, p. 376-377; p. 469-471). Ik raadpleegde de Latijnse vertaling in *Passiones animae per Renatum Descartes*, Amsterdam 1692 (samengeb. met *Princ. philos.* en *Specimina philos.*). De vertaler bezigt *misericordia* in art. 186 als vervolg op het adj. *misericors* (Desc.: pitoyable) en in de titel van art. 188, waar de Franse tekst geen subst., maar een adv. pron. (*en*) heeft.
- ¹⁰⁶ *Eth.* III, aff. def. 18, explic. Justus Lipsius maakte onderscheid tussen *miseratio* („het gebukt gaan onder smart van anderen”), die hij voor de wijze verwierp, en de christelijke deugd *misericordia* („praktische hulp bij gebrek en leed van de naaste”); aldus Tini M. van de Bilt, *Lipsius' De Constantia en Seneca*, Nijmegen-Utrecht 1946, p. 72-74 n.a.v. Lipsius' *De Constantia*, I.12. Zie ook Lipsius, *Manuductio ad stoicam philosophiam*, III, diss. 19.
- ¹⁰⁷ De definitie die Descartes, *Les pass.* II, art. 62 = AT XI, p. 377, van het medelijden geeft, stemt overeen met die van Seneca, *De clem.* II.5.4.: „medelijden is ... droefheid die het gevolg is van leed dat anderen, onverdiend naar men meent, overkomt”. De belangrijke verandering die Spinoza heeft aangebracht („...droefheid die gepaard gaat met de voorstelling van een ongeluk dat aan een ander, die wij voor onze gelijke houden, overkomt”, *Eth.* III, aff. def. 18 = G.II.195.7-9) bestaat dus niet alleen ten opzichte van Seneca (aldus K. H. E. de Jong, *Spinoza en de Stoa*, Mededelingen vanwege het Spinozahuis V, Leiden 1939, p. 15), maar evenzeer ten opzichte van Descartes.
- ¹⁰⁸ Wolfson ziet precies hoe men deze bronnenstudie moet aanpakken en welke resultaten daarbij te verwachten zijn, lees *a.w.* II, p. 253-255; voor Spinoza's discussies met Descartes zie ook Wolfson II, p. 185-190.
- ¹⁰⁹ Sen. *De clem.* II.5.1; Desc. *Les pass.* III, art. 189 = AT XI, p. 471; Sp. *Eth.* IV, prop. 50, schol. = G.II.247.21-25.
- ¹¹⁰ De Latijnse in 12°, de Nederlandse, vertaald door J. H. Glazemaker, uitgegeven in 1654, in 8° (zie Freudenthal, *Lebensgesch.*, p. 162 en 163). Door het formaat is de laatste het gerieflijkst om in te lezen!
- ¹¹¹ Zie de literatuur in n. 80.
- ¹¹² Maar hij had het filosofische werk evenmin op school gelezen; zie Jennie Delhez, „Descartes lecteur de Sénèque” in *Hommages à Marie Delcourt*, Coll. Latomus 114, Brussel 1970, p. 392-401.
- ¹¹³ Zie n. 144.
- ¹¹⁴ Over Spinoza's Latijnse stijl heeft, na Leopold, het verstandigst geschreven J. Freudenthal, *Leben und Lehre* I, p. 208-214.
- ¹¹⁵ Sp. *Eth.* V, prop. 10, schol. = G.II.287.24-29; vgl. bijv. Sen. *Ep.* 27.9: *Hoc saepe dicit Epicurus aliter atque aliter, sed numquam nimis dicitur, quod numquam satis discitur; quibusdam remedia monstranda, quibusdam inculcanda sunt.*
- ¹¹⁶ Zie Gregor Maurach (ed.), *Seneca als Philosoph*, Darmstadt 1975, p. 14-17.
- ¹¹⁷ Zie Sp. *Eth.* III, praef.; TP I, § 1: *unde factum est, ut plerumque pro Ethicâ Satyram scripserint* (= G.III.273.17-18).
- ¹¹⁸ Zie G. M. Ross, „Seneca's philosophical influence” in C. D. N. Costa (ed.), *Seneca*, Londen 1974, p. 149-150.
- ¹¹⁹ Bij auteurs als Montesquieu, Diderot en Rousseau; zie M. Spanneut, *Permanence du Stoïcisme*, Gembloux 1973, p. 318-342.
- ¹²⁰ *A.w.*, Bnd. III, p. 46-50.
- ¹²¹ Sen. *Ep.* 58.27.
- ¹²² *Ibid.*
- ¹²³ Sen. *Ep.* 65.14. Exemplarisch, qua methode, voor de behandeling van de overlevering van dit soort filosofische termen en hun inhoud is Martin Ph. Hubert O.P., „Quelques aspects du latin philosophique aux XIIe et XIIIe siècles”, in *Rev. des Étud. Lat.*

27 (1949) p. 211-223, nu in het Duits vertaald in Alf Önnersfors (ed.), *Mittelateinische Philologie*, Darmstadt 1975, p. 283-312.

¹²⁴ Voor deze tot spreekwoord geworden spreuk (zie J. Gluski, *Proverbs*, Amsterdam 1971, p. 260) verwijst Wolfson, *a.w.*, II, p. 239 naar Aristoteles, *Nic. Eth.* X.6 = 1176 b, 7-9 en Diog. Laert. VII.127. Bij Seneca wordt de gedachte zeker acht maal uitgedrukt: zie A. L. Motto, *Seneca*, Amsterdam 1970, *s.v.* Virtue, nr. 50. Zij komt ook reeds bij Plato voor, *Polit.* X.612B. De formulering van Spinoza (*Ep.* 43 = G.IV.220.33: *quod praemium virtutis sit ipsa virtus*; cf. *Eth.* V, prop. 42 = G.II.307.26-29) is niet aan genoemde tekstplaatsen ontleend. Misschien komen de woorden uit de Spinoza beter bekende historische schrijvers: Sallustius, *Bell. Iug.* 85.20: *ne illi falsi sunt, qui divorsissimas res pariter expectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis* (dat Spinoza dit caput kende, blijkt uit twee andere ontleningen: *Sp. Ep.* 76 slot = G.IV.324.18-20: *quibusque artibus ipse Romanus pontifex... Ecclesiae principatum adeptus est*; cf. *Bell. Iug.* 85.1; de andere ontlening is de eerstgenoemde plaats in n. 77); vgl. ook Tac. *Ann.* III.26.1: *neque praemiis opus erat, cum honesta suapte ingenio peterentur* (op dit Tacitus-caput steunt in belangrijke mate *Sp. TP X*, § 8 = G.III.356.24 e.v.).

¹²⁵ *Sp. Eth.* IV, prop. 63, coroll., schol. = G.II.258.31.

¹²⁶ G.II.187.18-21; Motto, *a.w.*, geeft 46 Senecaplaatsen over drinken en dronkaards!

¹²⁷ *Sen. Ep.* 59.14-15.

¹²⁸ Over de *falsa gaudia* zie n. 66.

¹²⁹ Zie n. 110.

¹³⁰ G.II.236.34-237.11.

¹³¹ *Sen. Ep.* 108.17-23.

¹³² Ook hier is van woordgelijkheid nauwelijks sprake, zodat het wederom lijkt alsof Spinoza Seneca las in de Nederlandse vertaling. Overigens moet gezegd dat de hypothese, dat *Sp.* hier *Sen.* gebruikt, enigszins wordt verzwakt doordat ook elders bij *Sp.* de combinatie „medelijden en bijgeloof” voorkomt, bijv. *Eth.* II, prop. 49, schol., slot = G.II.136.16-17.

¹³³ Dilthey, *a.w.*, p. 287.

¹³⁴ Vgl. J. M. Rist, *a.w.* (zie n. 66), p. 233-255.

¹³⁵ Enkele goede bladzijden over de zelfmoord bij de Grieken en Romeinen in het indruk makende boek van A. Alvarez, *The savage God, a study of suicide*, Londen 1971, Penguin 1974, p. 76-93.

¹³⁶ *Sp. Eth.* IV, prop. 18, schol. = G.II.222.31-33. In het schol. van prop. 20 (= G.II.224.20 e.v.) komt hij daarop nog eens met grote nadruk terug; daar noemt hij de zelfmoord van Seneca.

¹³⁷ Bijv. *Sen. De prov.* 6.7-9; *Ep.* 12.10-11; *Ep.* 77; over verkeerde motieven voor zelfmoord *Ep.* 24.25-26. De bekendste passage (ook geciteerd door Alvarez, zie n. 135) is *De ira* III.15.4.

¹³⁸ *Sen. Ep.* 26.8 e.v. (cf. *De brev. vitae* 7.3.); Plato, *Phaedo* 80e; Epicurus, *Ep. ad Menoec.* 126; cf. Joh. v. Arnim, *Stoic. vet. fragm.* III, nr. 768. Ook Cicero had dit woord van Plato weergegeven, maar in andere Latijnse woorden: „*philosophorum vita... communitatio mortis est* (*Tusc. Disp.* I.74). Deze Cicero-plaats vinden we geciteerd door Montaigne, eerst met grote instemming (*Essais* I.20), later in zijn leven verwierp hij de gedachte geheel (*Essais* III.12).

¹³⁹ Synoniemen van het verbum zijn: (*con*)discere, exerceri. Over deze training van de filosoof — niet alleen in het sterven — lees *Sen. Ep.* 18.5-13.

¹⁴⁰ Thom. a K. I.23. Wolfson, *a.w.*, II, p. 256 ziet in de stelling van Spinoza uitsluitend polemiek tegen Thom. a K., maar de combinatie van *sapientia* en *libertas* vinden we bij de laatste niet. Overigens betekent *meditari* bij *Sp.* overpeinzen, synoniem van *cogitare*, cf. ook *Eth.* V, prop. 10, schol. = G.II.288.1-2. *Meditari* en *meditatio* ontbreken in het *Lexic. Spinoz.*

¹⁴¹ *Sp. Eth.* III, prop. 4-9; Wolfson, *a.w.*, II, p. 195 e.v.; p. 236 e.v.

¹⁴² *Sen. Ep.* 121.10 e.v. (*conatus* § 13, *sibi carus* § 14, *caritas sui* § 24, *naturalis amor salutis suae* § 20); ‘natuurlyke Liefde’ *Sp. KV*, append. = G.I.118.7; *constitutio* *Sp. Eth.* III, prop. 17, schol. en prop. 18 dem. = G.II.153.26 en 154.21; „bewustheid” *Sen. Ep.* 121 vanaf § 5, *Sp. Eth.* III, prop. 9 en schol. = G.II.147.14 e.v., vooral 148.1-8. Naar *Ep.* 121 e.a. Senecaplaatsen verwijst ook K. H. E. de Jong, *a.w.* (zie n. 107), p. 13.

Veel wezenlijker dan deze vage gelijkenissen is de afleiding van het vitale instinct bij Spinoza uit de formulering van het traagheidsprincipe bij Descartes (*Desc. Princ. philos.* II, c. 37 = AT VIII-1, p. 62, r. 9-12; *Sp. PP* II, prop. 14 = G.I.201.18 e.v., vgl. *Sp. Cog. Met.* I, c. 6 = G.I.248.1-27), waarop F. Pollock, *Spinoza, his life and philosophy*,

Londen 1880, [21912, New York 1966,] p. 116 (zie Wolfson II, p. 200 e.v.) het eerst gewezen heeft. Over de genese van het traagheidsprincipe uit de scholastieke theorieën rond de sacramenten, zie de interessante beschouwingen van Hans Blumenberg, *Die Kopernikanische Wende*, Frankfurt 1965, p. 21 e.v.; over de verwerking bij Spinoza, zie Manfred Walther, *Metaphysik als Anti-Theologie, Die Philosophie Spinozas im Zusammenhang der religionsphilosophischen Problematik*, Hamburg 1971 (deze titel ontbreekt in de bibliogr. van Préposiet), p. 102 e.v.

¹⁴³ Zie bij Sen. bijv. *Ep.* 41 vanaf § 4, *Ep.* 76 vanaf § 8; zie ook *Epp.* 23.6; 65.18; 66.12; 71.32.

Essentia particularis TIE = G.II.34.19, of 'bysondere nateur' (*singularis natura*) *Sp. Ep.* 21 = G.IV.131.24 (zie *Ep.* 22 = G.IV.141.17), of *humanae naturae particulares leges* TTP, c. VI = G.III.88.9; Sen. *Ep.* 41.7; *Ep.* 76.8 e.v.

Identificatie van *conatus*, *potentia* en *virtus Eth.* III, prop. 55, cor. 2, dem. = G.II.183.30 e.v.; cf. *Eth.* IV, def. 8 = G.II.210.19 e.v.; bij Sen. niet expliciet, maar zie *Ep.* 121.13 e.v.

Identificatie van *virtus* en *ratio* in de mens *Eth.* IV, prop. 24 en dem. = G.II.226.12. e.v.; cf. ook TP II, § 11 = G.III.280.18-19; Sen. *Ep.* 41.7-8; 76.8-10.

Potentia van de dingen deel van de goddelijke *potentia Eth.* IV, prop. 4, dem. = G.II.213.2-8; Sen. *Ep.* 41.5. Vgl. ook *Eth.* II, prop. 11, coroll. = G.II.94.30-31 met Sen. *Ep.* 66.12.

Identificatie van de *ratio* met het *honestum Eth.* IV, prop. 18, schol. = G.II.223.15-18; *ibid.* prop. 37, schol. 1 = G.II.236.27-28: ...*et id honestum [voco], quod homines qui ex ductu rationis vivunt, laudant...*; Sen. *Ep.* 76.10: *Haec ratio perfecta virtus vocatur eademque honestum est.*

Leven volgens zijn eigen natuur *Eth.* IV, prop. 18, schol. = G.II.222.23-28; *ibid.* prop. 35 + dem. + coroll. 2 = G.II.232 e.v.; Sen. *Ep.* 41.8: *secundum naturam suam vivere.*

Vervolmaking van de rede maakt de mens gelukkig *Eth.* IV, append., cap. 4 = G.II.267.1 e.v.; Sen. *Ep.* 76.10, 16.

De rede het beste deel *Eth.* IV, app., cap. 32 = G.II.276.14: *pars illa nostri, quae intelligentia definitur, hoc est pars melior nostri* (cf. Gueroult, *a.w.*, II, p. 12); Sen. *Ep.* 71.32: *et ipsam virtutem in parte nostri meliore, id est rationali positam.*

Vgl. verder met de opgegeven Senecaplaatsen *Sp. Eth.* IV, append. cap. 1, 3, 4, 5; zie ook Wolfson, *a.w.*, II, p. 236 e.v.

¹⁴⁴ Vgl. bijv. Seneca's kras-negatieve waardering van het lichaam: *Nam corpus hoc animi pondus ac poena est... Contemptus corporis sui certa libertas est* (*Ep.* 65.16 en 22); zijn verwerping van de hele techniek als onwijs (*Ep.* 90.7 e.v.), scherp contrasterend met Spinoza's aanbeveling van de techniek, naast moraalfilosofie, medicijnen en opvoedkunde, in de TIE = G.II.9.3-10.

¹⁴⁵ *Sp. Ep.* 13 = G.IV.64.24.

¹⁴⁶ De praktijk van het inpassen (en aanpassen) van brokstukken lectuur in eigen werk is een antieke wijze van schrijven, die men in de oudheid expliciet leerde en bewust toepaste; Seneca vergeleek haar met het werk der bijen, die van bloem tot bloem gaande verschillende stoffen verzamelen, die zij dan door zorgvuldige rangschikking en door toevoeging van een „fermentum” tot honing maken (*Ep.* 84.3-5). De humanistische leraren hebben deze antieke praktijk op hun scholen onderwezen. Spinoza e.a. hebben dezelfde manier van schrijven geleerd en (zowel bewust als onbewust, maar wie maakt dat uit?) toegepast, maar ook grotendeels verborgen gehouden, omdat ze slechts op hun eigen denkprestaties wilden worden aangesproken (zie motto).

II PAUVRETÉ OU RICHESSE DU LATIN DE SPINOZA

Lorsque Spinoza publia son premier livre, il avait si peu de confiance en son propre latin, qu'il en fit corriger le style par son ami Louis Meyer¹. Quelques lettres de cette même époque ont également subi de larges remaniements, avant que Spinoza les fît circuler². La grammaire de ces écrits les plus anciens est simple et le choix des mots est limité. On n'y perçoit aucun ornement stylistique. Le premier livre est à peu près dépourvu de toute réminiscence classique. Ce sont des textes sans culture ni tradition, évidemment en dehors des doctrines scolastiques ou cartésiennes qu'ils traitent. Mais c'est bien sur ces doctrines-là qu'ils concentrent toute l'attention du lecteur et c'est à cette concentration précise et lente qu'ils doivent leur efficacité. Ce style se diversifie dans l'*Ethique*: d'une part les formules des propositions et corollaires, des définitions et axiomes deviennent plus arides, la langue des démonstrations plus sèche. Sans tomber dans un jargon trop technique, le texte obtient par cela l'aspect d'une implacable objectivité³. D'autre part les scolies, les appendices et les préfaces font souvent contraste avec ces formules pour ce qui est de leur style, tout en remplissant des fonctions diverses⁴: précision d'un point de vue de doctrine, polémique contre les opinions courantes des philosophes ou des théologiens, sommaire d'une partie du texte, établissement de rapports entre les abstractions philosophiques et des notions de la vie commune ou de la langue quotidienne. Cet appareil supplémentaire du texte est souvent d'une simplicité et d'une clarté admirables⁵. Tous ces éléments constituent dans leur ensemble la beauté de langue de l'*Ethique*, une beauté qu'on ne peut pas bien séparer de la logique intérieure, c'est-à-dire de la méthode géométrique de l'oeuvre, mais qui a été, pendant un siècle et demi, une source d'inspiration et d'admiration pour plusieurs poètes en Europe

Le *Traité théologico-politique* est d'un tout autre caractère stylistique. Une citation de la Bible apparaît tout de suite sur la page de titre. Le but du livre entier est exprimé dans

le titre du dernier chapitre pour lequel est employé une formule de Tacite: *Ostenditur, in Libera Republica unicuique & sentire, quae velit, & quae sentiat, dicere licere*⁶. La préface commence par une introduction de trois pages, qui respire l'esprit classique d'un bout à l'autre. On y trouve des emprunts à divers auteurs classiques: Térence, Tacite, Curtius Rufus, peut-être Lucrèce⁷. Et en dehors de ces emprunts des mots classiques comme: *fortuna prospera, faustum - infaustum omen, prodigium, ira deorum, divina responsa pecudum fibris inscribere, divino afflatu & instinctu*. Après cette introduction abstraite, dont l'abstraction est réalisée par ce classicisme même, la préface continue dans la première personne du singulier. Un *moi* qui ne représente pas le centre existentiel de la philosophie, comme dans le début du *Traité de la réforme de l'entendement*, mais le citoyen qui dans sa qualité de philosophe, intervient dans les choses de la religion et de la politique de sa patrie. Le style de la préface entière est direct et vigoureux, riche en couleurs, hardi ou même agressif.

Dans l'*Ethique* on trouve plus rarement des références à la culture générale en dehors de la philosophie, mais parfois de telle façon qu'elles sautent aux yeux. Pour en voir un exemple, on peut lire un passage du scolie de V. 20, où l'amour de Dieu est comparé avec l'amour des choses finies: *Deinde notandum, animi aegritudines, & infortunia potissimum originem trahere ex nimio Amore erga rem, quae multis variationibus est obnoxia, & cujus nunquam compotes esse possumus. Nam nemo de re ullâ, nisi quam amat, sollicitus, anxiusve est, neque injuriae, suspiciones, inimicitiae, &c. oriuntur, nisi ex Amore erga res, quarum nemo potest reverâ esse compos*. Les deux mots *sollicitus, anxiusve* sont rares dans Spinoza; ils sont empruntés au langage de l'amour des Anciens. On les lit dans une lettre de Cicéron: *novi enim te & non ignoro, quam sit amor omnis sollicitus atque anxius*⁸. Les *injuriae, suspiciones, inimicitiae, &c.* proviennent d'une énumération des *vitia amoris* dans une comédie de Térence⁹. Ces mots classiques prêtent au texte de Spinoza en quelque sorte un second niveau d'abstraction au-dessous du premier plan de la langue rationnelle, pour désigner la vie concrète. L'auteur fait donc un

emploi métaphorique de ces mots. Un autre but auquel servent parfois ces références extra-philosophiques, c'est le soutien qu'elles prêtent à l'argumentation. Il est frappant, pour en donner un exemple, que chaque fois que Spinoza attaque dans la quatrième partie de l'*Ethique* une des grandes vertus chrétiennes, ces éléments du dehors renforcent ou soulignent l'attaque, ou bien au contraire, aident à la mitiger ou à la rétracter partiellement. La proposition que la pitié est mauvaise et inutile (IV. 50) est soutenue par la maxime suivante¹⁰: <<l'homme qui sait parfaitement que toutes choses suivent de la nécessité de la nature divine, n'aura plus pitié de personne, mais il s'efforcera, comme on dit, de bien faire et d'être dans la joie>> (*conabitur bene agere, ut ajunt, & laetari*¹¹). L'humilité et le repentir ne sont pas non plus de véritables vertus (IV.53 et 54) pour l'homme qui vit d'après le commandement de la raison. Mais parce qu'il est difficile de vivre rationnellement, le philosophe voit une utilité relative à ces vertus, comme d'ailleurs aussi à la pitié, à la crainte et l'espoir. "Si donc il faut pécher, que ce soit plutôt dans ce sens" dit-il avec les mots de Térence¹². L'humilité et le repentir, comme la crainte et l'espoir, sont recommandées en vertu d'une sentence empruntée à Tacite: *terret vulgus, nisi metuat*¹³ - la foule est terrible quand elle est sans crainte, et c'est pourquoi Spinoza renvoie avec approbation aux prophètes qui prêchaient les-dites vertues. Une fois de plus il revient sur ce point dans le scolie de IV.58, où il parle de la honte (*pudor*) qui, elle non plus, n'est pas une vertu, mais qui a sa valeur en tant qu'elle montre que l'homme désire encore vivre honnêtement. Cette pensée est illustrée par une très belle métaphore: "la honte est comme la douleur [d'une blessure] qui montre que la partie lésée n'est pas encore pourrie"¹⁴.

Il est facile à comprendre que dans la mesure où la langue philosophique s'approche de la vie concrète de l'homme, il y a plus d'occasion de faire valoir ce genre d'allusions externes. Chez Spinoza elles sont aussi rares qu'expressives.

Dans un paragraphe du *Traité politique*, on peut admirer un bel équilibre entre référence externe et abstraction philosophique (VII.1):

Imperii Monarchici fundamentis explicatis, eadem hîc ordine demonstrare suscepi; ad quod apprimè notandum est, praxi nullo modo repugnare, quòd jura adeò firma constituentur, quae neè ab ipso Rege aboleri queant. Persae enim Reges suos inter Deos colere solebant, & tamen ipsi Reges potestatem non habebant jura semel instituta revocandi, ut ex Dan. Cap. 6. patet; & nullibi, quod sciam, Monarcha absolutè eligitur, nullis expressis conditionibus. Imò nec rationi, nec obedientiae absolutae, quae Regi debetur, repugnat; nam fundamenta imperii veluti Regis aeterna decreta habenda sunt, adeò ut ejus ministri ei omninò obediant, si, quando aliquid imperat, quod imperii fundamentis repugnat, mandata exequi velle negent. Quod exemplo Uliassis clarè explicare possumus. Socii enim Uliassis ipsius mandatum exequiebantur, quando navis malo alligatum, & cantu Syrenum mente captum, religare noluerunt, tametsi id modis multis minitando imperabat, & prudentiae ejusdem imputatur, quòd postea sociis gratias egerit, quòd ex primâ ipsius mente ipsi obtemperaverint. Et ad hoc Uliassis exemplum solent etiam Reges judices instruere, ut scilicet justitiam exercent, nec quenquam respiciant, nec ipsum Regem, si quid singulari aliquo casu imperaverit, quod contra institutum jus esse noverint. Reges enim non Dii, sed homines sunt, qui Syrenum capiuntur saepe cantu. Si igitur omnia ab inconstanti unius voluntate penderent, nihil fixum esset. Atque adeò imperium Monarchicum, ut stabile sit, instituendum est, ut omnia quidem ex solo Regis decreto fiant, hoc est, ut omne jus sit Regis explicata voluntas; at non ut omnis Regis voluntas jus sit, de quo vide Art. 3. 5. & 6. praec. Cap.

Le point de départ est la royauté constitutionnelle que Spinoza a esquissée dans le chapitre précédent, et dont il entreprend maintenant à démontrer les règles fondamentales. Non qu'il soit lui-même un partisan de la monarchie, mais parce qu'il veut indiquer par quels moyens la monarchie peut acquérir un maximum de stabilité. Dans notre paragraphe le première règle pour une telle monarchie est justifiée, c'est-à-dire la règle qui veut que les lois fondamentales de l'état obligent le roi aussi bien que ses sujets, encore que le roi lui-même les ait proclamées. C'est que le roi aussi bien que les sujets est soumis aux passions. Lui

aussi est de nature *varius, & inconstans*¹⁵.

D'abord Spinoza fait observer qu'il ne s'agit pas seulement d'un principe de théorie: la règle est en accord avec la réalité historique. Les Perses adoraient leurs rois parmi les dieux, et pourtant le roi Darius était obligé par son propre décret de faire jeter Daniël, qu'il estimait beaucoup, dans la fosse aux lions. L'intérêt que Spinoza prend à cette histoire est naturellement suscité par l'idée de "la loi des Mèdes et des Perses", expression biblique, devenue proverbiale en hollandais, pour désigner une loi immuable.

Ensuite ladite règle est également en accord avec la philosophie rationnelle et avec le commandement politico-moral d'obéissance absolue qu'on doit au roi: *nam fundamenta imperii veluti regis aeterna decreta habenda sunt*. Qui n'entend pas dans ces mots l'analogie avec la conception spinoziste du *Deus sive Natura: leges naturae universales ... nihil esse nisi Dei aeterna decreta*¹⁶. Il vaut mieux mettre l'accent sur cette analogie que de critiquer le mot *aeterna* dans ce contexte, comme l'a fait un commentateur¹⁷. La thèse est expliquée par le paradoxe d'Ulysse, qui avait ordonné à ses compagnons de ne pas lui obéir quand il serait ensorcelé par le chant des Sirènes. Cet exemple poétique est mieux approprié à l'intention de Spinoza que celui de l'histoire, car Darius n'était que dupe d'une ruse maligne de ses serviteurs: Ulysse au contraire, agissait consciemment et à dessein, puisque lui se rendait compte des dangers auxquels il allait s'exposer, ou plutôt, parce que lui se connaissait soi-même¹⁸. C'était un roi qui prenait des précautions pour ne pas faire souffrir la communauté de sa propre faiblesse. La prudence d'Ulysse est expressément louée dans le texte de Spinoza. C'est pourquoi l'histoire d'Ulysse seule est un *exemplum* à suivre pour le roi constitutionnel; elle est donc racontée par Spinoza en quelque détail, alors que dans le cas de Darius, l'auteur se contentait de donner la référence au texte de la Bible et d'en tirer la conclusion en langue commune. Aussi la raconte-t-il d'un ton poétique: choix du mot rare *religare* au lieu de *solvere* pour le mettre parallèle avec *alligatum*; emploi de la belle forme *minitando*, emploi peut-être stimulé par la lecture de Térence et

de Salluste¹⁹; deux fois allitération dans *cantu ... captum et modis multis minitando*, également un procédé de style qui est fréquent dans la langue archaïque ou archaïsante des deux auteurs mentionnés. C'est à cet exemple qu'est relié tout de suite l'indépendance du juge, comme une des conditions les plus importantes de la stabilité d'une monarchie.

Alors les deux références externes, celle à l'histoire et celle à la poésie sont, une fois de plus, réunies dans une seule phrase, confrontées avec la réalité. Les rois ne sont pas de dieux ainsi que croyaient les Perses, et même les rois des Perses ne disposaient pas d'un pouvoir absolu. Et l'exemple d'Ulysse est devenu maintenant une métaphore: *Reges enim non Dii sed homines sunt, qui Syrenum capiuntur saepe cantu*. De nouveau Spinoza emploie pour le chant des Sirènes une langue poétique, caractérisée par l'ordre des mots qui est insolite et par l'allitération: *Syrenum ... saepe et capiuntur ... cantu*. Le schéma métrique des mots qui suivent *qui*, en fait même un vers ou presque:

sýrē|núm cāpīun|tūr s̄ae|p̄e cān|tū

c'est-à-dire donc un hendécasyllabe phalécien, le vers bien connu de Catulle et de Martial²⁰.

Par cette métaphore le philosophe veut souligner une conception centrale de sa *Politica*, qui est exprimée une fois de plus dans la phrase qu'il fait suivre, cette fois par du langage courant: *Si igitur omnia ab inconstanti unius voluntate penderent, nihil fixum esset*, la conception donc que tous les hommes sont toujours soumis aux passions: *hominem necessario passionibus esse semper obnoxium* (*Eth.* IV.4. *coroll.*), et qu'à cet égard la nature de tous les hommes est égale. On trouve dans l'oeuvre de Spinoza cette notion plus d'une fois et il est frappant qu'il se soit efforcé pour exprimer cette notion, de chercher des mots empruntés à sa lecture classique. Veuillez regarder la petite liste qui suit:

1. *Omnes namque tam qui regunt, quam qui reguntur, homines sunt ex labore scilicet proclives ad libidinem* (TTP ch.XVII = Gebh. III.203.16-17).

2. *Nemo enim tam vigilans est, qui aliquando non dormitet* (TP VI.3 = Gebh. III.298.6).
3. *Reges enim non Dii, sed homines sunt, qui Syrenum capiuntur saepe cantu* (TP VII.1 = Gebh. III.308.1-2).
4. *At natura una, & communis omnium est* (TP VII.27 = Gebh. III.319.28-29).

Pour le premier texte Spinoza s'est servi d'une comédie de Térence: *ita ut ingeniumst omnium hominum ab labore proclive ad lubidinem* (Andr. 77). La deuxième citation contient une allusion à la sentence bien connue d'Horace: *Quandoque bonus dormitat Homerus* (Ep. ad Pis. 359).

Le quatrième texte est pris d'un paragraphe du *Traité politique* (VII.27) qui termine les considérations sur la monarchie constitutionnelle dont nous analysons le début. Dans ce § 27 l'auteur fait d'abord descendre toute une pluie de citations classiques sur sa propre thèse: *Atque haec, quae scripsimus, risu forsitan excipientur ab iis, qui vitia, quae omnibus mortalibus insunt, ad solam plebem restringunt; nempe quòd in vulgo nihil modicum, terrere, ni paveant* (Tac. Ann. I.29.3), & *quòd plebs aut humiliter servit aut superbè dominatur* (Livius 24.25.8), *nec ei veritas aut iudicium* (Tac. Hist. I.32.1) &c., des citations qui font preuve de ce qu'on a appelé le Tacitisme noir²¹, un emploi donc du texte de Tacite (et d'autres historiens romains) au service d'un pouvoir absolu. Dans cette série se trouve encore une fois la sentence de Tacite qui, dans l'*Ethique* comme nous l'avons vu, servait à soutenir une valeur relative des vertus de l'humilité et du repentir: *terret vulgus nisi metuat*. C'est une sentence qui, chez Tacite, a été prononcée lorsque Drusus écrasa une sédition des troupes rhénanes. Cette fois pourtant elle ne sert à rien aux yeux de Spinoza, certainement pas à soutenir la doctrine absolutiste. Dans ce même paragraphe il la répétera encore une fois plein de sarcasme: *terrent, nisi paveant*. Et il sait ce qu'il doit y répondre: *At natura una, & communis omnium est*. Et une deuxième fois vers la fin du paragraphe: *Sed, uti diximus, natura omnibus eadem est*. Mais les mots ne sont pas repris exactement dans la même forme. C'est que la première fois ils étaient empruntés à un texte politique, la harangue enflammée

qu'a tenue Marius devant l'assemblée du peuple chez Salluste, le célèbre chapitre 85 du *Bellum Iugurthinum*, un texte dont il est certain que Spinoza l'a connu²². Je suis convaincu que Spinoza, dans ce contexte, a choisi exprès ce texte <<rouge>> pour en tirer une réponse aux belles citations des absolutistes.

Superbiunt omnes dominatione, dit Spinoza, la domination rend arrogants tous les hommes: tous les hommes *terrent, nisi paveant*. C'est d'ailleurs l'esprit anti-aristocratique du discours de Marius qui a inspiré une partie de ce paragraphe de Spinoza, et c'est un peu curieux de voir que ce chapitre VII du *Traité politique*, qui voulait expliquer les règles fondamentales pour établir une monarchie stable, finit par défendre la démocratie contre un absolutisme de couleur aristocratique.

Revenons au § 1 du ch. VII du *Tr. pol.* Le mot final est dit par le droit public et de façon claire, dans une belle antithèse: ... *ut omne jus sit Regis explicata voluntas; at non ut omnis Regis voluntas jus sit*. Sous l'influence des auteurs comme Salluste, Sénèque et Tacite, le dix-septième siècle avait développé une grande prédilection pour cette figure. Spinoza ne fait pas exception. Seulement lui ne se rend pas coupable de <<faire de fausses fenêtres pour la symétrie>> comme disait Pascal²³. La nôtre aussi est parfaitement fonctionnelle et conclut le paragraphe de la meilleure façon qu'on puisse s'imaginer.

C'est ainsi que dans un cadre étroit sont réunis: l'immutabilité de la loi comme condition pour la stabilité politique; un argument emprunté à la réalité historique; une argumentation par *analogie* en langue rationnelle; le commandement éthico-politique de l'obéissance absolue à l'autorité suprême; un *exemple*, qui est un *paradoxe*, tiré de la poésie en *langue poétique*; la sagesse du prince qui par connaissance de soi respecte la loi; l'indépendance de la justice; la psychologie de l'homme qui entre comme facteur décisif dans la politique²⁴; une *métaphore* exprimée dans un *vers*; enfin encore le droit public dans une *antithèse*. L'auteur n'insiste pas ni trop ni trop peu sur les éléments particuliers dont il construit son discours. Je crois que ces quelques observations peuvent ajouter foi aux jugements des érudits de naguère comme Kuno Fischer ou Paul-Louis Couchoud qui prétendaient que

Spinoza a écrit un latin <<classique dans son genre>> ou qu'il fut <<un latiniste>>²⁵.

Notes

- 1 V. *Epistula* 13 (C. Gebhardt, *Spinoza Opera*, Heidelberg 1925, ^r1972, vol. IV, p. 63). On rencontre dans les *Principia philosophiae* et les *Cogitata metaphysica* (1663) des mots et des expressions qui respirent l'idiome <<néo-latin>> des écrits latins de Meyer plus que le <<classicisme>> de Spinoza, par exemple: l'article grec avec infinitif ou *nihil; enucleare; speciatiim; duntaxat; astruere; liquidissime constat; arbitrari; enormis; facillimo negotio; insuper habere; persaepe; singulatim; statim ac* (pour *cf. II, 360, 21: levi negotio*), *simulatque*).
- 2 Les *Epp.* 6 et 32. V. dans ce livre, III, pp. 41-43.
- 3 Cf. Stuart Hampshire, *Spinoza*, Pelican Books (1951, ²1962), pp. 24-26, 93, 138-139, 152, 155-156, 170 sur les mots et le style de Spinoza.
- 4 James Collins a étudié les expériences et les procédés de style de Spinoza en rapport avec ses attitudes philosophiques, dans Siegfried Hessing, éd., *Speculum Spinozanum 1677-1977*, Londres 1977, pp. 119-142.
- 5 *Eth.* III.préf.; IV.18.schol. pour citer deux textes organisés de la meilleure façon.
- 6 Tac. *Hist.* I.1.6. Cette citation se présente dans les oeuvres de Spinoza pour la première fois dans une lettre de Oldenburg (*Ep.* 14) et est reprise en partie par Spinoza dans *Ep.* 30.
- 7 Gebhardt, *Spinoza Opera*, Heidelberg 1925, ^r1972, III, p. 5, l. 2 *si homines res omnes suas certo consilio regere possent*: cf. Tér. Eun. 57-58 *quae res ... eam consilio regere non potes*; Gebh. 5.7-8: cf. Tér. Andr. 266; Gebh. 5.22-23: cf. Tac. *Hist.* V.13; Gebh. 5.34 *Tantum timor homines insanire facit* (après l'énumération des maux causés par la crainte qui est à la base de la *superstitio*): cf. Lucr. I.101; Gebh. 6.2 sqq.; 5 sqq.; 30 sqq.: trois fois Curtius; Gebh. 7.10 *in unius hominis jactationem sanguinem animamque impendere*: cf. Curtius IV.10.39 *in unius hominis iactationem tot milium sanguinem inpendi*. Gebh. 7.21-22 *Cum itaque nobis haec rara foelicitas contigerit, ut in Republica vivamus, ubi unicuique iudicandi libertas integra ... conceditur*: cf. Tac. *Hist.* I.1.6.
- 8 *Ad Att.* 2.24.1; deux autres citations de Cicéron dans l'*Eth.* touchent également aux choses de grand intérêt pour l'auteur: III.Aff. Def. 44.

- explic.*: cf. Cic. *Pro Archia* 11.26; le mot final du livre: *sed omnia praeclara tam difficilia quam rara sunt*: cf. Cic. *De Amicitia* 21.79 *Et quidem omnia praeclara rara*.
- 9 Tér. *Eun.* 59-60; maintes fois Spinoza a emprunté des mots à cette scène: cf. I, pp. 7-8.
 - 10 J'ai fait usage des traductions françaises de Ch. Appuhn et de celles de Roland Caillois *et al.*
 - 11 *Ecclésiaste* 3.12 *Et cognovi quod non esset melius nisi laetari, et facere bene in vita sua*. Cf. aussi W.G. van der Tak dans *Chronicum Spinozanum* I, La Haye 1921, pp. 263-264.
 - 12 Tér. *Ad.* 174.
 - 13 Tac. *Ann.* I.29.
 - 14 On peut ajouter cette métaphore à la petite liste d'images spinozistes qu'a donnée J. Freudenthal, *Spinoza. Leben und Lehre*, éd. C. Gebhardt, Heidelberg 1927, p. 214.
 - 15 *Eth.* IV.33.
 - 16 TTP, ch. III = Gebh. III, 46.1-3; cf. *ibid.* 82.35.
 - 17 Madeleine Francès dans Roland Caillois, Madeleine Francès et Robert Misrahi, *Spinoza. Oeuvres complètes*, Paris 1967, p. 1500.
 - 18 <<La plupart des hommes s'ignorent eux-mêmes>> (TTP, préf.).
 - 19 Cf. Sall. *Bell. Jug.* 49.4 *pollicendo minitendo obtestando*; Tér. *Ad.* 988 *ex adsentando, indulgendo et largiendo*; Andr. 912 *sollicitando et pollicitando*; Spinoza TP VII.30 *ambiendo largiendo pollicitando*.
 - 20 Spinoza possédait un Martial dans sa bibliothèque (et aussi un Jean Second qui a également employé ce vers). Il n'est pas du tout invraisemblable que Fr. van den Enden ait enseigné à ses élèves à écrire des hendécasyllabes. Il les utilisait lui-même dans sa pièce de théâtre *Philedonius*, imprimée 1657 à Amsterdam (v. Judith C.E. Belinfante, J. Kingma, A.K. Offenbergh, *Spinoza. Troisième centenaire de la mort du philosophe*, Institut Néerlandais, Paris 1977, p. 31). On y trouve une série de 40 hendécasyllabes à partir de *Huc huc languiduli venite fratres* (p. 20). Mais l'hendécasyllabe latin a toujours la septième syllabe du vers brève, règle contre laquelle pêche le vers de Spinoza. Sur Van den Enden un livre est en préparation de MM. J.V. Meininger et G. van Suchtelen, éd. Heureka, Amsterdam; titre prévu: *Liever met wercken, als met woorden*.
 - 21 G. Toffanin, *Machiavelli e il Tacitismo*, Padua 1921.

- 22 Deux autres emprunts à ce chapitre de Sall. dans Spinoza: TP X.8 = G.III. 356.35 *Deinde qui parentum triumphos & imagines ostentant ...*: cf. Sall. *Bell. Iug.* 85.29; *Ep.* 76 fin = G.IV.324.18-20 *quibusque artibus ipse Romanus pontifex ... Ecclesiae principatum adeptus est*: cf. Sall. o.c. 85.1.
- 23 *Pensees*, éd. Garnier, no. 27.
- 24 Cf. *Deinde notandum, quòd in jaciendis fundamentis [Monarchici imperii] maximè humanos affectûs observare necesse est* (TP VII.2).
- 25 D'autre part les jugements négatifs ne manquent pas: v. surtout F. Sassen, *Kerngedachten van Spinoza*, Roermond-Maaseik 1967, 34. Le fils de l'éditeur de Spinoza, J. Rieuwerts Jr., racontait en 1703: <<Spinoza hätte ... weder anmuthig noch zierlich geschrieben>> (v. J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinozas in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Leipzig 1899, 226). L'ami fidèle Jarig Jelles loue dans la préface des *Opera posthuma* (1677) le style du *Traité Politique* comme d'une oeuvre mûre par opposition à celui du *Tract. de Emend. Intell.* (v. dans ce livre VI, texte, § 70 et § 71). Prudemment ont jugé J. Freudenthal, o.c. (v. n. 14), pp. 208-214, et J.H. Leopold, *Ad Spinozae Opera Posthuma*, La Haye 1902, pp. 1-37. Dans un important article récent I. Kajanto étudie surtout quelques phénomènes de syntaxe et de vocabulaire (*Aspects of Spinoza's Latinity*, dans: *Arctos, Acta Philologica Fennica* XIII (1979) 49-83.

Des jugements positifs chez Kuno Fischer, Spinoza's Leben, Werke und Lehre 1946, 1973, p. 126; P. L. Couchoud, Dénat de Spinoza 1924, p. 300

VERS UNE MEILLEURE ÉDITION DE LA CORRESPONDANCE DE SPINOZA? (1)

par FOKKE AKKERMAN

Il y a trois cents ans les œuvres posthumes de Spinoza furent publiées pour la première fois, en deux éditions, les *Opera posthuma* (OP) en latin et *De nagelate schriften* (NS) en néerlandais. Après le centenaire de la mort de Spinoza en 1877, Van Vloten et Land entreprirent la première édition scientifique des œuvres complètes, qui fut achevée en 1882-1883. Celle-ci fut suivie en 1925 par l'édition en quatre volumes, réalisée par Carl Gebhardt pour la Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Elle se disait *editio definitiva* (G.IV, p. 437), et, depuis lors, elle a été effectivement acceptée comme telle par la plupart des spécialistes. Si, cependant, l'on continue aujourd'hui encore, dans de nombreuses publications, à citer Spinoza d'après l'édition de Van Vloten et Land, ce fait semble plutôt la preuve d'une plus grande diffusion de l'édition hollandaise que d'une quelconque méfiance à l'égard de l'édition allemande. Depuis la réédition de 1972 de celle-ci, sa présence dans la bibliothèque de tout spinoziste ne pose plus de problèmes. Ces quatre volumes ont provoqué à l'époque l'admiration générale, mais à l'encontre de l'édition hollandaise, ils ne semblent pas avoir été l'objet, autant que je sache, d'une étude critique un peu poussée (2).

(1) En traduisant cet article en français, j'ai eu l'assistance indispensable de ma femme et de mon collègue le Dr. A. F. ROMBOUT, pour laquelle je veux leur exprimer ma très grande reconnaissance.

(2) Critique de Land sur les éditions antérieures des lettres (1880) et de l'*Ethique* (1882) ; critique de Leopold sur l'édition de Van Vloten et Land (1902) et en particulier sur l'édition des lettres (1903) ; Gebhardt mentionne toutes les éditions du XIXe siècle Tome IV, p. 437 sqq.

En préparant une nouvelle édition en néerlandais de la correspondance, qui doit paraître en 1977, j'ai été amené à m'occuper de l'histoire du texte de ces lettres. Je voudrais considérer ces quelques pages un peu comme une critique tardive du tome IV de l'édition heidelbergienne, qui m'aurait été impossible, du reste, n'était-ce la richesse du matériel réuni dans cette magnifique entreprise.

J'ai constaté, en ce qui concerne l'histoire du texte, que les lettres diffèrent tellement l'une de l'autre, qu'il serait difficile de les regarder toutes d'un même point de vue. C'est pourquoi le mieux serait de considérer quelques lettres en particulier. En premier lieu j'ai choisi la lettre écrite par Spinoza à Jacob Ostens, datant de 1671, le no. 43. Trois textes de cette lettre nous sont parvenus : 1. un autographe latin de Spinoza, non la lettre elle-même, mais un brouillon qui a été retrouvé vers 1855 dans les archives de l'orphelinat des collégiants mennonites à Amsterdam⁽³⁾ ; 2. la rédaction latine publiée dans les OP ; 3. une traduction néerlandaise dans les NS. Van Vloten et Land impriment la rédaction latine-OP et donnent les variantes de l'autographe dans l'apparat critique. G. édite les deux rédactions latines intégralement, de telle façon qu'il fait imprimer le texte-OP à la partie supérieure de la page, comme « le texte qui fut évidemment rédigée par Spinoza lui-même pour la publication » (G.p.412). Dans la traduction néerlandaise des NS il voit la trace d'une troisième phase du remaniement (G.p.369).

Une comparaison de l'autographe avec sa transcription chez G. permet de constater, hélas, que G. n'a pas pu parvenir à l'acribie qui est exigée par un tel travail⁽⁴⁾. Voici les différences que j'ai relevées (je renvoie à la page et la ligne de G.IV) : *sinistre* 219.5 : *sinistré* ms. ; *existimat* 220.24 : *aestimat* ms. ; *Fundamentum* 221.31 : ici commence un nouvel alinéa dans le ms. ; *dej* 221.35 : *Dej* ms. ; *â* 225.25 : *a* ms. ; *sequuntur* 222.34 : *sequuntur* ms.⁽⁵⁾ ; *denique* 222.35 : *denique*, ms. ; *libere*

(3) La collection qui fut retrouvée comprend 13 lettres ; elle a été publiée partiellement pour la première fois par Van Vloten (1862), qui donna d'une partie de la lettre 43 un fac-similé (peut-être un daguerréotype). La collection est conservée aujourd'hui aux Archives Municipales d'Amsterdam.

(4) G. s'est trop fié aux transcriptions qui figurent dans l'édition-fac-similé de W. Meyer (1903) ; cf. aussi la remarque qu'il en fait dans sa traduction (1914) à la p. XXXV.

(5) Tantôt G. corrige sans en faire mention la graphie incorrecte de Spinoza, comme ici et 222.50 *sequuntur*, 225.19 *adhud*, 412.38 *sin*, tantôt il mentionne la correction dans la *Textgestaltung* : 223.22 *satuitur*, 225.27 *sentiis*.

223.18 : *libéré* ms. ; *subjungit* 223.25 : *subjungit.* ms. ; *etc*^a. 223.27 : *ett*^a. ms. (6) ; *tractatu* 223.28 : *tractatú* ms. ; *operaeque* 224.29/30 : *operae* ms. ; *erat* 226.17 : *erit* ms. ; *prophetum* 226.18 : *prophetam* ms. ; *aberrasse* 226.22 : *aberrasse* ms. ; *responderem* 226.30 : *responderem.* ms. Et dans les passages biffés par Spinoza : *scriptura* 412.9 : *scriptum* ms. ; *an* 412.14 : douteux, mais en tout cas pas *an* ms. ; *corrigo* 412.23 : *conijcito* ms. (7) ; *eum tamen* 413.19 : *cum tamen* ms. ; *omnium* 413.32 : *omnino* ms. Une faute dans le texte supérieur : *Si* 220.8 : *Sic* OP.

Après avoir obtenu ainsi des textes corrects, je vais examiner les divergences entre les deux rédactions latines et le rapport entre le texte néerlandais des NS et celles-ci. Le sigle — signifie que les deux textes latins doivent ou peuvent conduire à une seule et même traduction : 1) *Amice* 219.19 ms. : *Doctissime Vir* OP : *Goede vriend* NS 2) *adhuc* 219.21 ms. : *om.* OP : *hier toe* NS 3) *se* 220.21 ms. : *illum* OP : — NS 4) *astutus* 220.23 ms. : *astuto* OP : *want wie kan zo schalk van vernuft en zo loos zijn* NS 5) *amare* 220.32 ms. : *amandum* OP : — NS 6) *onerari* 221.26 ms. : *honorari* OP : *met gaven...van God opgehoopt* NS 7) *Deus* 221.35 ms. : *om.* OP : *dat God zich zelf verstaat* NS 8) *sive minus* 222.30 ms. : *sive non* OP : — NS 9) *ipsum* 223.24 ms. : *om.* OP : *dat het Heelal zelf God is* NS 10) *mox* 223.25 ms. : *om.* OP : *terstond* NS 11) *cap.* 12 223.29 ms. : *Cap. II* OP : *het twaalfde Hoofddeel* NS 12) *possum* 224.24 ms. : *possem* OP : *Ik kan* NS 13) *dixi, quod mallet* 224.25/26 ms. : *dixi, me malle* OP : — NS 14) *corrigere* 226.27 ms. : *corrige* OP : — NS 15) *enim* 226.28 ms. : *om.* OP : *Want mijn voorneemen ...* NS.

Cinq de ces quinze divergences entre le ms. et les OP concernent de simples omissions et négligences dans les OP, sept sont des corrections grammaticales par rapport au ms. (du moins qui se veulent telles), une seule est un changement réel (*Doctissime Vir* pour *Amice*) et deux sont des erreurs : *honorari* pour *onerari* (8) et *Cap. II* pour *cap. 12*. A mon avis

(6) G. commet la même erreur 226.32, et presque partout ; *ett*^a. pourrait être une abréviation de *et talia*. Je remercie de cette suggestion mon collègue le Dr. W. J. Aerts.

(7) Le ms. est clair ici ; Van Vloten (1862) avait déjà la leçon correcte. G. ne reconnaît pas le mot, par ce qu'il n'a pas vu que Spinoza rend souvent le [i] après une voyelle par j (avec point), et le [j] par j (sans point). Ici on a en outre affaire à un emprunt à Térence : *tu reliqua conijcito* Sp. h.l. : *tu conicito cetera* Tér. *Phorm.* 166. Quant aux emprunts faits de Spinoza aux comédies de Térence, voir J. H. Leopold (1902), p. 24 sqq. et ma communication *Spinoza's tekort aan woorden* (1977).

(8) *onerare* pour : charger de bienfaits ou de malheur, est de l'idiome classique, que Spinoza peut avoir emprunté par exemple à Térence : voir *Andr.* 827 ; *Phorm.* 842.

la conclusion qu'il faut tirer de cette comparaison est, que dans la rédaction-OP il ne s'agit ni d'un profond remaniement stylistique du ms., ni d'un effort pour exprimer le contenu de la lettre avec plus de clarté (v. G. 369.17 sqq. et 372.8 sqq.). Les corrections dénotent l'activité rédactionnelle des éditeurs. Il n'y a aucune raison pour croire qu'elles soient de Spinoza. En outre la traduction dans les NS a dû être faite d'après le ms., tout à fait indépendamment de la rédaction latine dans les OP, car la traduction néerlandaise ne s'écarte du latin que par rapport au texte des OP. En général les traductions faites par Glazemaker de cette correspondance de Spinoza trahissent une certaine hâte, comptable de pas mal d'erreurs, de la familiarité avec l'idiome philosophique, et une grande routine de la traduction. N'oublions pas que Glazemaker est aussi le traducteur de Descartes en néerlandais. Comme contemporain de ces auteurs on ne saurait le négliger quand on veut traduire ou interpréter le latin de Spinoza, tandis qu'en outre ses traductions sont souvent d'une grande importance pour l'établissement du texte, ce qui n'est donc pas le cas dans la lettre 43. Néanmoins je considérerais comme édition idéale de cette lettre une impression diplomatique de l'autographe avec les variantes des OP dans un appareil critique, et la traduction de Glazemaker en regard.

Cette situation du texte ne se reproduit pour aucune des autres lettres. Il nous reste également un brouillon de la lettre 9 adressée à Simon de Vries à côté des textes dans chaque édition : Les OP omettent le début personnel de treize lignes et changent partout la deuxième personne du pluriel en deuxième personne du singulier, de sorte que toute allusion au cercle spinoziste de De Vries à Amsterdam est supprimée. J'ai rencontré en outre, en comparant les deux rédactions, 19 différences qui, dans cette lettre, ont encore moins d'importance que celles de la lettre 43 ⁽⁹⁾, la plupart d'entre elles ne visant qu'à être de petites corrections. La traduction néerlandaise dans les NS correspond presque pour toutes les différences au texte des OP ⁽¹⁰⁾,

Non !, le
singulier est
plus correct
en Néerlandais

(9) Une seule divergence est d'origine accidentelle : vers la fin de la lettre les OP ont la leçon *intelligi* tandis que G. lit *intelligo* dans le ms. (G. 46.9 et 27). Le ms. n'est pas très clair ici. Moi je préfère *intelligo*, forme que les NS traduisent également.

(10) Une seule fois on est sûr que les NS traduisent la leçon de l'autographe : *intelligere volo* ms. (G. 46.30) : *intelligo* OP : *wil ik ... verstaan* NS. Dans deux autres cas on peut supposer la même chose. Le traducteur doit avoir eu devant lui le texte des OP dans sept cas. Les divergences entre ms. et OP qui restent, ne mènent pas à des traductions différentes.

mais elle présente aussi quelques particularités qui lui sont propres. Les plus importantes sont les suivantes : le texte est précédé d'un titre et, à la fin, on y trouve la traduction de quelques formules de politesse de l'original, qui ne figurent ni dans le brouillon de Spinoza ni dans les OP. En outre, dans la traduction quelques phrases du texte latin se trouvent transposées, à savoir le passage *quare definitio ... sub ratione veri* (G. 43. 29-35), que l'on trouve après les mots *nempe inter definitionem ...* (G. 42. 29). C'est-à-dire que, dans le texte latin, l'ordre de l'argumentation est le suivant : 1. une indication sommaire de deux genres de définitions 2. l'exemple du temple de Salomon 3. les différences élaborées entre les deux genres de définitions, tandis que dans les NS l'ordre est : 1, 3, 2. Puisque le brouillon de Spinoza, de même que les OP, suivent l'ordre cité en premier lieu (le plus élégant, à mon avis), je pense donc qu'il ne faut pas considérer le texte des NS sur ce point comme authentique. Il est vraisemblable que du moins cette traduction néerlandaise — peut-être faite par les amis à Amsterdam — a circulé en ms. parmi les intéressés. Pour une édition moderne, le plus sûr serait de considérer le brouillon de Spinoza comme le texte le plus authentique.

La situation est encore différente dans les lettres 6 et 32, adressées à Oldenburg. De ces deux lettres, ce ne sont pas les brouillons qui nous restent, mais les lettres envoyées à Londres. Puisque, bien entendu, les éditeurs ne pouvaient pas disposer de ces dernières, il est en théorie possible que Spinoza lui-même soit responsable des différences entre les autographes et les rédactions publiées. En copiant, il aurait pu modifier quelque chose. Mais cela n'est pas vraisemblable. Les divergences dans ces lettres sont beaucoup plus nombreuses et beaucoup plus radicales que dans le cas des lettres 9 et 43 que nous venons d'examiner. Dans les lettres 6 et 32 on peut parler en effet d'un remaniement stylistique du ms., mais non d'une tentative de modifier la portée du contenu de la lettre. Dans la lettre 6 je compte plus de 300 modifications du texte des OP par rapport à celui du ms., sans compter les majuscules et les signes de ponctuation. Presque partout ce sont des tentatives pour corriger le latin, sans que je tienne compte, pour le moment, de la qualité de ces corrections ou de celle du latin de Spinoza. Des mots sont remplacés par des autres, l'ordre des mots est changé, des constructions grammaticales sont modifiées, des additions visent à plus de clarté, des omissions à plus de brièveté. Il n'y a

presque pas de phrase qui ne soit pas modifiée. Quiconque s'y intéresse, peut remarquer les différences soi-même en comparant les deux rédactions chez G. Un certain nombre de passages est remanié si radicalement, qu'on a de la peine de se figurer que ce soit arrivé sans l'assistance de Spinoza. Les plus importants de ces passages sont dans (le ms. de) la lettre 6 : 1° *quod, inter liquandum ... aptum ipsum reperio.* (G.22.28-23.23) ; *de colore autem ... tetriorem odorem jaciunt.* (G.25.32-26.20) ; *idem enim corpus ... et sic alia multa.* (G.30.27-31.19) ; *haec una inquam ... et eis imperandum.* (G.33.35-34.20). Une note au bas de la page dans les OP (v. G.p.26) veut prouver que — en effet — Spinoza a été impliqué dans le remaniement de la lettre 6.

Un passage de la lettre 13 de 1663 est très important pour comprendre la genèse des textes de Spinoza. Dans cette lettre il écrit à Oldenburg qu'il a autorisé ses amis à faire publier l'adaptation géométrique des *Principia philosophiae* de Descartes, *hac quidem lege, ut eorum aliquis, me praesente, ea stylo elegantiori ornaret, ac Praefatiunculam adderet ...* (G.63.21 sq.). Nous savons que ce fut Louis Meyer qui a assumé cette tâche⁽¹¹⁾. Il me semble très probable que la lettre 6 a été l'objet d'un pareil remaniement. Un de ses amis (peut-être encore Louis Meyer) a profondément corrigé l'orthographe, la grammaire et le style *Spinoza praesente* ; quelques titres ont été ajoutés en haut de la lettre et après les phrases d'introduction (G.pp. 15 et 16) et de plus, la fin d'un ton plus personnel a été omise. Tout ceci n'a probablement pas été effectué en vue de la publication dans les OP, mais pour la circulation de la lettre comme ms. parmi les doctes. Le texte de la lettre 43 a été préparé pour la publication, selon toute probabilité, après la mort de Spinoza et bien à la hâte, voire avec un peu de nonchalance ;

(11) Cette préface, cependant, n'a pas été faite en présence de Spinoza (voir la lettre 15). Nous pouvons constater par la lettre récemment retrouvée (A. K. Offenberg, 1975) que Louis Meyer ne révisait pas seulement le style de Spinoza, mais, du moins dans les *Cogitata Metaphysica*, qu'il était aussi responsable de la mention dans la marge des sujets traités et des références dans le texte aux *Principia philosophiae*. Nous voyons d'après la critique que Spinoza a faite au sujet de la référence reprise au *cap. 1 de pars I*, que Louis Meyer n'écrivait pas lui-même le texte de la référence, mais qu'il intercalait seulement les chiffres de renvoi. Il est évident que les mots de ce texte (*nempe omnes cogitationis affectiones ... imaginationem, etc.* (G.I.233.33-35) se réfèrent en effet à *schol. prop. 15 part. I*, comme Spinoza le veut (voir surtout G.I.173.11-15), et non à *schol. prop. 4 part. I* comme Meyer l'avait mentionné. Il avait été trompé par la vague ressemblance des mots *Unusquisque ... Cogitans* (G.I.153.11-13).

la lettre 6 est révisée soigneusement, non par l'auteur lui-même, mais par Louis Meyer ou par un autre avec l'assentiment de Spinoza. Comme l'adaptation de la lettre 32 présente les mêmes aspects, celle-ci a dû être réalisée également pendant la vie de Spinoza. Une telle «édition-manuscrit» indépendante correspond bien au contenu de ces deux missives qui, toutes les deux, peuvent être caractérisées comme de petits essais. Nous savons que la lettre 12 a aussi circulé comme ms. (v. G. 331.9 sq.) et dans ce qui précède j'ai supposé la même chose de la lettre 9. Dans la lettre 13 on trouve une note semblable comme dans la lettre 6 (v. G. p. 63) ⁽¹²⁾, de sorte que la lettre 13 elle aussi peut être prise dans une telle perspective. D'ailleurs cette lettre est une espèce de continuation du no. 6. Dans les deux lettres 6 et 32, les NS sont conformes aux OP dans presque toutes les divergences relevées entre ms. et OP. La traduction néerlandaise a donc été faite d'après la rédaction remaniée. Lorsque les NS correspondent au ms., il peut s'agir d'erreurs dans les OP : *de re incerta* OP (G. 30.5/6) : *de re certa* ms. : *van een zekere zaak* NS ; *concipiatur* OP (G. 32.21) : *conspiciatur* ms. : *gezien word* NS ; *denuo* OP (G. 33.6) : *demisse* ms. : *beneden* NS. Ailleurs, après avoir été traduite pour les NS, la rédaction latine remaniée a encore été corrigée ou modifiée : *DE NITRO* OP (G. 16.9) : *om.* ms. : *om.* NS ; *Primum est, quod reperi* OP (G. 21.5) : *1° quia reperio* ms. : *1. Om dat ik bevind* NS ; *Nam quod calorem attinet* OP (G. 25.10) : *nam quoad. 1. de calore* ms. : *Want wat het eerste van de hitte aangaat* NS ; *calorem, quem punctio sequebatur* OP (G. 27.14-15) : *calorem cui pungentia sequebatur* ms. : *hitte, die van stekende dingen gevolgt wiert* NS ; *Ibidem* OP (G. 20.12) : *sect. eadem* ms. : *De zelfde Afdeeling* NS ; *comprobare* OP (G. 29.17) : *praestare* ms. : *uitwerken* NS ; *propellatur* OP (G. 32.16) : *ut ascendat curetur* ms. : *maakt dat ... opklimt* NS ; *Quas cum natura et volatui et natatui, etc.* OP (G. 32.19) : *quas cum natura, et volatui, et natatui destinaverit ... ett^a.* ms. : *Die, dewyl de natuur hen tot vliegen, en tot zwemmen geschikt heeft, enz.* NS. On trouve enfin quelques lieux où les NS ont donné une plus longue citation de l'essai de Boyle que les OP et le ms. (G. 34.7 et 12) ; on ne peut que se demander comment cela est possible.

Etant donnée cette situation du texte, j'aurais préféré publier — de

(12) Dans cette note il est question d'une autre «lettre». Spinoza pensait-il à une publication imprimée en écrivant ceci? D'ailleurs on se sert parfois, dans les manuscrits aussi, d'une écriture différente, notamment pour les citations.

même que G. — les deux rédactions latines des lettres 6 et 32, mais en position inverse ; le ms. est de la main de Spinoza et par conséquent il est en tout cas authentique ; les OP présentent un remaniement grammatical et stylistique, qui n'est pas de l'auteur lui-même, mais qu'il peut avoir contrôlé bien qu'on ne sache pas jusqu'à quel point. La traduction des NS elle non plus n'est pas tout à fait négligeable, aussi bien pour le texte que pour l'interprétation. Pour ce qui est de l'acribie de la transcription, on peut signaler dans ces lettres aussi un certain nombre de petites inexactitudes que je renonce à énumérer ici ⁽¹³⁾.

Les lettres envoyées à Spinoza par Simon de Vries (8), par Leibniz (45) et par J. H. Schuller (63), que nous avons conservées, sont des originaux. Les deux éditions du xviie siècle donnent le texte du no. 45 tel quel, elles présentent les deux autres lettres sous une forme offrant de fortes modifications. G. n'est pas conséquent en donnant pour le no. 8 les variantes des OP dans l'appendice critique, tandis qu'il fait imprimer tout le texte des OP pour le no. 63 au-dessous du texte de l'autographe. Il l'est d'autant moins qu'il n'ignore pas que les éditeurs du xviie siècle ont traité la publication des deux textes de la même façon. Une édition diplomatique des autographes avec désignation des variantes des OP dans l'apparat critique aurait suffi dans les trois cas. Cela est vrai aussi pour la lettre 46 (Spinoza à Leibniz). Dans ce cas, il n'est pas probable non plus que Spinoza lui-même ait opéré les changements principalement d'ordre stylistique, que l'on trouve surtout à la fin de cette lettre, de sorte que dans ce cas-ci également c'est l'autographe seul qui doit être considéré comme authentique (le texte imprimé en bas de page). Cette lettre aussi a été traduite dans les NS d'après la rédaction-OP.

Nous possédons une vieille copie de la lettre 37. Elle a quelques lignes de moins au début et une autre formule initiale que la version publiée dans les OP. Elle offre une formule d'adieu et une signature, mais ne porte ni lieu ni date, à l'encontre du texte des OP. Le

(13) Nous avons inséré une liste de 100 corrections sur le texte de G. dans notre édition (1977). J'ai constaté en comparant après coup les éditions de Bruder (1844), Van Vloten (1862), Ginsberg (1876) et Van Vloten-Land (1914), que sur ces 100 erreurs dans le texte de G., 47 n'existaient pas encore ou n'existaient plus dans les éditions du xixe siècle.

remaniement superficiel des OP laisse supposer, à mon avis, que les éditeurs en sont responsables de sorte que G. eût mieux fait de publier les deux rédactions en position inverse. Mais peut-être il aurait suffi de publier la copie seule, complétée en fournissant entre <...> les parties omises qui se trouvent dans les OP et en réunissant dans un apparat critique les variantes. Le texte aurait gagné en clarté, ces deux versions l'une au-dessous de l'autre ne se comparant pas facilement.

Leibniz a fait pour lui-même des copies de cinq lettres. Ces copies sont conservées actuellement à Hanovre, à savoir les lettres 12, 73, 75, 76, 78. Il n'y a pas toujours le même rapport entre ces copies et les deux versions publiées. Dans le petit tableau qui suit j'ai indiqué en combien de lieux les NS et les OP diffèrent de façon analogue de la copie (NS + OP), et en combien de lieux les NS et la copie diffèrent à leur tour de la même manière des OP (NS + copie L.). Bien entendu, j'ai seulement tenu compte des endroits où les textes des OP et de la copie doivent aboutir à des traductions différentes.

	Ep. 12	Ep. 73	Ep. 75	Ep. 76	Ep. 78
NS + OP	18	9	6 à 7	10	4
NS + copie L.	28	1	—	6	—
Total du nombre des divergences entre OP et copie	46	10	6 à 7	16	4

Une grande partie de ces différences doit être attribuées à des corrections d'éditeur ; par leur nombre et leur nature les corrections dans ces lettres rappellent plus la lettre 43 que les lettres 6 et 32. Ensuite il ne faut pas oublier que les traducteurs des NS travaillaient tantôt d'après la rédaction remaniée qui était préparée pour l'imprimeur, tantôt d'après le brouillon original de Spinoza. Le mieux serait peut-être de se figurer que, durant le printemps et l'été de 1677, un petit groupe d'amis de Spinoza préparaient le contenu de son pupitre pour les éditions. Louis Meyer et Jan Hendrik Glazemaker faisaient partie de ce groupe. Tantôt Glazemaker a traduit d'abord un autographe latin et l'a passé ensuite aux autres pour qu'ils en fassent la copie destinée à l'imprimeur, tantôt celle-ci fut rédigée en premier lieu et

Glazemaker traduisait d'après cette copie. Evidemment on se consultait, puisque les deux éditions contiennent les mêmes lettres et omettent en général les mêmes parties du texte. Mais on ne tendait pas à une conformité scrupuleuse.

Quoiqu'il en soit, il est évident que les éditeurs tendaient à faire publier un texte plus élégant et plus poli que celui que Spinoza avait écrit, mais que Leibniz n'avait pas de telles intentions en copiant les lettres de Spinoza. Parfois il a omis quelque chose à dessein, ou bien il avait devant lui un exemplaire incomplet (v. par exemple le début et la fin de la lettre 12). Parfois quelques divergences entre les OP et les copies de Leibniz peuvent être attribuées à des erreurs de Leibniz, par exemple quand il écrit dans la lettre 73 *materiam incorpoream*, tandis que les OP et les NS ont *materiam corpoream*, respectivement *lighamelijke stoffe* (G. 307. 12 et 30), ou bien quand il oublie d'écrire les mots *manere impunes* (G. 319. 27) (il arrive plus souvent que la copie ait un ou quelques mots de moins que les OP), mais en général, il n'avait pas de raison pour modifier quelque chose. J'incline donc à prêter une authenticité un peu plus grande à ses copies qu'aux rédactions des OP. Une correction d'éditeur est par exemple dans la lettre 12 la suivante : la copie dit ... *ut tandem se extricare nequiverint, nisi omnia perrumpendo et à nullo absurdo, quantumvis turpissimo cavendo*. Les OP corrigent ce latin bizarre en ... *nisi omnia perrumpendo, et absurda etiam absurdissima admittendo* (G. 57. 29 et 11). Dans la lettre 76 nous trouvons un exemple encore plus évident de ces corrections d'éditeur dans la référence exacte (G. 318. 8) qui manque dans la copie et les NS. Nous savons maintenant qu'une des tâches que Louis Meyer s'était imposée en éditant le premier livre de Spinoza, fut justement de placer ces références (v. aussi la note 11 ci-dessus).

Le témoignage des NS ne fait pas toujours autorité. Si cependant la traduction néerlandaise s'accorde à la copie, il y a des raisons de croire que celle-ci fournit le texte authentique, parce que l'exemple des deux versions pourrait bien avoir été le brouillon de Spinoza. On se demande si cela a été le cas dans la lettre 76, là où la copie a la leçon ... *pro omnibus qui Christianum nomen profiteamur* et les OP ... *pro omnibus qui Christi nomen profitentur* (G. 322. 33 et 17). Glazemaker lui-aussi a lu *profitemur* : ... *voor ons allen, die de Christelijke naam belijden*. Spinoza se tenait-il donc pour chrétien ? En paléographie la différence entre *-m-* et *-nt-* peut être minime, mais dans l'écriture de Spinoza on la discerne

très nettement. Quant au sens, la leçon des OP semble à cet endroit la plus probable. Bien que fort intéressant, ce problème dépasse le cadre de la présente communication.

Les lieux peu nombreux où les OP et la copie de Leibniz offrent la même leçon, tandis que apparemment Glazemaker traduit un autre texte, constituent un problème spécial. Les lieux les plus remarquables se trouvent vers la fin de la lettre 12 ; là où les deux textes latins ont la leçon *sic sonat* (G. 61. 18 et 35), les NS ont *luid de zelfde heel anders ; dewijl hy dus bewijst*. C'est dommage que G. ne puisse faire mention de cette variante que dans son apparat critique, car cette leçon qui rend plus clair le sens du texte, est très probablement la traduction des paroles de Spinoza ; on pourrait difficilement concevoir comment quelqu'un d'autre pourrait arriver à amplifier le texte de la sorte. Il se peut que les NS traduisent directement d'après l'autographe de Spinoza et qu'une copie qui en différait très légèrement ait servi de modèle aussi bien pour Leibniz lors de la copie que lors du remaniement par les éditeurs des OP.

Pour revenir à l'édition de G., il aurait mieux fait d'imprimer la copie de Leibniz de ces cinq lettres en haut de la page. Une édition comme celle que j'ai recommandée ci-dessus pour la lettre 43 aurait présenté l'essentiel des textes transmis d'une manière claire et simple.

Après avoir examiné les 14 lettres écrites en latin qui nous sont parvenues sous la forme de mss. à côté des deux éditions, nous allons considérer maintenant les 26 lettres écrites en hollandais. Nous possédons pour 7 de celles-ci à côté des deux éditions soit l'autographe, soit une copie, soit une ancienne impression, à savoir les nos. 19, 20, 22, 23, 24, 27, 53. C'est cette catégorie qui a le plus embarrassé les éditeurs modernes, ce qui provient de la confusion que l'on rencontre déjà chez Van Vloten et Land, lesquels étaient convaincus que Spinoza lui-même avait traduit en latin une partie de ces lettres écrites en hollandais, dans le but d'une édition future. Le critère le plus important, ou plutôt le seul, dont on se servait pour déterminer si la traduction latine est de la main de Spinoza ou de celle des éditeurs, était la présence ou l'absence des termes d'art latins dans la marge des NS. On croyait (G. aussi en était bien convaincu) que les éditeurs avaient voulu conserver pour le lecteur néerlandais les mots latins choisis par Spinoza. Vu que des mots latins peuvent figurer parfois dans la marge du texte des lettres néerlandaises adressées à Spinoza, on supposait qu'il avait dû

également les traduire. Pour résoudre les complications nées de cette théorie on supposait l'existence d'une ou plusieurs rédactions intermédiaires depuis lors perdues. Aussi G. croyait-il « *dasz Spinoza, gerade wie den Text seiner anderen handschriftlich hinterlassenen Werke, so auch den Text seiner Briefe bis zu seinem Tode unablässig feilte und besserte* » (G. 369. 30-32). Or, si Spinoza lui-même traduisit en effet ses lettres hollandaises en latin, et que ces traductions latines — aboutissements de beaucoup de phases intermédiaires — doivent être considérées comme les rédactions finales destinées à la publication par Spinoza, il n'est pas difficile d'admettre que les éditeurs retraduisirent ces traductions latines en néerlandais pour les NS, même lorsqu'ils disposaient de l'original hollandais (voir G. p. 369 sqq. et *passim* dans les notes critiques de chaque lettre). On peut objecter à cette théorie :

1. Bien qu'il nous reste tout un lot d'autographes et de copies trouvés dans la maison des éditeurs, aucun papier ne nous est parvenu qui puisse confirmer cette opinion. Pourquoi Spinoza, de même que les éditeurs, auraient-ils conservé des brouillons, si depuis longtemps il existait des rédactions corrigées de la main de Spinoza, et pourquoi ne nous reste-t-il aucune de celles-ci ?
2. Il existe depuis peu une belle étude de G. Crapulli (1969) sur les notes marginales dans quelques traductions de Descartes faites par ce même Glazemaker. Il a constaté que Glazemaker mentionne assez souvent dans la marge un autre terme latin que celui qu'on trouve dans les éditions latines de Descartes. Ce phénomène se présente également dans les traductions des textes de Spinoza. Dans la lettre 23 par exemple les OP ont *revera* (G. 147. 1 et 18) et les NS portent dans la marge *effective*, emprunté évidemment à l'autographe hollandais qui a *effectivelyk*, que le texte des NS traduit : *dadelijk*. Et dans la même lettre pour le mot *objectien* de l'autographe les NS ont *tegenwerpingen* et les OP *quaestiones*, tandis que le terme dans la marge de la page des NS est *Objectiones* (G. 151. 16 et 33). Ce rapport est exactement le même que celui que Crapulli constate entre le texte français, la traduction latine et les notes latines dans la marge de la traduction néerlandaise de quelques écrits de Descartes. Si Glazemaker eut en effet l'intention de conserver le 'Wortlaut' authentique de l'auteur (ce qui me semble douteux), ce que je viens de relever prouve précisément le contraire de ce que G. et ses prédécesseurs prétendaient, c'est-à-dire que Glazemaker considère comme authentique non le texte latin, mais le texte hollandais de

l'autographe. En tout cas les exemples cités — et ils ne sont pas les seuls — montrent clairement que les notes marginales des NS et le texte latin des OP ont été rédigés indépendamment l'un de l'autre d'après l'original hollandais.

3. Quand on compare méticuleusement le texte des NS à celui de l'original, il saute aux yeux que le rédacteur des NS (Glazemaker?) trouvait que la langue de Spinoza n'était pas faite pour la publication. C'est pourquoi il corrigea radicalement les originaux hollandais. Ce faisant il reprenait à son compte le geste de Spinoza donnant ses manuscrits à Louis Meyer, *ut ea stylo elegantiori ornaret*. Pour ces lettres aussi il s'agit d'un profond remaniement orthographique, grammatical et stylistique, rien de moins, mais aussi rien de plus. Le texte des NS ne s'éloigne pas assez de l'original, pour qu'on puisse songer à une retraduction de la version latine ⁽¹⁴⁾.

4. Ça et là le latin de ces lettres donne assez fortement l'impression de n'être pas de la main de Spinoza. Cette affirmation ne se fonde pas sur une analyse systématique du style latin de Spinoza, mais repose plutôt sur «un sentiment d'étrangeté». Voici quelques traits qui m'ont frappé :

a) Au début de la lettre 19 Spinoza écrit trois fois exactement la même chose : *die (dat) buyten myn (onse) maght syn (is)*. Cette expression est traduite chaque fois différemment : *quae in potestate meâ non sunt : quod nostrae potestatis non est : quae nostri arbitrii non sunt* (G. 87. 1, 3 et 8). De même dans la lettre 23 Spinoza écrit trois fois *indien de vraag is*, ce qui donne les trois traductions suivantes : *si roges : si quaestio est : si quaeratur* (G. 150. 2, 5 et 11). C'est cette *variatio* recherchée et pédantesque qui ne figure nulle part dans le latin spinoziste autant que je sache et que l'on ne rencontre non plus dans le remaniement de ses textes latins dans les OP. Elle caractérise les traductions latines de ses lettres hollandaises. Dans la lettre 38, que Spinoza n'a certainement pas traduite lui-même, nous trouvons les variations suivantes : *perdere : mulctari ; divinare : conjecturâ assequi ; datur potestas divinandi : copiam conjiciendi dat ; lucrari : vincere : habere ; aberrare : (sin minus) : hallucinari*. Or, dans les lettres dont le latin est attribué à Spinoza, nous retrouvons : quatre fois *beslyt* rendu

(14) L'opinion de Leopold (1902, p. 62 sqq.) sur cette retraduction était meilleure, mais G. n'a pas su en tirer profit. Du reste, Leopold aussi croyait que le texte latin était de la main de Spinoza.

par deux fois *consilium* et deux fois *decretum* (G.89.5, 6, 11 et 90.6) ; *demonstrare* : *ostendere* : *indicare* : *monstrare* (G.243.12, 14, 15 ; 244.1). Dans la lettre 50 *bevatten* est traduit par *percipere* et dans la ligne suivante par *concipere*, probablement *variationis causa* ; dans la lettre 56 on trouve trois fois *bespiegeling* dans les NS, alors que les OP ont successivement *meditationes*, *speculationibus* et *contemplatione* (G.260.15 sqq.).

b) Je soupçonne que certains mots et constructions grammaticales n'appartiennent pas à la langue de Spinoza : *saepiuscule* (G.248.5 ; cf. 79.21), *facilius ... ac* (G.244.14-15), *speciatim* (245.4), *animadvertis* (G.91.3), *quod haud faceremus, si ... retulissemus et affinxissemus* (G.91.15-16), *manifesto sequitur* (G.91.19-20), *flagitare* (G.92.6), *prohibuerit ex arbore non edere* (G.92.7), *conclusisset* (pour : avait décidé) (G.92.8), *fuerit largitus* (G.94.5), *horologium oscillatorium* (G.204.7-8), tandis que Spinoza se sert ailleurs de *pendulum* (dans la lettre 30, fragment I, publié par Wolf (1935), et dans la lettre 32, où il faut lire *pendulorum*, non *pendularum* (G.175.12), *disparere* (pour : disparaître !) (G.77.5), *susque deque ferre* (G.129.26 ; cf. 218.8), *numne* (G.150.5), *veritatis Lydium* (G.146.7) (dans la lettre 76 Spinoza écrit *est enim verum index sui, et falsi*, G. 320. 8).

c) Parfois on a l'impression que le texte néerlandais a été traduit mal ou maladroitement en latin, comme par exemple dans la lettre 52 les mots *quam ei, qui* (G.243.6-7) comme traduction de *als de geen, die ...*. Et dans la même lettre *conamur* (G.245.9), dont la première personne du pluriel est automatiquement utilisée comme traduction du pronom impersonnel *men* (fr. on), une traduction usuelle et acceptable ailleurs, mais qui est ici tout à fait incorrecte. Dans ces deux cas le traducteur n'a pas compris le texte.

d) Dans ce texte latin des lettres hollandaises on trouve souvent la graphie *Quum* (G.76.26 ; 94.12 ; 126.8 ; 132.28), que Spinoza lui-même n'écrit pas et que les OP n'introduisent pas non plus au lieu de la graphie spinoziste *Cum*.

Ainsi on peut indiquer des arguments qui même issus d'un examen superficiel, plaident contre l'authenticité de ces textes latins. Mais les éditeurs ont voulu désigner par le mot *versio* précédant toutes ces lettres, qu'il s'agit ici de traductions ; la preuve que certaines de ces traductions ont été faites par Spinoza, incombe à ceux qui le prétendent.

Comme illustration de ce qui précède, je fais suivre le début de la lettre 19 dans les trois versions qui nous sont connues : a = le texte

original ; b = la rédaction corrigée des NS ; c = la traduction latine des OP.

a Myn Heer, en seer aangename vrient. U E. brief van den 12.
b Waardste Vrient, Uw brief, de twaalfde van
c Amice Ignote, Epistolam tuam 12. Decembris

a ingesloote in een ander van den 21 december,
b December gedagtekent, en in een ander van d'eenentwintigste
c datam, et in aliâ inclusam, scriptâ 21. ejusdem mensis,

a heb ik op den 26 dito, synde te
b des zelfde maants ingesloten, is eerst de zesentwintigste van
c 26. Schiedami demum accepi ;

a schidam, eerst ontfangen, uyt de welke verstont
b de gedachte maant in mijn handen gekomen. Ik heb daaruit uw grote
c unde intensum tuum

a syn E. groote liefde tot de waarhyt, en dat zy alleen het doel
b liefde tot de waarheit verstaan, gelijk ook dat zy alleen
c veritatis amorem, eamque solummodo omnium

a van al syn geneegentheeden is, dat my
b het ooggemerk en doelwit van alle uw genegentheden is. Dit heeft
c studiorum tuorum scopum esse, intelligebam : quod me,

a die ook niet anders beoogt, heeft doen besluynen niet
b my, die ook geen andere beöging heb, doen besluiten niet
c qui etiam in nihil aliud intendo, ut concluderem coëgit, non

a alleen U E. versoek, namelyk van op de vraagen, die hy nu
b alleenlijk uw verzoek (te weten van de vragen, die gy nu zend,
c tantum tuam petitionem, nempe ut ad tuas, quas iam mittis,

a sent, en in gevolg senden sal, nae myn verstant te willen
b en namaals zenden zult, volgens de bereiking van mijn
c et imposterum mittes Quaestiones pro viribus mei Intellectûs

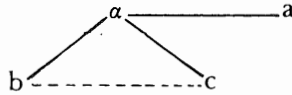
a antwoorden, volkoomentlyk to te staan, maar ook
b verstant, te beantwoorden) volkoomentlyk toe te staan ; maar ook
c responderem, plane concedere ; verum

a van myn kant alles te doen	dat tot naarder kennis,
b van mijn zijde alles by te brengen,	dat tot meerder kennis,
c omnia quoque pro meâ parte conferre,	quae ulteriori notitiae,

a en oprechte vriendschap sal kunnen strekken.
b en oprechte vriendschap zal kunnen strekken.
c sinceraeque amicitiae inservire queunt.

Le texte original est une impression de 1705 faite par François Halma (voir G. p. 395) sur le texte de la lettre envoyée. Les éditeurs des OP en NS ne disposaient bien sûr que du brouillon de Spinoza, que nous désignons par *a*. Probablement Spinoza n'avait pas mentionné la formule initiale sur ce brouillon. Les deux versions publiées doivent avoir adapté une formule indépendamment l'une de l'autre. (Les OP l'ont empruntée à la lettre précédente (18)). Ce n'est que rarement que l'on rencontre trois leçons différentes pour le même texte. Lorsque Spinoza reçut la lettre de Van Blijenbergh, il se trouvait à Schiedam, ce qu'il signale au début. Les OP traduisent bien ces mots (*synde te schidam*), mais les NS les omettent. Dans les lignes suivantes aussi on constate un certain nombre de divergences, où les OP s'accordent avec l'original et les NS s'écartent des deux autres versions. Dans la lettre entière j'ai compté plus de 90 écarts. Le plus souvent — ce n'est donc pas le cas pour les mots *synde te schidam* — il s'agit de petites différences de langue et de style entre a et b, tandis que c épouse scrupuleusement a. Il arrive cependant une dizaine de fois que b et c concordent et que la leçon de a soit isolée, dont la plus importante est l'omission de la fin de la lettre dans les deux éditions. Pour autant que de pareilles concordances entre b et c ne sont dues ni au hasard ni à l'intention des éditeurs, elles peuvent être causées par une différence entre a et *a*, par exemple où on lit *onvolmaakter* en a, alors que b et c donnent deux fausses leçons : *volmaakter* et *perfectionibus* (G. 396. 10 sqq.). Tout de même je ne veux pas exclure la possibilité que parfois b et c se sont influencés mutuellement, et s'opposent ainsi à la leçon de a. En fin de compte b et c sont le fait du même groupe

d'amis du philosophe qui ont publié les deux éditions. Mais quand on compare les trois textes dans leur totalité, il est évident que b est un remaniement de a, et que c a été traduit indépendamment et directement d'après a, et de plus très littéralement, souvent mot à mot, en conservant même l'ordre des mots et assez souvent encore les signes de ponctuation. Le stemma ⁽¹⁵⁾ qu'on peut dresser de la lettre 19 est donc le suivant :

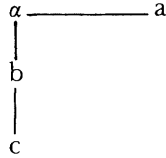
Dans la lettre 23 le rapport entre les trois textes est exactement le même. Dans cette lettre j'ai compté 70 endroits où le texte des NS diffère de la leçon commune au manuscrit et aux OP, alors que les NS et les OP ne correspondent qu'à quelques occasions dont le plus important est encore l'absence de la fin, en opposition avec le manuscrit.

Bien sûr on trouve aussi bien dans la lettre 19 que dans 23 des lieux où le texte des OP se distingue seul de l'original et des NS. Mais ils ne prouvent pas grand'chose, sinon qu'ils constituent une preuve de plus que la traduction latine a été faite indépendamment des NS, ou bien ils indiquent que le traducteur s'est permis une certaine liberté, ou encore qu'il a commis une erreur ne figurant pas dans les NS. La lettre 19 offre encore quelques exemples de cette dernière possibilité : les OP traduisent les mots *daar by is sy* (c.-à-d. l'amour) *de grootste, en aange-naamste, die tot dingen ... kan gegeven worden* par *Est insuper summus ac gratissimus, quae in rebus ... dari potest*. (la traduction correcte devrait être : ... *qui erga res ...*) (G.87.8-9) ; on trouve également un peu plus haut dans le texte (G.87.3) *tranquillius* (cf. Leopold (1902), p. 62) et (G.91.5) *privationis perfectionis status* (on se demande pourquoi G. ne corrige pas ces mots en *privatio perfectionis status*, v. G.p.396).

Dans les deux autres lettres en hollandais dont nous avons trois textes, le rapport est inverse. Dans la lettre 27 c'est le texte de l'autographe qui est isolé alors que les OP et les NS concordent, 38

(15) Le mot 'stemma' est employé ici au sens figuré, le schéma n'indiquant pas la filiation de manuscrits, mais la descendance de différents textes l'un de l'autre.

fois ; dans deux cas seulement le ms. et les OP concordent et s'opposent aux NS. Dans la lettre 53 cette fréquence est de 58 contre 4 à 7. Il est donc évident que le stemma doit être ici :

Comment une édition idéale de ces lettres aurait-elle dû se présenter ? En premier lieu on aurait dû transcrire et éditer les originaux avec le plus grand soin. (v. la note 4 ci-dessus). Dans les lettres 23 et 27 je ne trouve pas moins de 61 et 16 différences entre les mss. et l'édition de G., sans compter les accents. Le plus souvent il s'agit de vétilles contre l'orthographe et la ponctuation ; la plus grave faute se trouve en G. 150. 21, où G. lit *leyt*, mais le ms. a *spyt* ⁽¹⁶⁾. A mon avis G. aurait mieux fait en éditant les originaux d'indiquer en notes les variantes les plus importantes des OP et des NS. Il ne faut pas oublier, en outre, que le texte latin des lettres 19 et 23 est la traduction directe de l'original, mais que celui des lettres 27 et 53 est la traduction d'un remaniement. Il ne saurait, dans aucun de ces cas, être question de considérer le texte latin comme authentique ⁽¹⁷⁾.

Les lettres de Van Blijenbergh à Spinoza ont été conservées comme autographes excepté le no. 18. Elles ont servi à leur tour de copies au typographe pour les NS, ce que prouvent les annotations et signes typographiques qu'elles portent. A l'imprimerie on a pourtant corrigé encore de petits détails d'orthographe et de ponctuation. G. semble s'être inspiré plus des NS que des originaux.

Il nous reste un mot à dire des lettres écrites en hollandais dont les originaux n'ont pas été conservés : les lettres adressées à Balling ⁽¹⁷⁾,

(16) Nous avons relu, pour notre édition, les manuscrits ou les fac-similés de Meyer (1903).

(17) Les OP et NS explicitent toujours les indications de lieu très sommaires des originaux, par exemple dans la lettre 19 : G. 94. 6-7 et 24. Il n'y a donc aucune raison d'en tirer des conclusions pour les titres des livres de Spinoza, comme l'a fait G. (cf. 129. 20).

Hudde (34, 35, 36), Bouwmeester (37), Van der Meer (38), Jarig Jelles (39-41, 44, 50) et celles envoyées par et adressées à Boxel (51, 52, 54-57). Dans tous ces cas nous avons affaire à un texte latin dans les OP et à un texte néerlandais dans les NS, lesquels ne sont authentiques ni l'un ni l'autre. La version-NS mérite toujours le même intérêt, puisqu'elle est toujours un remaniement indépendant de l'original ⁽¹⁸⁾. Le texte latin est toujours une traduction de la main des éditeurs, mais la question de la source s'impose : est-il traduit d'après l'original ou d'après la version corrigée ? Quelles que soient les difficultés qu'on éprouve à répondre à cette question de la source, la réponse fait la valeur relative du texte latin. Dans l'état actuel de nos connaissances, une édition idéale de toutes ces lettres devrait présenter les deux textes ⁽¹⁹⁾. Voici deux observations un peu plus détaillées qui pourront contribuer provisoirement à établir les rapports entre les deux textes :

Dans la lettre 55 Boxel énumère les opérations de Dieu : *hij wil, verstaat, bemerkt, ziet, hoort, enz.* (NS p. 626). Dans sa réponse (lettre 56) Spinoza cite ces mots, bien que la citation ne soit pas tout à fait littérale : *de werking van zien, horen, opmerken, willen, enz.* (NS p. 630). Or, dans le premier passage le mot *bemerkt* est rendu en latin par *perpendat* (G. 255. 27), mais dans le deuxième *opmerken* par *attendendi* (G. 260. 1). Il faut conclure que le traducteur commet une bétise dans la lettre 55 que le texte néerlandais des NS ne s'en soucie pas, et que par conséquent il a été réalisé indépendamment de la traduction ...

— men.
perpende.
se wer-
men

Dans la lettre 56 nous lisons : *iemant van d'Atomisten, of stellers van onzichtbare deeltjes* (NS p. 632), et dans les OP : *aliquem ex Atomistis, atomorumque defensoribus* (G. 261. 32). Je pense que Spinoza a écrit tout simplement : *iemant van d'atomisten*. Puriste, le rédacteur de sa lettre a inclus dans le texte une glose expliquant le terme étranger, comme il le fait plus d'une fois quand il ne réussit pas à trouver un équivalent

(18) On peut supposer que ces originaux avaient été écrits en hollandais ; quant à la lettre 17 (adressée à Balling), cependant, le prof. Hubbeling a fait l'intéressante suggestion que l'original a été écrit en espagnol (voir son annotation dans notre édition).

(19) Les critères de G. pour faire imprimer les versions néerlandaises des NS me semblent donc arbitraires. Je signale en passant que G. ne s'est pas servi de la liste de *corrigenda*, qui figure dans les NS à la page 667 : la liste corrige la date sous la lettre 50 en 2 Junij 1674 (G. 241. 23) ; voir aussi G. 414. 25-26, où G. ignore que la correction en question figurait déjà dans les *corrigenda*.

néerlandais. Le traducteur a rendu le texte et cette glose en latin. Par conséquent il a traduit d'après la rédaction remaniée des NS, et non d'après le brouillon de Spinoza. La situation du texte de la lettre 56 serait donc la même que celle de 27 et de 53. Alors les NS, avec leur remaniement, se rapprocheraient le plus de l'original.

Pour conclure je résume ce qui précède dans un tableau où sont réunies toutes les lettres regroupées d'après leur source. Les 88 lettres connues jusqu'à présent (62 en latin et 26 en néerlandais) peuvent donc être groupées comme suit :

- I 11 lettres écrites en latin ont été transmises exclusivement dans un texte original, à savoir :
 - a) comme autographes envoyés : les lettres 12 A ⁽²⁰⁾, 15, 49, 69, 70, 72.
 - b) comme brouillon autographe : la lettre 28.
 - c) comme copies anciennes : les lettres 29, 30 ⁽²¹⁾, 79.
 - d) comme impression ancienne ne paraissant pas dans les OP et NS : la lettre 67 A.
- II 14 lettres latines nous sont connues aussi bien par les OP et NS que par une autre source ; il est le plus prudent, je crois, de tenir cette autre source en principe pour la plus authentique. Ces autres sources sont :
 - a) des autographes envoyés : les lettres 6, 8, 32, 45, 46, 63.
 - b) des brouillons autographes : les lettres 9 et 43.
 - c) des copies de la main de Leibniz : les lettres 12, 73, 75, 76, 78.
 - d) une autre copie ancienne : la lettre 37.
- III 37 lettres latines ont été transmises exclusivement dans les OP et NS. On doit tenir compte de la possibilité que là, où il y a une différence entre les OP et les NS (abstraction faite des erreurs et des additions du traducteur dans ces dernières), les NS offrent le meilleur texte, parce qu'elles peuvent remonter à l'original et que les OP se permettent des libertés pour corriger et polir le texte. Cette catégorie comprend les lettres 1-5, 7, 10, 11, 13, 14,

(20) La lettre de Spinoza à Louis Meyer, publiée avec fac-similé par A. K. Offenberg (1975).

(21) Les deux fragments figurent comme citations dans la correspondance d'Oldenburg ; l'un est aussi chez G., l'autre a été publié par A. Wolf (1935).

- 16, 25, 26, 31, 33, 42, 47, 48, 57-62, 64-68, 71, 74, 77, 80-84.
- IV Nous avons 2 lettres écrites en hollandais qui ne figurent ni dans les OP ni dans les NS et qui sont numérotées 48 A et 48 B ⁽²²⁾ dans notre édition néerlandaise (1977).
- V Nous connaissons le texte original (ayant seul une valeur authentique) de 8 autres lettres hollandaises ; dans 7 cas ce texte voisine avec celui des deux éditions :
- a) cinq autographes envoyés : les lettres 20, 22, 23, 24, 27.
 - b) une copie ancienne : la lettre 53.
 - c) une impression ancienne ne figurant pas sous cette forme dans les OP et les NS : la lettre 19.
 - d) une impression ancienne qui est celle des NS : la lettre 18.
- VI 16 lettres en hollandais ne sont transmises que dans les deux éditions de 1677 comme des versions remaniées et traduites dont ni l'une ni l'autre est authentique. Il faut alors tenir compte des deux textes. Ce sont les lettres 17, 21, 34-36, 38-41, 44, 50-52, 54-56.

Il m'est arrivé quelquefois de parler d'une édition idéale de certaines lettres ou groupes de lettres. Quand on envisage le corps constitué par toute la correspondance, on ne voudrait pas, bien sûr, pour aucune lettre renoncer ni aux OP ni aux NS ni à un seul manuscrit. Les lettres qui figurent dans l'édition latine de 1677 ont été éditées par G., sauf le no. 8, intégralement et d'une manière satisfaisante ; les mss., aussi bien que les impressions anciennes ne figurant pas dans les deux éditions, se trouvent tous dans le tome IV de Gebhardt (à l'exception, bien entendu, de ceux qui ont été retrouvés depuis la date de publication, c'est-à-dire les lettres 12 A, 30 fragment I et 48 A dans notre édition), mais les transcriptions laissent à désirer. Les textes des NS n'ont été recueillis dans l'édition heidelbergienne que rarement et pour des raisons arbitraires. Le plus nécessaire serait pour l'instant de procéder à une étude approfondie des NS. Gebhardt a eu le mérite

(22) Nous avons repris dans notre édition sous le no. 48 A l'*Épître Dédicatoire* et la fin de la lettre du mennonite Jarig Jelles à Spinoza (cf. G. 416.4 sqq.), et sous le no. 48 B les fragments qui nous sont connus de la réponse de Spinoza.

d'avoir fait usage fréquemment de ce livre pour l'établissement du texte. Pour ce qui est des lettres, je crois qu'il n'est pas allé assez loin en profitant des traductions et remaniements de Glazemaker. En ce moment je n'oserais pas formuler un jugement similaire pour le reste de l'œuvre. Il me semble tout de même très probable que Spinoza a fait polir par ses amis toute œuvre qu'il a publiée ou qu'il a eu l'intention de publier, ou bien que ses amis l'ont fait après sa mort. Cela nous permet de présumer que des versions plus anciennes du texte aient laissé leurs traces dans l'édition néerlandaise ⁽²³⁾.

LISTE DES OUVRAGES CITÉS.

- AKKERMAN, F., *Spinoza's tekort aan woorden. Enkele humanistische aspecten van zijn schrijverschap*, Mededelingen vanwege het Spinozahuis XXXVI, Leyde, 1977.
- AKKERMAN, F., HUBBELING, H. G., WESTERBRINK, A. G., *Spinoza Briefwisseling, vertaald uit het Latijn en uitgegeven naar de bronnen alsmede van een inleiding, verklarende en tekstkritische aantekeningen voorzien*, Amsterdam, 1977.
- BRUDER, C. H., *Benedicti de Spinoza Opera quae supersunt omnia*, Band II, Leipzig, 1844.
- CRAPULLI, G., «Le note marginali latine nelle versioni olandesi di opere di Descartes di J. H. Glazemaker» dans : Crapulli, G. et Giancotti Boscherini, E., *Ricerche lessicali su opere di Descartes e Spinoza*, Roma, 1969.
- GEHARDT, G., *Spinoza Briefwechsel*, Leipzig, 1914.
- GEHARDT, G., *Spinoza Opera*, Heidelberg, 1925, r 1972.
- GINSBERG, H., *Der Briefwechsel des Spinoza*, Leipzig, 1876.
- LAND, J. P. N., «Over de eerste uitgaven der brieven van Spinoza» dans : *Verlagen en Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, II. 9 (1880).
- LAND, J. P. N., «Over de uitgaven en den text der Ethica van Spinoza» *Ibid.*, II, 11 (1882).
- LEOPOLD, J. H., *Ad Spinozae Opera posthuma*, La Haye, 1902.
- LEOPOLD, J. H., «Brieven van Spinoza», dans : *De Nederlandsche Spectator* (1903), pp. 339-341.

(23) Je suppose qu'un remaniement orthographique, grammatical et stylistique du texte de l'*Ethique*, comme de celui de la lettre 6, a eu lieu avant que cette œuvre fût mise en circulation sous forme de ms., et non pas dans le peu de temps séparant la mort du philosophe de la parution des OP. On ne peut pas exclure pourtant qu'il y ait de fausses corrections d'éditeurs dans le texte. Il se peut par exemple que les vers d'Ovide (*Am.* II. 19. 4-5) dans *Eth.* III, prop. 31, coroll. (G.II. 164. 23-24) aient été cités par Spinoza dans l'ordre correct, mais que les éditeurs n'aient pu résister à la tentation d'en faire un distique élégiaque en les renversant.

- MEYER, W., *Nachbildung der im Jahre 1902 noch erhaltenen eigenhändigen Briefe des Benedictus Despinoza*, La Haye, 1903.
- OFFENBERG, A. K., *Brief van Spinoza aan Lodewijk Meyer, 26 juli 1663*, Universiteitsbibliotheek Amsterdam, 1975.
- VLOTEN, Joh. van, *Ad Benedicti de Spinoza Opera quae supersunt omnia Supplementum*, Amsterdam, 1862.
- VLOTEN, Joh. van, Land, J. P. N., *Benedicti de Spinoza Opera quotquot reperta sunt*, La Haye, ¹1882-1883, ²1895, ³1914.
- WOLF, A., «An addition to the correspondence of Spinoza» dans : *Philosophy/ The Journ. of the Brit. Inst. of Phil.*, X, 38 (1935).

Groningue, Klassiek Instituut.

L'édition de Gebhardt de l'*Ethique* de Spinoza et ses sources

F. Akkerman

L'invitation du professeur Robinet — que je voudrais remercier de l'honneur qu'il m'a fait — m'a incité à poursuivre, pour cette communication-ci, ma lecture des œuvres posthumes de Spinoza (1). Cette fois j'ai dû me contenter de lire une seule partie de l'*Ethique*, à savoir la troisième, mais je l'ai lue d'un bout à l'autre, mot à mot, et simultanément dans trois textes, l'édition latine de 1677, les *Opera posthuma* (OP), la traduction néerlandaise datant de la même année, *De nagelate schriften* (NS), et dans le texte de Gebhardt de 1925 (G.). Je voudrais considérer cette lecture limitée comme une première reconnaissance d'un vaste terrain, et les résultats que j'en tire comme très provisoires.

Le grand respect, voire presque la révérence que témoigne G. aux OP, apparaît au premier regard dans la ressemblance de toute la mise en page. Dans le document n° 1, on peut voir reproduite une même page de texte de chaque édition (G. t. II, p. 157). La disposition de la page et les caractères typographiques ont été imités par Gebhardt d'après sa source. Il a quand même atténué sensiblement le baroque de la typographie de Jan Rieuwerts, l'éditeur de Spinoza, le terme baroque employé ici seulement par comparaison. G. a retenu quelques ligatures, par exemple pour *et*, pour l'*ae* et l'*oe* (2), mais il en a abandonné d'autres, par exemple celle pour *ct*, et, dans les italiques, la ligature pour *us* (v. ligne 29 *affectus* et l. 30 *ejus*). Il a réduit les trois dessins du Q capitale, que présentent les OP, à deux : v. les lignes 7 (*Qui...*), 13 (*Q.E.D.*) et 27 (*Qui...*). D'autres petites différences dans le dessin du caractère se font jour. Les accents chez G. sont moins frêles que dans l'édition ancienne et ils planent un peu moins librement au-dessus du mot. L'ensemble paraît donc, disons, une imitation artistique. En terme de métier on parle d'une typographie allusive (3), qui a été fort à la mode dans les premières décades du siècle, une typographie donc qui n'a pas pour but une similarité scrupuleuse, mais qui s'inspire plutôt des formes des caractères anciens. Il est curieux de constater

P R O P O S I T I O XXII.

Si aliquem imaginamur Lætitiâ afficere rem, quam amamus, Amore erga eum afficiemur. Si contrâ eundem imaginamur Tristitiâ eandem afficere; econtra Odio etiam contra ipsum afficiemur.

D E M O N S T R A T I O.

Qui rem, quam amamus Lætitiâ, vel Tristitiâ afficit, ille nos Lætitiâ, vel Tristitiâ etiam afficit, si nimirum rem amatam Lætitiâ illâ, vel Tristitiâ affectam imaginamur. (*per præced. Prop.*) At hæc Lætitiâ, vel Tristitiâ in nobis supponitur dari, concomitante ideâ causæ externæ; ergo, (*per Schol. Prop. 13. hujus*) si aliquem imaginamur Lætitiâ, vel Tristitiâ afficere rem, quam amamus, erga eundem Amore, vel Odio afficiemur. Q. E. D.

S C H O L I U M.

Propositio 21. nobis explicat, quid sit *Commiseratio*, quam definire possumus, quòd sit *Tristitia orta ex alterius damno*. Quo autem nomine appellanda sit Lætitiâ, quæ ex alterius bono oritur, nescio. Porro *Amorem erga illum, qui alteri benefecit, Favorem;* & contrâ *Odium erga illum, qui alteri male fecit, Indignationem* appellabimus. Denique notandum, nos non tantum misereri rei, quam amavimus: (*ut in Prop. 21. ostendimus*) Sed etiam ejus, quam antea nullo affectu profecuti sumus; modò eam nobis similem judicemus, (*ut infra ostendam;*) Atque adeò ei etiam favere, qui simili bene fecit, & contrâ in eum indignari, qui simili damnum intulit.

P R O P O S I T I O XXIII.

Qui id, quod odio habet, Tristitiâ affectum imaginatur, lætabitur; si contrâ idem Lætitiâ affectum esse imaginetur, contristabitur; & uterque hic affectus major, aut minor erit, prout ejus contrarius major, aut minor est in eo, quod odio habet.

P

D E-

P R O P O S I T I O XXII.

Si aliquem imaginamur Lætitiâ afficere rem, quam amamus, Amore erga eum afficiemur. Si contrâ eundem imaginamur Tristitiâ eandem afficere, econtrâ Odio etiam contra ipsum afficiemur.

D E M O N S T R A T I O.

Qui rem, quam amamus Lætitiâ, vel Tristitiâ afficit, ille nos Lætitiâ, vel Tristitiâ etiam afficit, si nimirum rem amatam Lætitiâ illâ, vel Tristitiâ affectam imaginamur (*per præced. Prop.*). At hæc Lætitiâ, vel Tristitiâ in nobis supponitur dari, concomitante ideâ causæ externæ; ergo (*per Schol. Prop. 13. hujus*), si aliquem imaginamur Lætitiâ, vel Tristitiâ afficere rem, quam amamus, erga eundem Amore, vel Odio afficiemur. *Q. E. D.*

S C H O L I U M.

Propositio 21. nobis explicat, quid sit *Commiseratio*, quam definire possumus, quòd sit *Tristitia orta ex alterius damno*. Quo autem nomine appellanda sit Lætitiâ, quæ ex alterius bono oritur, nescio. Porro *Amorem erga illum, qui alteri bene fecit, Favorem, & contrâ Odium erga illum, qui alteri malè fecit, Indignationem* appellabimus. Denique notandum, nos non tantum misereri rei, quam amavimus (*ut in Prop. 21. ostendimus*), sed etiam ejus, quam antea nullo affectu profecuti sumus; modò eam nobis similem judicemus (*ut infra ostendam*). Atque adèd ei etiam favere, qui simili bene fecit, & contrâ in eum indignari, qui simili damnum intulit.

P R O P O S I T I O XXIII.

Qui id, quod odio habet, Tristitiâ affectum imaginatur, lætabitur; si contrâ idem Lætitiâ affectum esse imaginetur, contristabitur; & uterque hic affectus major, aut minor erit, prout ejus contrarius major, aut minor est in eo, quod odio habet.

que G. nous dit que l'on a refait exactement le caractère typographique de la source (« genau nachgeschnitten » G., t. IV, p. 444), ce qui n'est certainement pas le cas. Quoi qu'il en soit, le résultat est en tout cas un texte élégant et très clair.

Sous d'autres aspects non plus, il n'est pas question d'une recomposition exacte de l'édition ancienne. Maintes fois G. n'a pas réussi à mettre le même nombre de mots ou de syllabes sur la ligne (v. la proposition 22), soit parce qu'il normalise les intervalles de blanc un peu irréguliers entre les mots dans les OP, soit parce qu'il intervient sur le texte et obtient en conséquence plus ou moins de mots. Il arrive même qu'un tel décalage se produit d'une page à l'autre. Ce qui a également pour conséquence que ça et là le nombre de lignes par page n'est pas égal à celui de la source. G. ne fait pas mention de tous ces écarts, petits et grands. D'ailleurs, son livre ne veut pas être en premier lieu une recomposition graphique de la source, mais une édition critique du texte.

Passons à quelques aspects plus importants. G. respecte, par principe, la ponctuation, les nombreuses majuscules et les accents de l'édition latine du xviie siècle (v. G. t. II, p. 318 sq.). On constate cependant dans le cas de la ponctuation, qu'il ne s'y tient pas rigoureusement. Il s'écarte de l'original dans certains cas, dont le plus important concerne le point-et-virgule, qui, selon l'usage des éditeurs anciens, ne marque pas toujours la fin d'une unité distincte, mais est suivi souvent par une proposition subordonnée, ou bien indépendante, mais qui continue la même phrase complexe. G. nous dit qu'il veut dans ce cas placer une virgule conformément à la pratique moderne. Regardez, si vous voulez, par exemple la ligne 4, où, après la proposition conditionnelle subordonnée, qui commence avec *Si*, on trouve un point-et-virgule dans les OP, auquel G. a substitué une virgule. Je dois vous dire que cette intervention partielle sur le système de ponctuation ne me convient pas beaucoup, mais le pire c'est que G. n'est pas capable d'observer strictement cette règle, une fois qu'il se l'est imposée. Presque à chaque page il arrive qu'il laisse le point-virgule en paix, là où il aurait dû le remplacer par une virgule. Voyons par exemple la l. 22 : la conjonction *modò* (pourvu que) introduit une phrase subordonnée, et aurait donc dû être précédée d'une virgule. Dans la ligne suivante G. commet une deuxième erreur : les OP y ont — par une faute d'impression — *Atque* avec majuscule et précédé d'une virgule. L'éditeur doit donc choisir : ou bien un point au lieu d'une virgule, ou bien une minuscule. G. prend la fausse décision : les infinitifs *favere* (l. 23) et *indignari* (l. 24) continuent la proposition infinitive qui avait commencé avec *nos misereri* (l. 20). A la ligne 21 il avait déjà substitué aux deux points avant la parenthèse une virgule après, et à la capitale de *Sed* une minuscule, cette fois conformément à l'usage moderne. Il faut dire que toutes ces modifications ou leurs absences ont eu pour conséquence d'obscurcir largement la cohérence de la période qui commence avec *Denique notandum* (l. 20) et se termine par *damnum intulit* (l. 25).

Et c'est loin d'être le seul cas, où G., par ses interventions sur la ponctuation, a plutôt nui à la clarté du texte.

Les accents forment un autre domaine encore plus dangereux. A l'aide de ce système moderne d'accentuer le latin, on distingue des mots homonymes ou homographes selon leur sémantique. Spinoza n'écrit pas ces accents dans ses lettres autographes, mais je suis tout à fait d'accord avec G. qu'on ne doit pas les omettre dans une édition moderne. En fin de compte, ce sont des moyens authentiques de l'époque pour faciliter la compréhension du texte. En pratique cependant, les OP placent leurs accents assez négligemment. C'est donc la tâche de l'éditeur de corriger les fautes à ce sujet dans sa source. G. n'a pas toujours la main heureuse. L'accent de la conjonction *quòd* notamment, qui la distingue du pronom relatif, lui cause des problèmes. Il est plus conséquent dans l'accentuation des substantifs en *-us* de la 4e déclinaison, du type *affectus*. Mais si l'éditeur fait une faute ici, elle affecte tout de suite sensiblement le sens, ce qu'on peut voir dans le fragment suivant : *quoniam (...) primum, quod Mentis essentiam constituit, est idea corporis actu existentis, primum & praecipuum nostrae Mentis conatus est (...), Corporis nostri existentiam affirmare* ; (Eth. III, prop. 10, dém. = G. t. II, p. 148, l. 17-20). Ce texte de G. est parfaitement en accord avec toutes les traductions modernes qui me sont connues. Voici celle de Charles Appuhn : « puisque ce qui constitue en premier l'essence de notre Ame, est l'idée du corps existant en acte, ce qui est premier et principal dans notre Ame, est un effort pour affirmer l'existence de notre corps ». Et pourtant le texte n'est pas correct : G. a omis l'accent circonflexe qui se trouve dans les OP sur la désinence de *conatûs* (l. 19). En faisant cela il commet toute une série de fautes à la fois : il introduit une conjecture dans le texte, sans en faire mention dans son appareil critique ; il crée avec cette conjecture un latin impossible, aussi bien pour Spinoza que pour Cicéron, puisqu'il fait dépendre l'infinitif *affirmare* du substantif *conatus* (alors que nous aurions dû avoir *conatus affirmandi*, toute comme *conatus perseverandi*, etc.) ; il sépare le génitif *nostrae Mentis* de *conatus* et le rend dépendant de *primum, et praecipuum*, tandis qu'on lit des dizaines de fois dans l'*Ethique* les combinaisons *conatus Mentis* et *conatus Corporis*. Non, il faut laisser à *conatûs* son accent et le faire dépendre de *primum, et praecipuum* ; *nostrae Mentis* dépend de *conatûs*, et l'infinitif *affirmare* est l'attribut du sujet *primum, et praecipuum*. Mais là où j'en veux le plus à G., c'est de ne pas avoir regardé à cet endroit dans la traduction néerlandaise de 1677. Là, il aurait pu lire, très précisément traduit du latin : « ... le premier et le principal de l'effort de notre âme est d'affirmer l'existence de notre corps ». Je ne crois pas qu'on puisse songer à une faute d'impression de la part de G., puisque à cet égard son texte est très soigné : je n'ai remarqué que deux fautes d'impression en 68 pages (*afficiens* pour *efficiens* p. 153, l. 2 ; *proptera* pour *propterea* p. 167, l. 7). Non, je crois vraiment que G. a adapté ici son texte à ce qu'il lisait dans les traductions modernes.

En ce qui concerne l'ancienne traduction néerlandaise, la seule donc qui

est correcte à cet endroit, Van Vloten et Land ont été les premiers à en tirer profit pour leur édition, même si c'est dans une mesure très limitée. Plus tard Leopold a un peu plus largement utilisé les NS dans son petit livre sur les textes des OP de 1902, mais c'est à juste titre que G. fait remarquer que cette traduction n'avait jamais été comparée d'une façon systématique au texte latin. Aussi exige-t-il avec insistance et à plusieurs reprises (v. t. II, pp. 316 sq., 342, 344, 345) un collationnement continu (« eine durchgängige Collationierung »). Eh bien, je dois dire, même en m'appuyant sur une lecture limitée, que G. lui-même n'a pas exécuté cette opération d'une manière exhaustive. Certes, il a consulté les NS plus souvent que ses prédécesseurs, notamment aux lieux où il présentait un problème textuel, mais il n'est pas question d'une comparaison constante. G. déclare que c'est sa tâche à lui de relever tous les écarts de la traduction par rapport au texte latin, même ceux qui n'entraînent pas une modification du texte des OP (t. III, p. 421). Or, dans la Partie III de l'*Ethique*, j'ai trouvé entre les deux éditions du XVIIe siècle un nombre de différences qui est plus de quatre fois plus grand que le nombre des cas relevés par G. dans son appendice critique, à savoir 149 contre 34. Ces chiffres passent à 218 contre 56, si l'on ajoute quelques catégories de différences qui sont relevées par G., mais qui sont en réalité imaginaires ; voici un exemple d'une telle catégorie :

A propos de ce fragment de texte : *At Mentis imaginationes magis nostri Corporis affectûs, quam corporum externorum naturam indicant* (per Coroll. 2. Prop. 16. 2) (Eth. III, prop. 14, dém. = G. II, p. 151, l. 18 sqq.), G. fait observer que le mot *affectûs* est traduit en néerlandais par *gesteltheit* (fr. constitution) et que le terme latin en marge de la page est *constitutio* (Puisque c'est l'usage de la traduction néerlandaise, d'ajouter en marge les termes d'art latins.) Or, G. est d'avis que Spinoza avait écrit *constitutionem* dans une version antérieure du texte, conformément au texte auquel il renvoie (Eth. II, prop. 16, coroll. 2 = G., t. II, p. 104, l. 13 sqq.), mais que plus tard, toute réflexion faite, le philosophe aurait substitué le mot *affectûs* à *constitutionem*, parce qu'il voulait mettre le terme en accord avec le contexte où, en effet, le mot *affectus* a déjà été employé quelques fois. De pareilles explications pour une différence entre le terme dans le texte latin et la note marginale dans la traduction sont données par G. plusieurs fois dans son appendice critique. Dans toute l'*Ethique* j'ai recueilli une petite liste de telles différences qui compte maintenant 41 cas, mais qui n'est certainement pas complète. Cette liste me donne l'impression que l'hypothèse de G. ne se justifie pas. On trouve par exemple dans le texte latin *aversari*, qui est traduit par « avoir de l'aversion », avec comme terme en marge *aversio* ; on trouve le verbe *aequari* traduit par « être égal », note marginale : *aequalis* ; on trouve *more geometrico* traduit par « selon l'usage des mathématiciens » et en marge : *mathematici* ; on trouve *certâ ac determinatâ ratione*, et pour *ratione* en marge le synonyme *modus*. Mon hypothèse à moi est la suivante : le traducteur n'avait pas tellement l'intention de garder pour le lecteur néerlandais le mot précis que Spinoza avait employé, mais il

voulait ajouter à la traduction, qui est consciemment et par principe très puriste, c'est-à-dire de laquelle est banni, autant que possible, tout mot d'origine étrangère, un terme latin usuel, qu'il notait en marge, plus d'une fois de mémoire et d'après la traduction plutôt que d'après le texte traduit. Dans le fragment que nous venons de discuter, le traducteur peut bien avoir su que les termes *affectus* et *constitutio* peuvent être des synonymes : Spinoza écrit quelques pages plus loin *corporis constitutio seu affectus* (G. p. 154, l. 21). Ce qui peut surprendre un peu, c'est le pluriel *affectûs*, traduit par un singulier. L'accent circonflexe, toutefois, est une addition de G., sans qu'il en dise un mot bien sûr. On pourrait lire à la rigueur *affectum* pour *affectus* (4), mais le plus sûr serait, je crois, d'accepter l'anomalie dans la traduction, d'autant plus que l'on rencontre encore quelques fois ce phénomène d'un pluriel traduit par un singulier, et précisément avec le mot *affectus* (G. t. II, pp. 200. 7 ; 201. 22).

Ainsi s'affaiblit donc un argument qui est apporté à l'appui de l'hypothèse (laquelle est présentée, du reste, comme un fait établi), que les NS ont été traduites d'après une version du texte latin antérieure à celle des OP. D'autres arguments ne me convainquent pas non plus. C'est pourquoi je préfère partir, provisoirement, de l'hypothèse que la traduction néerlandaise a été faite d'après le même manuscrit, qui a servi comme copie d'imprimerie pour les OP (5). Que le traducteur a travaillé vraiment d'après un manuscrit, est chose sûre.

A quelle époque la traduction a-t-elle été faite, par qui, par un seul traducteur, ou peut-on distinguer plus d'un auteur ? Ce sont là des questions auxquelles je ne sais pas répondre pour le moment. La tradition, selon laquelle Jan Hendrik Glazemaker, le plus grand traducteur hollandais de l'époque, serait l'auteur du texte néerlandais, me paraît assez fragile (6). J'espère pourtant être en état, dans quelque temps, de confirmer ou de réfuter cette tradition, puisqu'il y a du matériel en abondance pour étudier le problème.

Revenons à G. et à son emploi des NS. Le fragment suivant contient une grave infraction à la grammaire latine : *Per Tristitiam autem intelligimus, quod Mentis cogitandi potentia minuit, vel coërcet* (Eth. III, prop. 59, dém. = G. t. II, p. 188, l. 13 sqq.), puisqu'il est impossible que le mot *potentia* soit le sujet de *minuit, vel coërcet*. Ces verbes ne s'emploient guère intransitivement chez Spinoza. C'est Roland Caillois qui l'a fait observer à juste titre dans une note de l'édition Spinoza de la Bibliothèque de la Pléiade (p. 1453). Il propose de corriger le texte en *potentiam*. Alors la traduction doit être (je cite celle de Caillois lui-même) : « Or, par tristesse, nous entendons ce qui diminue ou contrarie la puissance de penser de l'esprit » (p. 467). L'inconvénient de cette traduction, c'est que le mot *quod* est considéré comme un pronom relatif, tandis que l'antécédent n'est pas exprimé, ce qui est peu en accord avec le style très explicite de Spinoza. De plus il y a, je crois, un problème du point de vue philosophique : la tristesse, pour Spinoza, n'est pas un principe actif, pas une chose qui diminue ou contrarie une autre chose, elle est le processus même de la diminution en puissance, comme le même Roland Caillois fait remarquer dans une autre note (p. 1436), cette fois à propos de la définition

de la tristesse de Spinoza : *Tristitia est hominis transitio à majore ad minorem perfectionem* (*Aff. Def. III*). A partir de cette définition on obtiendrait un meilleur texte en retenant le nominatif *potentia* et en mettant au passif les deux formes verbales : *minuitur, vel coërcetur*. De la sorte *quod* deviendrait une conjonction et devrait donc être accentué. La traduction serait alors : « Par tristesse, nous entendons le fait que la puissance de penser de l'esprit est diminuée ou contrariée. » Eh bien, je serais très fier, si je pouvais inscrire cette belle conjecture à mon nom, mais, hélas, je dois vous avouer que je n'ai fait là rien de remarquable. J'ai tout simplement restitué le texte des OP. Le problème touchant la philosophie auquel je viens de faire allusion, du reste, n'est pas un argument décisif. Ailleurs on lit bien : *Tristitia hominis agendi potentiam minuit, vel coërcet* (G. t. II, p. 168, l. 20). C'est ce texte-ci que G. aurait pu citer à l'appui de sa conjecture à lui, ce qu'il n'a pas fait. Néanmoins, la lecture des OP dans le passage que nous discutons est mieux en accord avec la définition de la tristesse donnée par Spinoza, et elle est donc excellente. Qu'est-ce qui a incité G. à modifier ce texte si malencontreusement ? C'est qu'il croit qu'il faut suivre la traduction néerlandaise, qui est ici tout à fait erronée. G. n'aurait pas été égaré complètement par cette traduction, s'il ne s'était pas contenté de la consulter, mais l'avait étudiée aussi. J'ai noté dans la Partie III toutes les fautes de traduction, et après je les ai classifiées. J'arrive à un total de 100 fautes environ, dont près de 40 sont des fautes purement grammaticales. Si on les regarde de plus près, on ne s'étonne plus de l'erreur en cet endroit-ci. D'autre part il faut également noter et classifier d'une manière systématique les fautes qui apparaissent dans le texte latin des OP (7). C'est ainsi qu'on arrive à une juste estimation de la valeur de chaque édition et de leurs rapports.

Permettez-moi de vous signaler maintenant dans les OP quelques fautes que l'on peut corriger à l'aide de la traduction. Dans le fragment suivant on lit une expression singulière : *Denique ex hac hominis naturâ, & judicii inconstantia* (*Eth. III, prop. 51, scolie* = G. t. II, p. 179, l. 14), singulière, puisque ailleurs, pour autant que je sache, Spinoza préfère un adjectif (*inconstantia humana*) au génitif *hominis* (cf. G. t. II, p. 137, l. 15 ; p. 222, l. 10). La traduction néerlandaise dit autre chose que le texte latin, à savoir : « de cette inconstance de la nature humaine et du jugement humain... », une traduction qui doit découler d'une leçon *naturae* au lieu de *naturâ*. En outre, cette leçon semble mieux en accord avec le contexte de ce scolie, qui veut dire expressément que non seulement le jugement de l'homme, mais son « *affectus* » aussi peuvent varier. Il n'est donc pas difficile de supposer que l'imprimeur a lu par erreur *a* au lieu de *ae*, d'autant moins que Spinoza écrit dans ses lettres autographes *ae* en ligature, de telle sorte que le *e* est parfois presque imperceptible. Une fois sensibilisé à ce type de faute, on peut s'attendre à le trouver plus souvent. Et, en effet, dans le texte du scolie de *Eth. III, prop. 50* (G. t. II, p. 177, l. 28 sqq.) le même phénomène se reproduit. D'abord le sujet au pluriel (*res*) est suivi par un attribut au pluriel (*causae*) mais dans la phrase qui suit

on lit *causa* pour la même construction grammaticale. Les NS traduisent les trois fois par un pluriel. Là aussi, je crois, il faut corriger le texte des OP.

Un autre type de faute, très connu des spécialistes de la critique textuelle, est l'inversion. Sous sa forme la plus simple, vous pouvez la voir dans *Eth.* III, prop. 37, dém. = G. t. II, p. 169, l. 1 sq.). Le contexte rend évident qu'il faut renverser les mots *Laetitiae, vel Tristitiae*, comme on l'a fait depuis longtemps, même avant qu'on commençât à consulter les NS, qui présentent l'ordre correct. Un autre cas de ce type a échappé jusqu'ici à l'attention des éditeurs et traducteurs, à savoir celui qui se trouve dans le titre de la Partie III, dans les mots *De Origine, & Naturâ Affectuum*. Là aussi, l'ordre n'est pas logique, puisque Spinoza a traité de la nature des passions dans la première série de définitions et de propositions, et ensuite de l'origine ou des causes. L'ordre des mots dans les NS, est l'inverse de celui des OP. D'ailleurs, la Partie II de l'*Ethique* porte, elle aussi, comme titre : *De Naturâ, & Origine Mentis*. Si l'on a besoin d'alléguer d'autres arguments, on peut citer le texte même de Spinoza, dans la phrase suivante : ... & *affectuum naturam, & originem ulterius indagare, non est opus* (*Eth.* III, prop. 56, scolie, fin). Cette faute peut nous dévoiler autre chose, c'est que dans la petite table des matières, que l'on trouve au commencement de l'*Ethique*, le même ordre fautif paraît dans le texte latin, tandis qu'on lit dans l'édition hollandaise, là aussi, l'ordre correct. On peut en conclure, je crois, que cette table des matières a été faite par les imprimeurs ou les éditeurs, indépendamment dans chaque édition. Cette indépendance est presque prouvée par d'autres différences de la table des matières néerlandaise par rapport au texte latin.

Une autre catégorie de fautes est désignée dans les manuels de critique textuelle par le terme faute de persévérance (*Perseveranzfehler*) (8). Il n'est pas nécessaire de dire que de tels manuels existaient déjà depuis longtemps à l'époque de G. Il ne paraît pas les avoir beaucoup consultés. Dans le scolie de la proposition 30 Spinoza distingue l'amour et la haine envers autrui d'avec l'amour et la haine pour soi-même. Il veut dans le dernier cas désigner ces passions par d'autres termes. Trois fois le texte latin a une forme de l'adjectif *externus* (G. t. II, p. 163, l. 19-22), puis le texte continue à lire *externus* (l. 24 et 27/8), quoique en ces derniers lieux le sens exige *internus*. Le traducteur néerlandais a très bien lu trois fois *externus* et deux fois *internus*, comme l'avait écrit, sans aucun doute, Spinoza. Au siècle précédent, l'Allemand Camerer a suggéré de corriger le texte latin sur ce point, sans que lui, du reste, eût pris connaissance du texte néerlandais. Malheureusement Van Vloten et Land ont cru pouvoir défendre le texte comme il était. Plus tard, cependant, Leopold, Baensch et Appuhn ont décidé qu'il faut lire *internus* les deux dernières fois. La pire solution qu'on puisse s'imaginer, est celle de G., qui donne une fois (l. 24) *externae* et une fois (l. 27/8), *internae*. Cette solution impossible, il la défend dans une très longue note de 32 lignes, où il fait une fausse observation à l'égard de la traduction néerlandaise, où il renvoie à un autre texte de Spinoza qui contredit ce qu'il veut défendre, et où il réussit à compliquer les choses

tellement qu'on n'en sort plus. Ce qui manque dans cette note, est une argumentation philologique.

Une dernière catégorie de fautes que je veux mentionner est constituée par les omissions d'un seul ou de quelques mots. G. en signale huit cas, mais il y en a plus. Dès la première page de la préface de la Partie III, on en trouve peut-être deux. On lit (G. p. 137, l. 23 sqq.) : *verum Affectuum naturam... nemo, quod sciam, determinavit*. La traduction néerlandaise donne : « mais personne, autant que je sache, n'a déterminé *jusqu'ici* la *vraie* nature des passions... ». Il se peut donc qu'il faille ajouter au texte latin les mots *jusqu'ici* et *vraie*, tous les deux très fréquents dans les textes spinozistes, ou bien ajouter le mot *sed* ou *at* ou *autem* et lire *veram* au lieu de *verum* : < *sed* > *veram Affectuum naturam, ... nemo* < *hucusque* >, *quod sciam, determinavit*. Ne serait-il pas possible que le traducteur ait pris ici quelques mots de plus pour rendre le texte latin en néerlandais ? J'en doute, puisque en général une telle redondance est contraire au caractère de cette traduction. G. parle quelquefois d'un certain pléonasme de la part du traducteur, mais il le fait à propos d'un phénomène qu'il ne comprend pas. Les NS traduisent le mot *perturbare* (G. t. II, p. 137, l. 13) par *ontroert en verwart* (fr. brouille et trouble) ; « probablement un pléonasme » dit G., « probablement » dit-il, parce qu'il ne veut pas tout à fait exclure la possibilité qu'il se cache derrière cette traduction double une autre rédaction du texte latin. Sept fois ce phénomène d'une traduction double est signalé par G. dans la Partie III, mais quant à moi, j'arrive à 37 fois. Il s'agit d'une manière de traduire qui est très répandue dans presque toutes les traductions anciennes ; d'un pléonasme au sens propre il n'est pas toujours question. Dans le cas de *perturbare*, le traducteur a voulu, selon toute apparence, exprimer la nuance du préfixe *per*. Plus d'une fois on peut apprendre de ces doubles traductions quelque chose d'utile pour mieux comprendre ou traduire le texte, mais le phénomène n'a rien à voir avec l'établissement du texte et ne devrait donc pas être mentionné dans un appareil critique. C'est une particularité qui n'intéresse pas souvent la profondeur philosophique, mais qui appartient à ce que je voudrais appeler la surface du texte. Cette surface du texte a été l'objet, dans le cas de Spinoza, de très peu de recherches.

L'édition de G. ne répond pas aux exigences modernes de la critique textuelle et de la textologie (9). A son époque aussi furent publiées des éditions supérieures à la sienne. Son livre est sauvé partiellement par son respect envers le texte des OP, par l'impression scrupuleuse et l'élégance de l'exécution. L'emploi qu'il a fait de la traduction néerlandaise est insuffisant. Le pire est l'apparat critique de G. Il ne sait pas le rédiger : l'apparat est prolix et raisonneur, il contient beaucoup de matériaux qui sont en trop, alors que d'autres font défaut. Souvent il faut constater que G. est impuissant devant les problèmes que pose le texte. Bref, G. n'était pas philologue et éditer un texte est le travail par excellence d'un philologue. Je ne crois pas qu'il soit temps maintenant de se mettre à l'œuvre tout de suite pour réaliser une nouvelle

édition des textes de Spinoza. Il y a lieu cependant, à mon avis, de faire quelques recherches dans diverses directions sur ce que j'ai appelé la surface des textes. Une de ces directions de recherches est notamment une description du latin de Spinoza, laquelle doit partir de ses lettres autographes et de quelques manuscrits constituant la phase prétextuelle, comme on dit, de ses écrits. Cela est nécessaire, entre autres, pour nous mettre en état de mesurer la distance qui existe ou qui pourrait exister entre ce que Spinoza écrivait de sa propre main et les textes que les éditeurs faisaient imprimer.

En ce qui concerne le latin spinoziste, je voudrais terminer sur deux phénomènes, qui ne sont jamais mentionnés par G., mais qui seraient à leur place, je crois, dans une édition idéale. D'abord il y a les citations classiques. Spinoza ne cite que très rarement d'une manière explicite. A cet égard il n'est plus humaniste. Dans la Partie III de l'*Éthique* se trouvent deux citations, l'une d'Ovide (prop. 31, coroll. = G. p. 164), l'autre de Cicéron (*Aff. Def.* 44, explic. = G. p. 202), toutes deux très bien choisies et très illustratives dans le contexte. Il est souhaitable de fournir les références de ces citations dans des notes. Mais le problème n'est pas là. Les citations tacites, ou pour mieux dire les emprunts, sont plus difficiles à dépister. Dans une communication faite à l'association néerlandaise « Het Spinozahuis », l'année dernière, j'ai fait état d'un certain nombre de ces emprunts, surtout de ceux tirés des comédies de Térence. Leopold avait déjà, au début du siècle, indiqué l'influence qu'ont exercé ces textes sur le latin de Spinoza. On m'a objecté que souvent de tels emprunts ne sont d'aucun intérêt pour le texte. Mais puisque l'acquisition de la langue latine, après l'antiquité, se produit exclusivement au moyen de l'école et de la lecture personnelle, je crois que ces éléments sont au moins de quelque intérêt pour la biographie intellectuelle de ces auteurs. En outre, de pareils emprunts aux textes classiques apportent souvent quelque chose de leur ancien contexte au nouvel entourage. Des quatre citations implicites que j'ai rencontrées dans la Partie III, je veux en citer une seule : les mots de la Préface : *Sed mea haec est ratio* (G. p. 138, l. 11) sont originaires des *Adelphes* de Térence. Leopold a signalé cet emprunt, mais les traducteurs, sauf quelques Hollandais, ne s'en sont pas souciés beaucoup. Chez Térence le vieux Micion expose deux systèmes d'éducation, l'un austère de son frère Déméa, l'autre plus libéral, de lui-même. En passant de l'un à l'autre, il dit : *Mea sic est ratio et sic animum induco meum* (*Ad.* vs. 68), dans la traduction de Marouzeau : « Voici mon système à moi, et voici le parti que je prends. » Dans la Préface de la Partie III Spinoza présente deux systèmes de penser sur les passions, ou trois, si l'on veut compter aussi la doctrine de Descartes, qu'il insère dans le premier. Passant ensuite de la façon dont les moralistes et les satiriques sont accoutumés d'écrire sur les passions et le comportement humain à son propre système, il introduit celui-ci avec ces mots : *Sed mea haec est ratio*. Une belle édition ferait commencer par ces mots un nouvel alinéa, et les signalerait dans une note comme emprunt. En outre, on devrait les faire suivre par les deux points, comme le font les NS. Puisque la traduction constitue un témoignage indépendant, peut-

vero, homines induci posse ad hæc æquo animo perpendendum, adeò firmiter persuasi sunt, Corpus ex solo Mentis nutu jam moveri, jam quiescere, plurimæque agere, quæ à solâ Mentis voluntate, & excogitandi arte pendent. Etenim, quid Corpus possit, nemo hucusque determinavit, hoc est, neminem hucusque experientia docuit, quid Corpus ex solis legibus naturæ, quatenus corporea tantum consideratur, possit agere, & quid non possit, nisi à Mente determinetur. Nam nemo hucusque Corporis fabricam tam accuratè novit, ut omnes ejus functiones potuerit explicare, ut jam taceam, quòd in Brutis plura observentur, quæ humanam sagacitatem longè superant, & quòd somnambuli in somnis plurima agant, quæ vigilando non auderent; quod satis ostendit, ipsum Corpus ex solis suæ naturæ legibus multa posse, quæ ipsius Mens admiratur. Deinde nemo scit, quâ ratione, quibusve mediis Mens moveat corpus, neque quot motûs gradûs possit corpori tribuere, quantâque cum celeritatè idem movere queat. Unde sequitur, cum homines dicunt, hanc; vel illam actionem Corporis oriri à Mente, quæ imperium in Corpus habet, eos nescire, quid dicant, nec aliud agere, quàm speciosis verbis fateri, se veram illius actionis causam absque admiratione ignorare. At dicent, sive sciant, sive nesciant, quibus mediis Mens moveat Corpus, se tamen experiri, quòd, nisi Mens humana apta esset ad excogitandum, Corpus iners esset. Deinde se experiri, in solâ Mentis potestate esse, tam loqui, quàm tacere, & alia multa, quæ proinde à Mentis decreto pendere credunt. Sed, quod ad primum attinet, ipsos rogo, num experientiâ non etiam doceat, quòd si contrà Corpus iners sit, Mens simul ad cogitandum sit inepta? Nam cum Corpus somno quiescit, Mens simul cum ipso sopita manet, nec potestatem habet, veluti cum vigilat, excogitandi. Deinde omnes expertos esse credo, Mentem non semper æquè aptam esse ad cogitandum de eodem objecto; sed, prout Corpus aptius est, ut in eo hujus, vel illius objecti imago excitetur, ita Mentem aptiorem esse ad hoc, vel illud objectum contemplandum. At dicent ex solis legibus naturæ, quatenus corporea tantum consideratur, fieri non posse, ut causæ ædificiorum, picturarum, rerumque hujus-

30

6

modi, quæ solâ humanâ arte fiunt, possint deduci, nec Corpus humanum, nisi à Mente determinaretur, ducereturque, pote esset ad templum aliquod ædificandum. Verùm ego jam ostendi, ipsos nescire, quid Corpus possit, quidve ex solâ ipsius naturæ contemplatione possit deduci, ipsosque plurima experiri ex solis naturæ legibus fieri, quæ nunquam credidissent posse fieri, nisi ex Mentis directione, ut sunt ea, quæ somnambuli in sonnis agunt, quæque ipsi, dum vigilant, admirantur. Addo hîc ipsam Corporis humani fabricam, quæ artificio longissimè superat omnes, quæ humanâ arte fabricatæ sunt, ut jam taceam, quòd suprà ostenderim, ex naturâ, sub quovis attributo consideratâ, infinita sequi. Quod porrò ad secundum attinet, sanè longè feliciùs sese res humanæ haberent, si æquè in hominis potestate esset tam tacere, quàm loqui. At experientia satis superque docet, homines nihil minùs in potestate habere, quàm linguam, nec minùs posse, quàm appetitùs moderari suos; unde factum, ut plerique credant, nos ea tantùm liberè agere, quæ leviter petimus, quia earum rerum appetitus facilè contrahi potest memoriâ alterius rei, cujus frequenter recordamur; sed illa minimè, quæ magno cum affectu petimus, & qui alterius rei memoriâ sedari nequit. Verumenimverò nisi experti essent, nos plura agere, quorum postea pœnitet, nosque sæpe, quando sc. contrariis affectibus conflictamur, meliora videre, & deteriora sequi, nihil impediret, quominùs crederent, nos omnia liberè agere. Sic infans, se lac liberè appetere credit, puer autem iratus vindictam velle, & timidus fugam. Ebrius deinde credit, se ex libero Mentis decreto ea loqui, quæ postea sobrius vellet tacuisse: sic delirans, garrula, puer, & hujus farinae plurimi ex libero Mentis decreto credunt loqui; cùm tamen loquendi impetum, quem habent, continere nequeant, ita ut ipsa experientia non minùs clarè, quàm ratio doceat, quòd homines eâ solâ de causâ liberos se esse credant, quia suarum actionum sunt conscii, & causarum, à quibus determinantur, ignari; & præterea quòd Mentis decreta nihil sint præter ipsos appetitùs, quæ propterea varia sunt pro variâ Corporis dispositione. Nam unusquisque ex suo affectu omnia moderatur, & qui præterea contra-

être de l'autographe même de Spinoza, on pourrait en profiter pour la ponctuation aussi.

Ce qu'on devrait indiquer également, à mon avis, ce sont les citations ou emprunts que le philosophe fait à sa propre œuvre. On peut se faire une idée de la façon particulière dont Spinoza compose parfois ses écrits, en s'arrêtant un moment aux pages 142 et 143 de G., qui contiennent une partie du long scolie de la proposition 2. Mais d'abord qu'il me soit permis de faire remarquer une fois de plus qu'une modeste division en alinéas pourrait beaucoup contribuer à faire apparaître la structure très claire du texte. Il va sans dire qu'à ce sujet aussi, il faut comparer les alinéas dans chaque édition du XVIIe siècle entre eux, et qu'il faut les comparer à la pratique que reflètent les lettres autographes de Spinoza. J'ai l'impression que les éditeurs du XVIIe siècle ne s'en sont pas toujours tenus à l'usage de Spinoza à cet égard.

Revenons à nos emprunts. Spinoza a traité de la même matière (c'est-à-dire du problème de l'esprit libre ou du libre arbitre) dans une lettre adressée à Schuller (le n° 58), quoique dans cette lettre le point de départ soit un peu différent. Cette lettre date de l'automne de 1674 ; elle a été donc écrite au moins dix ans après ce scolie, puisque en juin 1665 Spinoza était bien avancé dans la Partie IV de l'*Ethique*, selon une autre lettre (le n° 28). Or, en comparant les deux textes, on constate que Spinoza n'écrit pas à peu près les mêmes choses sur à peu près le même sujet. Non, il cite six phrases ou petits passages tirés littéralement du scolie, mais les donne dans une toute autre succession, avec de tout autres passages intercalés entre les emprunts. J'ai souligné dans le document n° 2 les phrases en question et indiqué par des chiffres la succession qu'elles ont dans la lettre (10). Spinoza aurait-il gardé dans sa mémoire ces phrases pendant toutes ces années, ou bien aurait-il relu pour cette occasion ce scolie et aurait-il choisi ces éléments de texte pour en bâtir un autre ensemble ? Je crois qu'il serait utile d'indiquer aussi en notes les plus importants de pareils emprunts. C'est ainsi qu'on permettrait au lecteur d'observer des différences minimes, qui, malgré toute la similarité, se font jour. Je voudrais terminer maintenant en signalant un de ces menus écarts de la lettre par rapport au scolie de l'*Ethique*. A partir de la ligne 24 de la page 143 on trouve une énumération de divers spécimens du genre humain, qui sont en possession de beaucoup moins de liberté qu'ils ne pensent eux-mêmes : l'*infans*, le *puer iratus*, le *timidus*, l'*ebrius*, le *delirans*, la *garrula*, le *puer*. Dans la lettre on voit deux petites retouches : le *puer* à la fin a été omis, avec raison, car il avait été nommé déjà auparavant, et la *garrula* du scolie est devenue un *garrulus*. Spinoza aurait-il trouvé occasion dans la lettre qu'il avait reçue de Schuller (le n° 57), qui en effet n'est pas sans témoigner d'une certaine proximité inutile, pour changer son ancien point de vue que le bavardage est une inconvenance propre à la femme ?

(1) Voir mon article sur la correspondance, *Revue internationale de philosophie*, 1977 (n° consacré à Spinoza).

(2) En italiques *ae* et *oe*, chez Gebhardt, se distinguent à peine (v. par ex. G. t. II, p. 179, l. 23-24).

(3) Cf. *Printing and the mind of man*, Catalogue of the exhibitions at the British Museum and at Earls Court, London 1963, (2e partie), p. 51.

«4» La forme *affectus* est prise comme un génitif du sing., dépendant de *naturam*, par E. Giancotti Boscherini, *Lexicon Spinozanum*, t. I, p. 37.

(5) Selon G. (v. t. II, p. 342 ; v. aussi p. 317) les différences entre texte latin et traduction sont plus nombreuses dans les Parties I et II que dans la Partie III. Le problème des rapports entre les deux éditions de 1677 est loin d'être résolu par G.

(6) Le passage d'un roman de la fin du xviiie siècle, constituant la seule base de cette tradition, est cité par C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de republiek der letteren*, La Haye, 1967, p. 259.

(7) J'arrive à un total de 35 à 40 fautes dans la Partie III (texte-OP).

(8) V. James Willis, *Latin textual criticism*, Univ. of Illinois Press 1972, ch. XIII : *Perseveration and anticipation*.

(9) V. Roger Laufer, *Introduction à la textologie*, Paris 1972.

(10) Les passages du scolie cités dans la lettre sont (les chiffres entre parenthèses indiquent la succession dans la lettre 58) : G. t. II, p. 142, l. 29-33 (6) ; p. 143, l. 14-16 (3) ; l. 16-19 (5) ; l. 21-23 (4) ; l. 24-28 (2) ; l. 31-32 (1).

V SPINOZA'S *Ethica*: SOME IMPROVEMENTS UPON THE HEIDELBERG
EDITION AND A NEW COLLATION OF *De nagelate schriften*

1. *Introduction*

Compared to the correspondence the textual problems of the *Ethica* are at first sight rather simple. There is no doubt whatsoever that Spinoza himself wrote this work in Latin and that he left it in a completed state, intended for publication. Doesn't he tell Oldenburg how - in the end of July or the beginning of August 1675 - he took his manuscript to Amsterdam with the intention to have it printed (*Ep.* 68)? However, malicious rumours about this book and its impending appearance caused him to go back on his decision and postpone publication. Also, Jarich Jelles writes in the *Voorreeden* of *De nagelate schriften*, and Lodewijk Meyer translates it into Latin, that Spinoza's *Ethica* might be considered as completed and that shortly before his death the author had given orders to have the book printed. Only a preface to the first part was lacking, the friends thought (see Preface §§ 10-11). This clear information on the part of the author himself and his friends does leave some questions, though: for one thing, one should like to know exactly what activities Spinoza was engaged in in preparing his work for print, activities which he discontinued when the mischief making of theologians and cartesianians grew fiercer in other words, what activities lie hidden behind the words ...*ut librum ... typis mandarem. Quod dum agito ...* and: ...*editionem, quam parabam....* in the letter of 1675. Was the manuscript copied to provide a printer's draft, and if so, did Spinoza do this himself or was he assisted by his friends? Had the printing started yet? And two years later, when, after the author's death, his friends proceeded to publish his works, partly the same, but also new questions arise: on July 27, 1677, all posthumous writings were in the printer's hands¹; what exactly did the friends do in the preceding months to get the manuscripts ready for print? Were others involved, besides Jelles and Meyer²? Was only one manuscript of the *Ethica* available or

were there more? What happened to the manuscripts then existing? As long as no new data emerge, possible answers to some of these questions can only be found in the text itself. Their main purpose, for that matter, is to establish the text with greater certainty.

But all the same: the text-critical conditions of the *Ethica* are comparatively simple. Today's editor has only one basic text at his disposal for lack of manuscripts, that of the first edition in the *Opera posthuma* - broadly speaking carefully prepared by the friends after a completed manuscript, intended for publication. Besides he has the disposal of an independent witness to one or more lost manuscripts in the old translation of *De nage-late schriften*. Provisionally leaving the questions when, by whom - for the time being I assume that Jan Hendrik Glazemaker was the translator - and how this translation was made, one may assume in any case, as Land was the first to do³, that the *Ethica* cannot, like the *Principia philosophiae* or the *Tractatus theologico-politicus*, have been translated from a printed text. Differences between text and translation, together with external evidence, prove this abundantly.

After the critical work done by Gebhardt and his predecessors, what may be expected from a fresh collation of the sources and a rethinking of the problems? What I have to offer the reader here are some suggestions for the improvement of the Heidelberg edition of the *Ethica*, and a clearer insight into the activities of the old translator(s) and editors, and of those of the last important contemporary editor, Carl Gebhardt. My chief aim, however, in comparing once more the Dutch translation with the Latin text has been to establish the true nature of the translation, in the first place as a valuable source for the text, but also, on the other hand, for its own sake, as one of the very earliest forms of reception of the *Ethica*. Meanwhile I made as many corrections in Gebhardt's text as I could. I don't pretend to have the final word on the text or to deal definitely with all problems, historical or critical.

2. Gebhardt's way of handling the text: some instances

[2.0] The only new text editions of the *Ethica* since Gebhardt's are the second edition of Appuhn, 1934, the edition of Blumenstock, 1967 and that of Gentile and Radetti, 1963. They made a critical use of Gebhardt's edition, but none of them pretends to offer a wholly new text. In what follows OP refers to the *editio princeps* of the *Ethica* in the *Opera posthuma* of 1677, NS to the Dutch translation of the same year in *De nagelate schriften*. The parts and propositions of the *Ethica* are referred to by a Roman and an Arabic numeral, separated by a point, Gebhardt's text is throughout referred to by page and line of vol. II of his *Spinoza Opera*.

A A lack of accuracy on the part of the editor is seen in a number of instances, a few of which follow here:

[2.1] Something appears to have gone wrong in the demonstration of I.18 during the preparation of the printed text, of which Gebhardt does not give a sufficiently exact and complete account in his *Textgestaltung* (see G. ad 64.3 and 6-7). He does mention that the OP read *Prop. 6* instead of *Prop. 16*, a mistake not found in the NS, and also that the NS read *van alle dingen*, where in the OP only *rerum* is found, but he omits to register that both these differences occur in a textfragment (perhaps one line of the manuscript) that was totally lacking in the OP and is only supplied in the list of *Sphalmata corrigenda* at the end of the book, viz. the words 64.3-4 *adeoque ... est causa*.

Apparently this correction itself has not been carefully corrected. It is therefore advisable to insert the word *omnium* before *rerum*, which is also found in the text of the proposition, which this line repeats. Another peculiarity in the correction is the word *hujus* added to *Coroll. Prop. 16*. There is no reason for this addition in the first part of the *Ethica*, considering that propositions in later parts are never referred to beforehand, but only propositions already made. Indeed, this *hujus* is not found anywhere else in *Ethica* I. But this unnecessary addition (of *in dit deel*) is usually present in the Dutch trans-

lation of Part I⁴. More important is a difference at the end of the demonstration. Gebhardt shortly states that the NS have a different text instead of *quod erat secundum ... Q.E.D.* But the matter is more complicated than that. In the NS the words *Dieshalven*, *God is geen oorzaak van iets, dat buiten hem is* occur, which are lacking in the OP, and in the OP we read the final sentence *Deus ergo est omnium rerum causa immanens, non verò transiens. Q.E.D.*, which is not found in the NS. To deal with the latter first: this sentence literally repeats the proposition. Differences between OP and NS occur more often at the end of the demonstrations. I counted 32 cases in the *Ethica*: in 9 instances there is more text in the NS than in the OP (all these passages are found in Parts I and II; cf. below *sub* 6.7). The OP have more text than the NS at the end of the demonstration in 32 instances. In two cases in particular this occurs:

- a) in indirect demonstrations ending in the words *quod est absurdum*. The OP then frequently repeat a few words of the proposition, preceded by *Ergo* and broken off by *&c.*, followed by *Q.E.D.* Sometimes it merely says *Ergo &c. Q.E.D.* In the NS these words are not found in the demonstrations of the propositions II.10; III.5; IV.1,22,25,45 (here *quod est absurdum* is implicit), 72; V.19,37.
- b) when, as in our case of I.18, the demonstration is given in two parts, explicitly or implicitly concluded by *quod est/erat primum*, resp. *secundum*. In the OP the second half of the demonstration is then followed by the complete or partial text of the proposition and the conclusion *Q.E.D.*, both absent in the NS. It will be evident that this addition is in fact superfluous: the demonstration has been provided, the text of the proposition repeated in two parts: *quod est primum* means *quod est primum demonstrandum*. Thus in the NS in the demonstration of I.18 this sentence runs: *'t welk het tweede is, dat wy voorgesteld hebben*⁵. This omission of a final repetition and *Q.E.D.* in the translation we find in exactly the same way as in I.18 in the demonstrations of III.1,2,28,39,52.

In all these places, cited *sub* a) and b), we have probably to do with additions on the part of the editor of the OP⁶.

This solves the problem of the last sentence of the demonstration in the OP. The extra words of the NS, on the other hand, are indispensable for the demonstration. They form the counterpart of *adeoque Deus ... est causa* in the first part of the demonstration and therefore should be supplied in Gebhardt's text, viz. in line 6 between *sit* and *quod*. Their Latin form may have been: *adeoque Deus est nullius rei, quae extra ipsum est, causa*.

[2.2] Awkwardly inserted by the editor has been an addition in the scholium of II.49 (G.135.6 ff.). The difference between the two editions here is that the NS have an elucidating example (concerning the definition of man), which is absent in the OP. The words *gelijk de bepaling ... toegepast moet worden* should have been inserted after *unaquâque ideâ* in line 6. The way the NS continue with a new main clause (*Op deze wijze dan ... de zelfde is*) is caused by the insertion of the example; these words only translate *& hâc ratione ... eadem*. So in Gebhardt's text this sentence appears twice now. The point is that both texts are in themselves consistent. They had better not be mixed at all.

[2.3] In connection with the headings of the scholia of III.18 I shall try to create some order in the confusion that has arisen on this matter (cf. G. p. 343). In the OP the first scholium bears no numeral reference, the second does: *Scholium* and *Scholium II*. In the NS they have the heading *Eerste*, resp. *Tweede Byvoegsel*. Since the references to these scholia in the demonstration of III.50 (G.177.26) and in the *explicatio* of *Affect. Defin.* 15 (G. 195.2) are also in the singular, without any numbering, and this both in the OP and the NS, Gebhardt feels justified in assuming that the two scholia were originally one, split up by Spinoza later. He therefore wants to read in the two references: *cum Schol. 2* (177.26, taken as *cum Scholiis duobus*) and *cum ejusdem Scholiis* (195.2). In the former of these places Leopold too had already suggested (p. 76) to read *cum Schol. 2* but understood as: *cum Scholio altero*. Gebhardt rightly challenges this view (see G. ad 177.26): "Die blossе Definition von *Spes* und *Metus* giebt keine Begründung zu Prop. 50". One may even be justified in taking one further step: a definition as nominal as that in III.18.schol. 2 provides no foundation whatever for prop. 50. See e.g. how Spinoza

refers (in the demonstr. of III.50) not to prop. 15, but to its demonstration.

The other reference to III.18.schol. 2 (G.195.2) does even more clearly not really refer to schol. 2, but only to schol. 1 of III.18. I therefore suggest to take the reference to the unnumbered scholia in both places as literally referring to the unnumbered scholium of the OP, so to read in both cases: *schol. 1*. Moreover Gebhardt did not notice that 177.30-31 our scholia are again referred to, but this time specifically to schol. 2. Another reference (G.210.5-6) is very explicitly to *Schol.1.& 2*⁷. Comparison of these references makes a later splitting up even more unlikely, unnumbered scholia prove to be the first throughout! I presume therefore that in fact the second scholium is a later addition. The subject-matter too makes this more likely⁸. Therefore the first scholium and some references to it have remained unnumbered.

Exactly the same conditions appear to apply to II.40.schol. 1 and 2. The second scholium contains the famous definitions of the three kinds of knowledge. The first scholium is unnumbered, both in the OP and the NS this time. Twice in the *Ethica* an unnumbered *Schol. Prop. 40.p.2.* is referred to (140.10 and 228.2). It used to be thought (Leopold, p. 75) that schol. 2 was meant here, but Gebhardt again wants to see both scholia, as yet unsplit, referred to: "Die Abkürzung *Schol.* muss demnach in *Scholios* [*sic*] aufgelöst werden" (G. ad 228.2). Taking a close view at the subject-matter, I believe that here, too, in both cases the first scholium is referred to and that consequently one should read *Schol. 1*. in both references, the first scholium once having been numbered 1. Here again I presume that the second scholium has been added later⁹.

In the remaining three instances of two scholia (to I.8,33; IV.37) both scholia are numbered in both editions. In all five cases the second scholium does stand on its own as far as the subject-matter is concerned. Schol. 1 to IV.37 is again referred to without a numeral in the OP in IV. *Append. cap. 25* (G.273.11). This again corroborates my thesis. There too the NS read: *in het eerste Byvoegsel*. Incidentally, Gebhardt did accept here the ad-

dition by Van Vloten and Land (sc. 1) (see G. *ad* 273.1).

I should like to make one more point: one should expect that, if Gebhardt were right in supposing that the scholia to II.40 and III.18 were split up later, the version of the text that in his view is the older one, the NS, would show traces of the original condition, rather than the later. In III.18, however, the opposite is true. This is also the case when Gebhardt supposes that the scholium of III.22 originally consisted of two parts which were joined later. He infers this from the references in the *explic.* of *Affect. Defin.* 20 (G.195.25), where the OP read *Scholiis* and the NS *het Byvoegsel*. Here, too, it would be the NS that had the younger version. While Gebhardt thinks to see that the NS represent an earlier stage of the text in scores of places, this anomaly here does not strike him at all. It may be, however, that 195.25 *Scholiis* is nothing but a copyist's or printer's error for *Scholio*. Going by the subject-matter one doesn't see how the schol. of III.22 can ever have consisted of two parts¹⁰.

Lastly a few minor inaccuracies:

[2.4] In *Affect. Defin.* 4 of Part III Gebhardt adds the reference from the list *Sphalmata emendanda*, but he should also have added *hujus* (or, in his style <*van dit deel*>) from the NS, like Van Vloten and Land do.

[2.5] In the Descartes quotation in the *Praefatio* to Part V (G. 279.8) NB, rightly supplied from the *Sphalm. corr.*, should be italicized, since it is an addition to the quotation by Spinoza.

[2.6] Gebhardt makes 283.23 the mistake of including in his text the conjecture of Valentin Schmidt (taken up by Auerbach) to read *Coroll. Prop. 31. p. 3.* instead of the OP and NS reading *Schol. Prop. 31. p. 3.*, a conjecture which he rightly rejects in his note.

B In a number of instances Gebhardt appears to be not quite up to Spinoza's Latin:

[2.7] He has an extensive note on a difficulty in the beginning of the scholium to I.28 (G. *ad* 70.2-4). Leopold (p. 70 f.) (and not Gebhardt!) was the first to see that the NS translated *en anderen* before *mediantibus*, thus providing the solution: in the

text of the OP the word *quaedam* must have been missed out. Gebhardt offers a conjecture in bad Latin by supplying *et alia*. *Quaedam* in asyndeton followed by another *quaedam* is also found in G.145.4-5 (to which passage Leopold refers), 102.24; 140.4. *Quaedam* followed by *et alia* never occurs¹¹.

[2.8] *Affect. Defin.* 11 reads in the OP and NS respectively:

Irrisio est Laetitia orta ex eo, quòd aliquid, quod contemnimus in re, quam odimus, ei inesse imaginamur.

De Bespotting is een blijdschap, hier uitgesproken, dat wy ons inbeelden dat 'er iets, 't welk wy verachten, in een zaak is, die wy haten.

Leopold (p. 76) presumed that the editors of the OP punctuated incorrectly and then added the pronoun *ei*. He suppresses *ei* and inserts a comma after *contemnimus*, referring to the NS. Appuhn and Gebhardt went along with him here. Van Vloten and Land stuck to the OP text. My objections to Leopold's conjecture are that it presupposes too conscious an interpretation on the part of the editors and relies too much on the translator. The text of the OP is difficult to translate. Glazemaker may well have handled it rather freely. Scores of mistakes caused by haste and inaccuracy are found in his *Ethica* translation, especially in Parts III-V. And the text of the OP is not impossible; it may just be a bit awkward. Decisive however is the fact that in the *Ethica* the verb *in esse* is construed with a dative six times; the one time it is found with a repetition of *in* and an ablative, is in a citation from Terence: 294.14-15 ... *nullis vitiis, quae in communi Amore insunt, inquinari* ... (cf. Ter. Eun. 59)¹². It is preferable to retain the OP reading.

[2.9] In the demonstration of IV.4 the "unreal" mood frequently figures, and in the case of the verb *posse* not very consistently as regards the use of tense. First a few times a present subjunctive (G.213.8,9,10,11), then an imperfect subjunctive (lines 13,14,16 and 20), and once even the present indicative (l. 19). Gebhardt four times substitutes the imperfect subjunctive (ll. 8,9,11 and 19), but retains the present subjunctive of *posse* in l. 10, and also *finita* ... *sit* in l. 12. In this he closely follows Van Vloten and Land and also refers to Leopold, p. 2 (at a

place in the TIE, cf. G. *ad* 6.31; cf. also Leopold p. 8, n. 2) and quotes yet another passage, viz. G.105.25. Spinoza did not have a perfect command of the complicated mood- and tense system of classical Latin. Therefore to change the OP text on this point is objectionable, particularly if it is done as haphazardly as Gebhardt does: 105.25 he substitutes *possim* for *possem*, 6.31 the other way round, *possem* for *possim*; in the former instance the reading of the OP seems to me at least as good, if not better, as Gebhardt's substitution¹³.

[2.10] In the OP we find next to each other forms of *vendicare* and *vindicare*. This distinction finds its origin in a difference in meaning of which the editors are not aware. Consequently they throughout replace *vendicare* by *vindicare*. This should on no account be done, neither G.238.10, the only instance of *vendicare* in the *Ethica*, nor elsewhere in the OP. *Vendicare* (with dative *sibi* or *ut suum* etc.) means: to claim (in the OP text of G.II.238.10; G.III.293.31; 294.2,20,26; 326.9). This form and meaning occur in other Neo-Latin authors as well¹⁴. *Vindicare* means in Spinoza: 1. to enforce (Fr. *faire valoir*), with obj. like *jus*, *leges*, *regulas*, *contractus* (G.II.272.22; III.293.31; 294.2,20,26); 2. (with *sese* etc.) to stand up for oneself, i.e. a) to revenge oneself; b) to defend oneself (syn. *sese defendere* G.III.294.10; 295.9-10); 3. revenge (with obj. like *damnum*, *injurias*, e.g. G. II.245.22; III.280.4; 297.17-18).

[2.11] Gebhardt vents exaggerated criticism of the *Latinitas* of a sentence in IV. *App. Cap. XIII*. The awkwardness of 269.20-22 *Unumquemque igitur ex ipsius ingenio ferre, & sese continere, ne eorum affectûs imitetur, singularis animi potentiae opus est* is that the third person singular of *imitetur* represents an impersonal "one" (though it is not impossible either to regard the subject of *imitetur* as included in *animi*), but for the rest the sentence is easy to understand and correctly translated by Glazemaker: *Dieshalven word 'er een bijzonder vermogen van 't gemoed verëischt om yder naar zyn vernuft te dragen, en zich ondertuschen t'onthouden van hun hartstochten na te volgen*, even if *vernuft* is not a happy choice for *ingenio*. Unusual is also the contamination of the two constructions depending on *opus est*:

with genitive and with infinitive. But both are correct Latin.

[2.12] 274.17-18 *Verùm* is undoubtedly an adverb with a strongly contrastive meaning. Spinoza's reasoning may be paraphrased as follows: "to provide all useful things for body and mind, a single man's powers are not sufficient. What is needed therefore is a distribution of labour and exchange of goods. But behold (*Verùm*), money has created a short cut to all things". Gebhardt's odd interpretation of these lines has no foundation whatsoever. His view that *verùm* cannot be put at the beginning of a sentence, is quite wrong (cf. G.50.11; 54.14; 57.23; 62.14; 65.20 etc. etc.).

[2.13] The OP and the older editors read 275.18 *in praesenti suave*. Leopold (p. 26), referring to Ter. *Haut.* 962, preferred to read: *in praesentiâ* ..., which Gebhardt took over. He refers to 258.2 where the OP indeed read *in praesentiâ suaves* (cf. also 220.26 and 31). But since on the other hand *in praesenti bonum* is usual (G.257.22.31) the text should not be altered. *In praesentiâ* figures 3 times in the OP text of the *Ethica*, *in praesenti* 13 times.

[2.14] 290.4 the lacking *eo* before the comparative (after *quo c. comp.*) is supplied by Gebhardt. But in classical Latin it is also occasionally lacking, e.g. Livy II.51.5: *quo plures erant, maior caedes fuit*¹⁵. Therefore the addition is better omitted.

[2.15] Another minor anomaly is the word 290.12-13 *conceptum* (neuter). Elsewhere in the *Ethica* we only find the masculine form. But the word *conceptum* is not impossible in Latin, or it may conceivably be a Batavism. Baensch (p. 291 *ad loc.*) points out that Heereboord gives *effectus* side by side with *effectum*. So one should not substitute *aliquem* for *aliquod*.

C In a great number of other cases Gebhardt does not know how to deal with the Dutch translation in *De nagelate schriften*.
A few instances of this:

[2.16] Gebhardt provides 70.6-7 an addition in Dutch from the NS¹⁶ arising from such a lack of comprehension. The translation starts the main clause (*hinc sequitur* l. 5) with the words *causa absolutè proxima* and then repeats them, thus creating a contrast as beautiful as it is clear with *in suo genere* : *zo volgt hier*

uit, voorëerst, dat God volstrektelijk de naaste oorzaak der dingen is, die onmiddelijk van hem voortgebracht zijn. Ik zeg volstrektelijk de naaste oorzaak, en niet in zijn geslacht, gelijk men zegt. Gebhardt's addition should be suppressed.

A few more examples of Gebhardt's lack of understanding of the Dutch text taken from *Ethica* I follow here; in these cases Gebhardt does not interfere with the Latin text: *ad* 67.24 he notes with amazement: *gelijk ook niets anders behalven God* as the equivalent of *sed tantum Deus*; again the fact that the translation starts with the words *potest esse causa* is the reason for this very explicit translation.

Gebhardt wrongly thinks that 77.30 *restant* has been translated by just *zijn*; in the NS, however, it says: *dewijl 'er noch niet weinig vooroordeelen zijn (noch ... zijn is correct for *restant*).*

The editor sees cause to quote in his notes the immaculate translation of 79.17 *nihil aliud videntur ostendisse - zo schijnen zy echter niets anders getoont te hebben.*

[2.17] 91.13 Spinoza starts by saying that he is unable to provide an *exemplum* to explain what precedes adequately (*adequate explicare*). Yet he will try to clarify (*illustrare*) the matter. Now the translator renders, rather unhappily in the context, *illustrare* by *met een voorbeeld te verklaren*. Far more unhappy, however, is Gebhardt's assumption that *met een voorbeeld* (*exemplo*) has been missed out in the Latin text and should therefore be supplied.

[2.18] It also betrays a lack of understanding of the translation or of the Latin text when Gebhardt believes that *autem* is missing in the NS, while it has been translated by *en* (148.32 *et. al.*).

[2.19] Some other instances, taken from Part IV: Gebhardt specifically mentions the translation of 206.12 (*rerum*) *artificialium*: ... *die met de hant gemaakt zijn* or that of 208.13 *lugenti*: *voor iemand die schreit*. He also expresses amazement at the translation of 244.28 *plantarum virentium amaenitate*: *aangename groente, vergiering*, but does not recognize the latter word as a translation of the following *ornatu*.

Also the phenomenon of the rendering of one Latin word by two Dutch ones often puzzles Gebhardt. In his *Textgestaltung* he fre-

quently makes mention of it (more frequently he does not) and occasionally, misled by such a double translation, he ineptly interferes with the text.

[2.20] Thus the translator renders the words 32.4-6 *easdem bene ordinatas ... esse dicimus* by: ... zeggen wy van hen dat zy in goede ordening, of in ordening zijn. There is no reason to assume that an earlier version of the text is at the back of this; 83.2 a form of *ordinatus* is rendered by *wel in ordening*, elsewhere by *geschikt* (191.29; 287.23) (for a possible explanation of the difference, see below *sub* 6.12).

[2.21] More than once Gebhardt is perplexed at the rendering of the word *ideatum* in the NS. It occurs twice in the TIE and is rendered there by *het/zijn gedenkbeelde* (G.II.14.13,17). This is also throughout the rendering by Pieter Balling in the *Cog. Met.* (G.I.234.30; 235.31; 246.28; 247.17). In *Ep.* 64 the same translation is given, but with an addition: *het gedenkbeelde of gedachte* (G.IV.277.20). In the *Ethica* the word is variously translated; here follow all 9 places:

- 1) 47.1 *cum suo ideato* - met zijn gedachte zaak
- 2) 71.21 *cum suo ideato* - met de zaak, daar af het een denkbeelt is
- 3) 85.9 *cum suo ideato* - met zijn gedenkbeelde
- 4) 88.18 *ipsa ideata, sive res perceptas* - de voorwerpen der denkbeelden
- 5) 116.6 *cum suis ideatis* - met hun voorwerpen en gedachte zaken
- 6) 124.19 *cum suo ideato* - met de gedachte zaak
- 7) 124.27 *cum suis ideatis* - met hun voorwerpen, of gedachte zaken
- 8) 124.35 *cum suo ideato* - met zijn voorwerp, of met de gedachte zaak
- 9) 124.37 *cum suo ideato* - met zijn voorwerp, of met zijn gedachte zaak

In view of this situation it seems very unlikely that in the cases 5, 7, 8 and 9 the differences between OP and NS should find their origin in different editions of the Latin text. So Gebhardt's collations from the NS (given again alternately in Latin and Dutch) should disappear.

[2.22] Another false supplement is to be found 132.3, where the word *speculatio* is translated by two words: *d'opmerking, en ... de wetenschappen*, which is almost certainly an attempt to express the various connotations of the word. On this see below *sub* 6.12. That *et scientias* should have been missed out in the Latin text (G. *ad loc.*) is practically impossible, if only because these words don't fit too well in the gerundival construction after *speculationem*. Lastly, a combination *speculationem et scientias* is not quite possible yet in Spinoza's language and thought. The one still implies the other¹⁷. In the same context as in our instance it is said G.75.2 that a wrong conception of God's freedom is a *magnum scientiae obstaculum*. The word *speculatio* occurs only once in the *Ethica*¹⁸.

[2.23] Almost foolishly Gebhardt again presumes the existence of various editions of Spinoza's text on account of the double translation of *eum adversari* by *dat hy een afkeer of tegenheit heeft* (cf. G. *ad* 163.3 and 164.7).

[2.24] One cannot help being amazed at Gebhardt's feeling obliged to note down the excellent translation of 244.29 *musicâ* by *zang en speelkunst* in his critical apparatus.

[2.25] Especially a climax in the reasoning, or a word particularly pregnant with meaning to the translator's taste, calls forth double translations. A good illustration of this is the end of the scholium to IV.50. The proposition condemns strongly, in a man of reason, the emotion *commiseratio* (pity), but at the end of the scholium Spinoza comes to the conclusion that he who is motivated neither by reason nor by pity, is rightly called inhuman. The word *inhumanus* itself is already translated by two words: *onmenschelijk, of ontmenscht*, and then the final words *Nam homini dissimilis esse videtur* inspire Glazemaker to *dewijl hy den mensch ongelijk schijnt te wezen, of alle menschelijkheid uitgetrokken te hebben*. That the latter part, after the comma, should represent an "ausgefallene Schluss" in the OP and should therefore need to be integrated into the text (G. *ad* 247.29) seems very unlikely.

That Gebhardt's policy toward punctuation is not always perfect, has already been shown by a few examples (see p. 64). Here are two more:

[2.26] At 124.24 a long sentence is concluded in the OP and the NS by a period, which Gebhardt, following Leopold and Appuhn, replaces by a question mark. But the sentence is in no other way characterized as a question, which is contrary to good Latin. The next two sentences are in the interrogative form, but had best be considered as indirect questions. So three times a period seems the best punctuation here, which is in agreement with the NS. The OP once have (in line 25 after *ideas*) a question mark.

[2.27] Likewise the NS have the right punctuation in the demonstr. of V.29. One should read a full stop 298.22 preceding - with a capital - *Sed quia*, and a comma (or a semicolon, if one wants to retain the old punctuation habits) in l. 26 before *ergo*. The OP and all modern editions are confusing here, notwithstanding learned notes about the matter by Leopold (p. 45) and Gebh. (*ad loc.*).

D What is even worse, is that in a number of places Gebhardt himself did not sufficiently consider Spinoza's text.

[2.28] He has a very long note to 218.21-24. In the OP the sentence reads: *Affectus erga rem, quam in praesenti existere imaginamur, intensior est, quàm si eandem ut futuram imaginaremur, (per Coroll. Prop. 9. hujus) & multò vehementior est, si tempus futurum à praesenti non multùm distare imaginaremur. (per Prop. 10. hujus).* In the NS the same text is evidently translated, but the word *non* had been forgotten and has been supplied in the *Misstellingen*. Land overlooked this correction and thought that *non* in the Latin text was superfluous. His explanation of this passage (1882, 20 ff.) is, although much clearer than Gebhardt's, equally incorrect. In his view the "incorrect" *non* crept in with the reference to prop. 10, but this very reference makes it necessary to retain *non*: *citò affuturam* in prop. 10 has the same meaning as *non multum distare* here. Land alleges that the traditional text would make it necessary to assume a new subject in *multò vehementior est*. But this is exactly what one should do, namely *affectus erga rem futuram*. It is this conciseness of the text that played

tricks with the modern editors. Kirchmann, Saisset and Halpern understood it alright. If one realizes that the demonstr. has been built up from the references first to the coroll. of proposition 9, then to proposition 10, the text of the OP and NS poses no problems.

Gebhardt also leaves out *non* and inserts *quam* before *si* (l. 23). But in this way the two parts forming the sentence have about the same meaning and the reference to prop. 10 makes no sense any longer. Moreover, *multum distare* seems rather unusual Latin for *longe distare* (5 times in the *Ethica*). But with a negative *non multum distare* is preferred. So the text of the OP and NS should be restored. Leopold would not consider leaving out *non* either (p. 78), even if he made a mistake on p. 42 about this place.

[2.29] There has been much discussion about the scholium 1 of IV.37. Meyer suggested to transpose the sentence 236.25-26 *Praeter haec, civitatis etiam quatenus sint fundamenta ostendi*, as he didn't think it fitting where it was. Gebhardt does not alter the text, but provides a very dubious explanation of it. He believes that the passages of lines 8-25 has a general validity for all interhuman relations, and that it comprehends moreover (236.25 *praeter haec*) the *fundamenta civitatis*. This is nonsense. It is in the propositions 19-37 that Spinoza has discussed the foundations of the moral life and the relations between people, as he had already announced and summarized in the scholium to prop. 18. Here, in our scholium, he concludes this discussion, cf. 236.32 ff. *Atque haec illa sunt ...* etc. But the scholium had started by making some further comments on the preceding proposition and demonstration (up to l. 17). Spinoza then proceeds to give philosophical definitions of current concepts in the moral life: *Religio, Pietas, Honestas* (l. 17-25). This philosophical defining of current notions based on preceding propositions is one of the regular functions of the scholia in the *Ethica*. He then states that "on top of this", "apart from that", "moreover" (= *praeter haec*) he has by now also given the foundations of the civil life (also in the prop. 19-37 of course). If one were to introduce some sort of typographic subdivision into

the text by starting new sections with *Porro* (l. 17) and *praeter haec* (l. 25) this connection would be much clearer. Then also more justice would be done to the function of *deinde* (l. 12), *autem* (l. 20) and *deinde* (l. 21). *Differentia* (l. 26) should be the start of another new section and so should *Atque* (l. 32) and *Superest* 237.11), these two even preceded by a blank line.

Gebhardt is, by the way, right in his view (*ad* 236.34) that the rejection of the law that forbids the slaughter of animals does belong here¹⁹.

[2.30] At 271.22 Baensch and Gebhardt did not want to refer to the coroll. of III.31, as the OP do, but to the scholium. This however, one should certainly not do. It is particularly the verses of Ovid in the coroll., which indicate that love is quickened more by discord (*viz.* of the lovers as each other's rivals) than by harmony. This also safeguards the ablatives *discordiâ* and *concordiâ*, which Van Vloten and Land and most translators, following them²⁰, replaced by nominatives.

E Now some cases follow where Gebhardt does not investigate recurring differences between the OP and NS systematically, or where he does not recognize the true nature of mistakes in the OP.

See also ZIE, §12, 1b 27. [2.31] The OP read 246.6 *excessus* (accus. plur. without circumflex), the NS the singular *overmaat*. The context (cf. 241.20; 242.6 and 26) suggests a singular, which leads Gebhardt, following Halpern, to read *excessum*. Several times one comes across this difference between OP and NS.

- a) Like here, the OP have an -s, where Glazemaker translates as if he had read an -m, in TP VII.17 (= G.III.315.5): *quas : quam*²¹.
- b) But on the other hand the Latin text sometimes gives the correct plural in -s, whereas the translator wrongly translated as if he saw -m: 200.7; 201.22 *affectus* (acc. pl., but without accent); 280.11 *motûs* (acc. pl.); G.III.306.30 *filiâs*.
- c) Three times I found a correct singular in -m in the OP, where the NS wrongly suggest a plural in -s: 135.24 *objectionem : tegenwerpingen*; 139.18-19 *passionem : lijdingen*; 192.27 *defi-*

nitioⁿem : Bepalingen. Cf. also below sub 4.12 (*Regulae* 9.30).

- d) A fourth possibility too occurs, viz. that the OP wrongly read a singular in *-m*, whereas the NS have translated the correct plural in *-s*, in a place in the TP, where the OP read G.III. 355.27 *libidinem* and the NS *lusten*. In this context Spinoza throughout writes a plural in the *Ethica* (5 times). Wernham rightly alters the text here, Gebhardt sticks to the OP. Of this possibility there is one more case, which has so far escaped the editors' attention, where in my opinion the text of the OP twice wrongly reads an *-m* and the NS have the plural intended by the author, namely in prop.V.2: 281.23 *animi commotionem, seu affectum* OP : *de bewegingen des gemoeds, of de hartstochten* NS. Not only does *commotio* occur exclusively in the plural (i.e. three times) in the *Ethica*, in a similar context (cf. e.g. 197.18-19), but also the plural (*affectûs*) is used, in both editions, in a reference to our proposition (293.8).

In the preceding it is in fact already suggested that the way in which *-m* and *-s* at the end of a word are written in the manuscript might give rise to this mistake. Spinoza sometimes writes final *-m* tilted downwards, especially at the end of a line, but in other places as well. The phenomenon is seen, e.g., in the autographs of *Epp.* 6, 15 and 28. But this tilted *-m* does not in fact resemble an *-s* as Spinoza writes it. Spinoza's final *-s* cannot give rise to confusion, so that my categories b) and d) cannot be explained in this way. Inaccuracies on the part of the translator, on the other hand, cannot explain the cases where the OP have the wrong reading, but they do certainly account for many cases where the OP have the correct reading and the NS the wrong one. Difference in number also occurs where final *-m* and *-s* are not involved in the mistake: 78.19 *suique appetitûs*; 78.21 *somnium*; 85.8 *illam ... quae ... est*; 113.4 *affectionum*; 143.31 *causâ*; 143.34 *dispositione*; 147.25 *conatûs*; 246.16-17 *nostras actiones*²².

[2.32] Misreadings may be at the bottom of confusion between *Atque* and *Atqui*. Pollock wanted to read 247.25 *Atqui* for *Atque* in the OP. The NS omit the word here. *Atque* may be right here.

Atqui figures 22 times in the *Ethica* (in Parts I, II, III only), its function being always to introduce the minor term in the syllogism. It is translated in the NS by *Maar* (12 times), *Doch* (6 times), *en* (4 times: G.48.26; 56.31²³; 64.17; 100.25). Reversely *Atque* is translated by *echter* (101.27; 221.18). Glazemaker also translates 157.9 *At* and even 237.3 (*et alibi*) *Sed* by *En*. So not too much significance should be attached to the translation in these matters. In the TP Wernham reads twice *Atqui* for *Atque* (G. III.319.24 and 337.30), partly basing himself on the NS, but in both places the word is in my opinion within the semantic reach of Latin *atque*: the rather emphatic pointing out of something new or striking, without a real contrast (cf. Ernout-Thomas, p. 440). In one case Gebhardt corrects the OP, and substitutes *Atqui* for *Atque* (53.24). The same should be done, I think, 53.32.

[2.33] Gebhardt points out (*ad* 253.19) that the second time at a short compass that a form of *conservare* occurs in the OP, Glazemaker translates *waarnemen*. However, he does not stop to wonder which of the two editions has the right reading. The sentence as it runs in the OP contains a tautology: if fame is not retained, it will soon be gone; meant is: if fame is not vindicated. The reading of the NS fits the context much better. So *conservetur* should be changed into *observetur*. This is a clear instance of an error caused by perseveration (cf. J. Willis, ch. XIII).

[2.34] Bot editions have a grave mistake in the second half of prop. IV.66. The OP read ... *quod causa est futuri alicujus mali* ..., the NS ... 't welk oorzaak is van enig toekomst groter goed. The NS reading provides a correct sense, but one that does not fit in with the argument. It is only in the coroll. of prop. 66 that we expect the lesser evil to be balanced against the greater good. Prop. 66, just as prop. 65, raises the point of two goods, resp. evils, between which a choice is to be made. The OP text does not make sense. The blunder may have been in Spinoza's manuscript, starting with the words *quod causa est*, represented in both editions, which are out of place here. Also the words *alicujus futuri* have been read by both the editor and the translator. It may well be that the translator (or the editor of the NS) has tried to remedy the error by substituting *boni*

for *mali* and by supplementing *majoris*. The correct sense has been established already by Valentin Schmidt, who translated Spinoza in 1812. Land has a clear exposition of the problem (1882, 22-23). Along these lines Gebhardt gives a correct text now (but for *majori* read: *maiore*).

[2:35] Meyer *et al.*, including Gebhardt, have replaced 250.15 *quo vinculis* by *quâ vinculis*. The NS read *met welke banden* (i.e. *quibus vinculis*). The objections against this emendation are 1) *quâ* occurs in the *Ethica* only three times and only in the stock phrases *quâ fieri potest* and *quâ magis decet*; 2) now both the OP and the NS are departed from. An attractive minor emendation would be to read *quâs vinculis*, but I know not of any parallel for *quâs* in Spinoza, though the form is not rare in classical Latin for dat. and abl. plur. (cf. J. Marouzeau, 1946, 127-128). Other emendations and interpretations by Paulus and Land (see Gebh. *ad loc.*) are unsatisfactory.

3. Gebhardt's theory on the relation between the text of the OP and the translation in the NS

[3.1] It is obvious from the preceding that Gebhardt repeatedly draws the wrong conclusions from established or supposed differences between the OP and the NS. One may say that he simply does not manage to grasp Glazemaker's translation. This becomes particularly clear in his discussion of the relation between the two texts (G.II.315-317; 340-345). He puts it (p. 315) that the translation must have been completed long before Spinoza's death, for "es ist wohl ausgeschlossen, dass diese mit äusserster Sorgfalt gearbeitete Übersetzung ... in den 5 Monaten seit dem Tode Spinozas hätte hergestellt werden können"²⁴. Then Gebhardt informs us that a close comparison teaches us that the Dutch translation is based upon Spinoza's manuscripts, "aber nicht in der Form wie die Opera Posthuma sie wiedergeben, sondern durchweg in einer früheren Fassung, die durch die unablässige Weiterarbeit Spinozas mannigfache Veränderungen in Weglassung, Zufügung und Textbesserung erfahren hat". This thesis, however, can hardly be

considered as the result of carefully collected and ordered data.

Gebhardt then proceeds to enumerate the differences between OP and NS (p. 340 f.), of which he counts 156, to be subdivided as follows:

- a) in 69 cases the NS have more text than the OP; here "ist also in den Opera Posthuma etwas gestrichen";
- b) in 12 places the OP have additions compared to the NS;
- c) 75 times the text of the OP is a modification of the earlier phase in the NS.

Surely it would be interesting enough to study all these places with an eye to the genesis of the *Ethica* text. But instead Gebhardt only gives the references to page and line, and even those not exhaustively: he refers to 53, 10 and 50 places belonging to the three categories respectively. Gebhardt ascribes these 156 differences practically without exception to deliberate editorial alterations made by Spinoza. Again and again he refers to a first and second draft, to two "Textformen", he says that Spinoza wrote the *Ethica* twice. However, with the important restriction that this applies to Parts I and II, but not ~~the~~ Parts III, IV and V, so that Gebhardt concludes that in the first two parts another manuscript than that of the OP was the basis of the translation, but not in the Parts III, IV, V. For he establishes that the number of differences in these last three parts is far smaller. But they are not absolutely lacking there either, so that we should assume all the same that for these last three parts, next to the manuscript on which also the OP were based, Spinoza's autograph has been used as well by the translator.

Seeing then that according to Gebhardt there are two drafts of the *Ethica*, of which the later - that of the OP - would be the one intended by Spinoza to be final, the question arises if one is justified in making the first draft visible in the text. Gebhardt answers this question in the affirmative, basing his policy on three (!) passages in the *Ethica* where the edition of the NS, because it departs from the OP, is alleged to shed an interesting light on what was going on in Spinoza's mind ("eine sehr wertvolle Präcisierung und Interpretation ... seiner ausgesprochenen Gedanken durch seine unausgesprochenen Gedanken"). See G.343.23 ff.

[3.2] *Three significant differences between OP and NS.*

Considering that these three passages are practically the only ones where Gebhardt is so explicit about Spinoza's intentions, I shall now take a closer view at them.

[3.2.1] G.81.15-22. In l. 20 the word *ignorantiâ* is translated by *d'onwetenheit*, of *liever botheit*. Gebhardt reckons that these latter words have been omitted "in der mildernden Redaction der Opera Posthuma" (Gebh. *ad loc.*), "um unnötigen Anstosz zu vermeiden" (G.343.25). But who is to be spared? The word serves to qualify the *vulgus*, not the clerical order, at whom the very fierce attack of this passage is aimed. The omission of the words of *liever botheit* does not make these lines any less fierce. It is far more likely that the translator wanted to bring out these lines, which strongly appealed to him, into greater relief by a few double translations. The immediately preceding word *interpretes* (*tolken en verklaarders*) and the immediately following *stupor* (*verwondering, of verbaastheit*) he also translated by two words. Reversely, the Latin words *pro haeretico*, & *impio* have been translated by the single noun *voor ketters*. There is no compelling necessity to think of two drafts of Spinoza's text. Moreover, the words of *liever botheit* are an illogical addition. We are concerned here with philosophers who try to raise the people out of their ignorance and with priests who see their authority threatened by this. This is familiar humanistic ground. Ignorance may be eliminated, but what about *botheit* (= stupidity)? What Latin word would Spinoza have used here? Not *stultitia*, for that is invariably translated by *dwaasheit* in the NS (and *stultus* by *dwaas* or *zot*). Words such as *stupiditas*, *stoliditas*, *hebetudo* do not occur anywhere in Spinoza. The whole addition in the NS is against Spinoza's views and does not make sense in the context; the omission of these words by Spinoza would not serve any purpose whatever. The conclusion must be that they did not flow from Spinoza's pen, but from that of a translator, cherishing quite different opinions on the *vulgus*²⁵.

[3.2.2] At a first glance the second axiom of Part II appears to provide Gebhardt with a far more solid basis for his thesis. The OP offer a text 85.25 *Homo cogitat*. In the NS the axiom runs *De*

mens'ch denkt; of anders, wy weten dat wy denken. In this case we certainly do not have to do with a translator's amplification. Gebhardt is convinced that Spinoza had written these extra words of the NS in his first version of the *Ethica* (so in Latin the axiom would have run: *Homo cogitat, sive scimus nos cogitare*), but that at a later point of time he suppressed them, because they constituted, in his opinion, a limitation of his doctrine ("eine Restriction seiner Lehre" 343.27). But meanwhile they had been translated into Dutch by Glazemaker, with the result that they are still in the NS. Gebhardt assigns the first version of the *Ethica* to the years 1663-1665, with Parts III-V still forming one whole, the second version to 1670-1675 (cf. p. 341). So far Gebhardt's hypothesis.

Now I must confess that the restrictive character of these extra words in the NS is not quite clear to me. Let us compare the following Spinoza texts:

1. *Unusquisque certissime percipit, quod ... existit ... Cogitans* (*Princ. phil. I.4.schol.*).
2. *Wy weten dat wy denken (scimus nos cogitare)*.
3. *Homo cogitat*.

These three statements do indeed form a succession of increasing brevity, but there is no question of a substantial widening of the validity. *Unusquisque*, *nos* and *homo* (all three of them occur many times in the *Ethica*) have no really different import in the sense that the one should be suppressed to eliminate the restriction of the other. *Nos* is also used in the axioms 4 and 5. The extra words of the NS look rather like a "Präcisierung und Interpretation" as Gebhardt puts it himself (p. 243.29), so like an addition. But if these words have been added later on, in the translation, it becomes highly improbable that they have been written by Spinoza. For in that case why shouldn't he have added them in his own Latin manuscript too?

Against Gebhardt's hypothesis I should now like to propose the following, which I hope may be, for the present, just slightly more plausible: until Spinoza's removal from Amsterdam to Rijnsburg in 1660 or early 1661, there must have existed in Amsterdam a circle of friends around Spinoza who met regularly.

After his departure the meetings stopped, but from time to time Spinoza used to send some philosophical thought in writing to his friends. Because the friends, of whom the names of Simon de Vries and Pieter Balling appear in *Ep.* 8, did not grasp everything at once, they had *resumed* the discussion meetings (*ideoque iterum collegii initium fecimus*, De Vries writes on February 24, 1663). When they could not reach a consensus of opinion, they noted it down and submitted it by letter to Spinoza, who gladly answered. Whoever had the opportunity, visited Spinoza²⁶. Not all of the friends had Latin, so that from the very start Spinoza's texts were translated into Dutch. That this was the normal practice can be gathered from Spinoza's remark about a translator in *Ep.* 28. But then it is 2½ years later. Between those two dates (Febr. 1663 and June 1665) Parts I and II of the *Ethica* had been completed and translated. Part III is then ready to be partly (in the present form of the *Ethica* up to about prop. 20 of Part IV) forwarded to Amsterdam, to be translated in the same way, and presumably for the same limited purpose of the discussion meetings of the circle. Mentioned as possible translators of this part (Spinoza seems rather indifferent about this) are De Vries and the addressee of letter 28, probably Johannes Bouwmeester. Glazemaker does not come into it anywhere. There is absolutely no evidence that he was a regular translator of Spinoza's writings in 1665 or as early as 1663.

So it must have been in the course of 1663 or 1664 that Spinoza had send the text of axiom 2 of Part II to his friends: *Homo cogitat*. The difference with Descartes' autobiographical and discursive *Cogito* must immediately have struck these men who for the most part or all of them were under the spell of the *nova philosophia*. In their discussions they, so I presume, thought out some sort of explanation or illustration of Spinoza's axiom; in their opinion it could mean so much as: we (all) know (by common experience) that we think. Whether they consulted Spinoza about this point, there is no knowing. It seems not unlikely. But at any rate they noted down their finding in their translation; Spinoza saw no reason to change his text. The translation remained in the possession of the friends and in 1677 Jelles and Rieuwertsz,

when they charged Glazemaker with the translation of Spinoza's posthumous works, handed it over to him to make use of it as he saw fit. No more is heard of the circle in Amsterdam in the latter half of the sixties. De Vries died in September 1667, Balling between July 20, 1664 (see *Ep.* 17) and 1669 (cf. Meinsma 1896, 223). In the meantime Spinoza had started on his *Tractatus Theologico-Politicus* (first mentioned in a lost letter written by Spinoza to Oldenburg, Sept. 4, 1665). It is not likely that the *Ethica* should have been completed and translated as early as in the sixties. I shall return to this hypothesis below (6.1).

[3.2.3] The third passage that Gebhardt produces to justify his policy regarding the surplus words of the NS ("die erste Redaction der *Ethica*") concerns prop. 24 of Part V. There the Latin words 296.17-18 *et magis Deum intelligimus* have been doubly translated by the translator: *hoe wy ook God meer verstaan, of meer verstant van God hebben*. No doubt he was inspired by the exalted tenor of these words. Cf. also 135.36 *magis magisque Deum intelligimus* - *God meer en meer verstaan en kennen*. The Dutch expression *verstand hebben van* means *to know, to understand*. Gebhardt interprets: "desto grösser is unser Anteil am Intellectus infinitus". For this Spinoza would certainly not have used the Latin words reconstructed by Gebhardt: *sive eo magis Dei intellectum habemus*, but the expression *participare de*. What we have here is simply a translator's amplification. To insert this into the text, as Gebhardt does, is absurd.

[3.3] Most editors of today would decide, I presume, if the conditions lined out by Gebhardt did apply, to base an edition of the *Ethica* rigorously on the OP, and to modify the text with the help of the NS only when there is reason to assume that the 17th century editors of the OP have made mistakes, and that for the rest they would note all serious and real differences between the OP and the NS, which seem to find their origin in the fact that the translator translated from a text that was different from the manuscript on which the OP are based, in a critical apparatus.

[3.4] My *criticism of Gebhardt's procedure* and point of view is directed at the following points:

1) he only adds up the places, does not analyse them enough, and

- his conclusions are too hasty;
- 2) he does not work accurately and exhaustively enough. Of all categories of differences between the OP and the NS he produces, one can find many cases he has not noted down in his *Textgestaltung*. A number of real differences he didn't notice at all;
 - 3) his starting point - Spinoza's rewriting of the text - does not manifest itself clearly in the passages he adduces. Gebhardt practically never stops to wonder why Spinoza should have suppressed, amplified or modified one piece of text or the other. In the 69 cases where the author, in Gebhardt's view, is supposed to have consciously left out something we find in the critical apparatus most of the time only Gebhardt's annotation: "Die ausgefallene Stelle nach den NS". There is hardly any evidence of a philosophical working over on the part of the author, so of a philosophical genesis of the *Ethica*. By far the greater part of the differences between the OP and NS look as if they find their origin in licences on the part of the translator or in an editorial interfering of little importance. It is true that the relation between text and translation in Parts I and II of the *Ethica* differs from that in Parts III-IV-V, but Gebhardt has not mapped out these different relations with scrupulous care.

4. *Glazemaker as translator.*

[4.0] Before I make an effort to observe the differences between the OP and the NS more closely, it seems proper to pay some attention to Glazemaker's way of translating.

[4.1] We saw before that diametrically opposing views have been arrived at on the quality of Glazemaker's translations (see *sub* 3.1 and note 24). Beside the opinions of Land and Gebhardt there

[4.2] referred to, we have *Leopold's* view (1902) on the significance of the translation for the establishing of the text, especially on p. 46 ff.: on the extra words in the NS compared to the OP (46 f.); emendations introduced into the OP by scholars and

later confirmed by the NS (48-49); emendations suggested by Leopold himself, inspired by Glazemaker (49-50); on punctuation, paragraphing and notes, which are sometimes better in the NS than in the OP (50-52); the NS were, like the OP, hurriedly written and consequently contain many errors, caused by misunderstanding, by omissions, inaccuracies and printing errors (52-54); graver omissions in the translation (55-56); overall judgment: the translator, too, has made mistakes; even these mistakes are often worth mentioning, on the whole the translator deserves praise. The text of the translation is therefore of the greatest importance for the understanding of Spinoza's conceptions and the establishing of the text. It should therefore be used "sedulo et fideliter et per totum opus" in the editing of Spinoza's writings (57). Leopold does not enter into Glazemaker's manner of translating.

[4.3] The first to systematically call attention to Glazemaker was G.G. *Ellerbroek* (1958). He produces bibliographical data, a list of translations (nearly 50 titles - some of them in three or four volumes -, covering the period between 1643 and 1682, which means over one title a year), some remarks on these titles and on Glazemaker's attitude to language. Concerning the latter, Ellerbroek points out the double translation of some words, the many *substantiva actionis* in -ing and purisms. He derives all his examples from translations of French texts.

[4.4] Glazemaker has become even better known by the thorough study of Mrs. C.L. *Thijssen-Schoute*, published posthumously in 1967, but ready in manuscript as early as 1951-1952. This publication consists of a biographical outline (pp. 206-225) and a list of bibliographic descriptions. The list contains 68 titles. The languages from which Glazemaker translated appear to be: French, Latin, Spanish (see no. 14 on the list), Italian (nos. 39, 58, 64). The most voluminous writings he translated are those by Seneca (nos. 16, 28, 35), Descartes (nos. 20, 21, 22, (23), 24, 25, 31, 32, 33, 34, 67) and Spinoza (nos. 60 and 68). Glazemaker lived from 1619 or 1620 to 1682. He himself says that in 1643 he did not know any Latin at all yet.

[4.5] This publication of Mrs. Thijssen-Schoute's study provides us with the framework for further research, which is undoubtedly

most desirable, as Ellerbroek already stated²⁷. As far as the philological side is concerned, we must content ourselves as yet with the sparse and cursory remarks of the two scholars just mentioned. How did Glazemaker acquire knowledge of the languages from which he translated and how extensive was this knowledge? What resources did he use? How is his relation to the Dutch of earlier translators and contemporaries? In how far did he think up his puristic terminology himself and to what degree did it become general? Was he, for one thing, strongly influenced by Lodewijk Meyer's *Woordenschat*, as Mrs. Thijssen-Schoute thinks (176 f.)? Does his purism indeed form part of an "enviable unity of pure Dutch terminology" (Th.-Sch. p. 207), or is it a personal preference with fanatic features? (Spinoza himself and some of his circle certainly don't go so far in this respect, neither does Lodewijk Meyer in his own writings.²⁸) Did he, in translating classical authors, go to much trouble to arrive at a correct text²⁸? By raising these questions I intend to indicate how far we are yet from a real understanding of the significance of this important man from our Dutch "Golden Age". Other questions, about the choice of books he translated, the extent of the circulations of his editions, the public that bought them, would have to be answered to get an allround picture. I myself have exclusively made it my business to compare his *Ethica* translation word by word with the Latin text of the OP. To obtain a clearer insight into Glazemaker as a translator from Latin, I have taken random test samples from a number of other translations, of which the textual background is less uncertain than in the case of the OP. [4.6] The *Ethica* text is not the only one of which Glazemaker's translation is of value for the establishing of the text as an independent witness to a lost manuscript. In the *Regulae ad directionem ingenii* by Descartes the position is that Glazemaker's translation, probably made between 1676 and 1679 of a lost manuscript, and published in 1684, has an independent value set against the Latin edition of the text of 1701 and the manuscript that has come to light in Hanover. This situation also induced G. Crapulli to bring out a critical Latin text and Glazemaker's translation facing each other. On p. XXVIII of his introduction, from which I

have taken the data just given, he writes: "Notre tâche s'est trouvée d'ailleurs facilitée par le caractère plutôt littéral de la traduction".

[4.7] *Glazemaker in the history of translating*. The polar designations literal and free provide little to go by in order to arrive at an adequate characteristic of a translation. Neither does the classical distinction *verbum de verbo* and *sensum de sensu* (see Hieronymus, in: H. Marti 1974, 188-189 and 64-66) in itself offer much insight, even if it enables us to make a rough classification of the two opposing traditional techniques of translating since antiquity, which more or less coincides with the different attitudes of readers and translators to the Bible (sacral texts) on the one hand and more literary texts on the other hand. Where the Bible is concerned, and Aristotle too sometimes, a scrupulous respect for the "words" has usually prevailed: cf. Hieronymus: ... *scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est* (Marti, 188). In the case of profane, particularly literary texts, the re-creation of the effect which the original text as a whole had on the reader has often been advocated. The classical formula is Cicero's: *non verbum pro verbo necesse habui reddere, sed genus omne verborum vimque servavi* (*De optimo genere oratorum* 5.14, see Mounin 1965, 31). Cicero here refers to his translation of Greek orations, and says in the same context: *nec converti ut interpretes, sed ut orator*. This latter, literary way of translating was after the middle ages strongly advocated and practised again by the humanists, and consequently defines to a great extent the character of the immeasurable flood of translations which burst forth during the renaissance. In the latter half of the 17th century, too, in the period of rationalism and classicism, a bold style of translation prevails, particularly in France. A standing expression for these free translations originated in those very days: "les belles infidèles" (Mounin 1955). On the other hand, in the second half of the 16th century, Calvinistic Bible translators had been much more precise than their predecessors of the Lutheran or humanistic type of an earlier date, thus taking up again the classical and medieval traditions. In modern literature on translating a distinction is made between the method of translating

which takes the reader as much as possible to the original text with all its characteristics of language and style determined by distance in time, culture, structure of language and individual art of the author (E.A. Nida (1964, 165) introduced the term "formal equivalence" for this method) and that which, reversely, takes the text to the reader ("the dynamic equivalence translation, in which the focus of attention is directed, not so much toward the source message, as toward the receptor response"²⁹, Nida, 166). This contradistinction in translating methods was originally pointed out by F. Schleiermacher (Störig 1963, 47, cf. Katharine Reiss 1971, 100). A recent introduction to the science of translation adopts a strictly normative attitude and speaks of modes of translation only in relation to the possibilities which the cultural-structural similarity, respectively difference between source language and receptor language offers, taking as its starting point the obvious requisite of equivalence (R. van den Broeck and A. Lefevere 1979, 138).

What I am concerned with in what follows is the description of a number of peculiarities of Glazemaker's translations which set them apart from those of contemporary translators who worked with a similar type of texts. So my method is a comparative one and I shall concern myself more with the means chosen by the translator to arrive at the equivalence he seeks than with the question in how far those means are adequate. Also the question in how far the choice is a conscious one or forced upon the translator by his personal resources I shall largely leave out of account. Important for my study, however, are grave translating errors and a lack of understanding of the source text, if it is evident, as these determine the individual character of the translation to a great extent. I will use the designations literal and free, but defined as follows: by a literal translation I mean a translation which renders every word of the source language by one single word of the receptor language, leaves the words or larger units of the sentence in their original order, does not alter the grammatical structure of the sentence, adds nothing and leaves nothing out, provided that the grammar or other strict rules of the receptor language permit this. A translation is freer according as

it moves away from this definition. This does not imply any pronouncement on the desirability of a literal or a free translation. [4.8] *A comparison between Glazemaker and Balling as translators.* It would be very hard to find a translator who achieves or even aspires to an absolute literalness as indicated here. Glazemaker, too, permits himself all kinds of licences, as we shall see. But generally speaking it may be stated that he translates more literally than those to whom I compared him. His translations therefore are "source oriented", rather than that he concerns himself with the "receptor response"³⁰.

As the first object of comparison I have chosen the translation his contemporary and compatriot Pieter Balling made of Spinoza's *Principia philosophiae* and *Cogitata metaphysica* (1664). Balling's method of translating is not so very remote from Glazemaker's. In general he, too, respects the words and sentences of the source. He does permit himself more licence, but this is rather incidental. He interferes particularly when he thinks that the text might be phrased more concisely, occasionally also when he thinks that a minor amplification is called for. A few examples of either procedure (the numbers refer to page and line of Gebhardt's Spinoza edition, vol. I): Balling does not translate the words 132.26 *ex Cartesii mente tantum dici* until the end of the sentence: *'t welk alleenlijk is na de meening van Des Cartes*. He then leaves out the whole following sentence in which we are again informed that we should not take this to be the opinion of "our author" (*i.e.* Spinoza); but he now supplies the subject of the following connected sentence himself: *want onze Schrijver ...*; he translates 147.12 *certitudine, atque evidentia* by *zekere klaarheid*; 146.31 f. *etiam in iis, quae nobis vel evidentissime apparent* by *ook in de allerklaarste dingen*. On the other hand he adds something, when he translates 141.12 *se ab omnibus dubiis liberaverit* by *hy zich uit alle dubbigen zoo gelukkig ontwart heeft*. The additional words *zoo gelukkig* he has italicized, like the word *naaukeuriger* which he adds to 143.19 *explorandum esset* in the translation. But he did not make this into a standard procedure, for in the text saying that Descartes has established a solid foundation for philosophy and shown that many truths may be built on it,

Balling adds in the translation without any italics: *en waarlijk ook van hemzelf gebouwt zijn* (128.24-31).

All sorts of other licences are found in his work: he translates *Atque* by *alzo* (142.27), by *maar* (142.3; 144.29), by *En* (143.7), as it suits him best; the salute to the reader in the heading of the prefatory letter: *Candido Lectori S.P.D.* becomes in Balling's translation: *wenscht den goetwilligen Leezer ... kennis der Waarheydt*³¹; elsewhere he has for *candide Lector* : *Bescheiden Leezer* (130.14); he translates 129.27 *More geometricis familiari* by *op een Meetkonstige wijze en orde*; the word 143.27 *autorem* meaning Creator by *oorzaak*, and conversely 168.8 *Deus illius causa esse potest* by *zoo kan 't Ghodt scheppen*; he rather persistently changes the first person singular, when this indicates the philosophical *I*, into a first person plural (146.23; 147.11; 148.34) or into a passive voice; in another place he translates the first person plural (146.1 *erremus*) by *hy* (viz. Descartes). But in other cases he does retain the first person singular (149.10).

Such licences are not at all or to a much lesser extent found in Glazemaker's translations. Moreover Balling's language is more flexible, more elegant, sometimes more archaic, then again more modern. He writes *Nochtans ten langen leste* for 128.25 *tamen ... tandem*, where Glazemaker would certainly put *Eindelijk echter*, he knows variants such as *mitsgaders* and *als ... mede*, translates 144.10 *Verumenimverò* by *Edoch*, uses more case forms, participles (even to replace Latin subclauses) and forms of the subjunctive (also of the preterite: *op dat hy verkrege ... dat is ... verstonde* for 142.8-9 *ut ... sibi compararet, hoc est ... intelligeret*). He does not shirk a harsh hyperbaton in Dutch, closely following the Latin: *want aangezien de zekere en vaste kennis van alle onbekende zaken, niet dan uit zeekerlijk voorgekende dingen, gehaalt en afgeleyt kan worden; zoo moet men deze nootzaaklijk, als een onwrikbaare grontvest, om namaals 't heele gebouw van de menschelijke kennis daar op te vesten, op dat ze niet of van zelfs valle, of door de minste aanstoot nederstorte, voor af leggen* (127.9 ff.). He beautifully catches the right tone in: *en 't gene door eenige onnoosle redentjes zo wat heen bevesticht is van*

d'eene, terstont van d'ander al weêr wederlegt, en met dezelfde wapenen ter neder gevelt, en gesmeeten (128.9-11).

Balling's text is more frequently divided into paragraphs than the Latin edition and has often a different punctuation³². Not many translating errors are found, even if they are not altogether lacking³³. On the whole Balling may be said to have produced a scrupulous and fine translation. In principle he sticks closely to the text. The language he uses is more intellectual and elaborate than that of Glazemaker, who moreover makes more mistakes. On the other hand Glazemaker's Dutch is simpler and more uniform, and consequently more lucid. Over a three centuries distance he has remained the more readable. Particularly creditable, certainly for his time, is his dislike of additions and omissions. He has a great respect for technical jargon. He usually translates the terms in a fixed way and in practically all his translations of philosophical texts he made a note of the terms in Latin in the margin, as was, by the way, often done in his days.

[4.9] There is one piece of text which Glazemaker and Balling have both translated, so that we are able to compare their methods of translating even more directly with each other. This is the final part of Descartes' *Replies to the second series of objections*. Spinoza copied this part almost literally in his *Princ. phil.* Glazemaker and Balling made their translations of Descartes' and Spinoza's texts respectively independent of each other. There are some interesting differences in their translation of technical terms. I call attention to the following details:

realitas : Glaz. *dadelykheit* - Ball. *sakelijkheid*; a similar difference exists as regards *realis* and *realiter*.

attributum : Glaz. *toevoeging* - Ball. *toe-eigening*.

actu existens : Glaz. *in bedrijf wezentlijk* - Ball. *inder daat wezentlijk*.

a posteriori : Glaz. *van 't navolgende* - Ball. *van afteren*.

In the case of all these four terms Glazemaker has shifted later, in his translations of the *Ethica* and of Descartes' *Regulae* (ca. 1679) to the translation of Balling.

entitas : Glaz. *wezentheit* - Ball. *wezicheit*.

mens : Glaz. *geest* - Ball. *ziel*.

demonstratio : Glaz. *betoging* - Ball. *bewijs*.

corollarium : both have *gevolg*, but later Glazemaker shifts to *toegift*, which is an improvement.

propositio : both have *voorstel*, but Glazemaker later writes *voorstelling*.

See 'for some of these differences, especially in the translation of *mens*, below sub 6.12.

Glazemaker's Dutch is clearer and his translation more literal; as everywhere in his work, he has stiff, stereotyped relative turns: '*t geen*, '*t welk*; *in de welk*; *van 't welk*; Balling writes in these cases: *alles*, *wat*; *waar in*; *waar van*. Glazemaker translates *atque ita* by *in dezer voegen*, and *imo* by *maar in tegendeel*, where Balling has resp. *en dus* and *ja*. Balling permits himself minor licences: he translates *una et eadem* by *maar één*, *a me* by *van ons* (see above); in the demonstr. of *Prop. III* (Spinoza *Prop. VII*), *coroll.* he translates *simul cum Dei existentia* by *door Ghodts bewezene wezentelijkheid*, *te gelijk* ..., in which he has added the word *bewezene*. He makes occasional mistakes: in *Defin. VII* he forgets to translate the word *localis* and in *Axioma VI* (Spinoza *Axioma IV*) the whole phrase ... *plus est realitatis objectivae in idea substantiae quam accidentis* ...

But the main difference between the two translations is that Glazemaker makes a number of grave mistakes through misunderstanding of the text. To illustrate this and also the different style of translating in both Dutch texts, I shall here cite six out of the ten definitions, the Latin text according to the edition of Adam-Tannery, vol. VII, Glazemaker's translation according to the first edition of 1657 (cf. Thijssen-Schoute, 1967, p. 237, no. 23), Balling's translation according to his 1664 edition of Spinoza's *Princ. phil.* in Dutch.

Def. I. Cogitationis nomine complector illud omne quod sic in nobis est, ut ejus immediate conscii simus. Ita omnes voluntatis, intellectus, imaginationis & sensuum operationes sunt cogitationes. Sed addidi *immediate*, ad excludenda ea quae ex iis consequuntur, ut motus voluntarius cogitationem quidem pro principio habet, sed ipse tamen non est cogitatio.

Glaz. Onder de naam van *Denking* begrijp ik alle 't geen, 't welk zo in ons is, dat wy onmiddelyk daar af meêwustig zijn. In dezer voegen zijn alle de werkingen van de wil, van 't verstant, van d'inbeelding, en van de zinnen denkingen. Maar ik heb 'er *onmiddelyk* bygevoegt, om de dingen, die daar uit volgen, uit te sluiten: gelyk dus, de gewillige beweging heeft wel de denking tot haar beginsel, maar is echter niet de denking zelve.

Ball. Onder 't woort *denking* begrijp ik al 't gene in ons is, en van 't welk wy onmiddelyk meêwustig zijn. Alzoo dat alle werkingen van wil, verbeelding, en gevoelen denkingen zijn. Maar ik hebber by gevoegt *onmiddelyk*, om daar door uyt te sluiten die dingen, welke daar uyt komen te volgen, als is de vrywillige beweging die wel denking voor beginzel heeft, maar echter zelve geen denking.

Def. II. Ideae nomine intelligo cujuslibet cogitationis formam illam, per cujus immediatam perceptionem ipsius ejusdem cogitationis conscius sum; adeo ut nihil possim verbis exprimere, intelligendo id quod dico, quin ex hoc ipso certum sit, in me esse ideam ejus quod verbis illis significatur. Atque ita non solas imagines in phantasiâ depictas ideas voco; imo ipsas hîc nullo modo voco ideas, quatenus sunt in phantasiâ corporeâ, hoc est in parte aliquâ cerebri depictae, sed tantùm quatenus mentem ipsam in illam cerebri partem conversam informant.

Glaz. Onder de naam van *Denkbeelt* versta ik deze vorm van yder denking, door welks onmiddelijke bevatting ik van deze zelve denking meêwustig ben: in voegen dat ik niets met woorden kan uitdrukken, om 't geen, dat ik zeg, te verstaan; of daar uit moet ook zeker zijn, dat het denkbeelt van 't geen, dat met deze woorden betekent word, in my is. In dezer voegen noem ik niet de beelden alleen, in de verbeelding afgeschildert, denkbeelden, maar in tegendeel, ik noem hen hier geensins denkbeelden, voor zo veel zy in de lighamelijke verbeelding zijn, dat is, in enig deel van de harssenen afgeschildert, maar alleenlyk voor zo veel zy de geest zelf, die zich in dit deel van de harssenen beweegt, onderwijzen.

Ball. Door 't woort *denkbeelt* versta ick die vorm van yder denking, door welks onmiddellijke bevatting wy van die zelve denking meewûstig zijn. Invoege dat ick geen zaek door woorden kan uyt-drukken, mits dat ick versta 't geen ick zegge, of 't is daar uit zeker datter in my een denkbeelt is van dat, 't welk ick met die woorden wil betekenen, en dus noem ick niet denkbeelden alleen, de beelden in de verbeelding afgeschildert, ja deze noem ick alhier, voor zoo veel zy in de lichamelijke verbeelding, dat is in enich deel van de harzenen afgeschildert zijn, geenzins denkbeelden: maar alleenlijk voor zoo veel zy de ziel zelf, tot dat deel der harzenen gekeert zijnde, bevormen.

Def. III. Per *realitatem objectivam ideae* intelligo entitatem rei repraesentatae per ideam, quatenus est in ideâ; eodemque modo dici potest perfectio objectiva, vel artificium objectivum, &c. Nam quaecumque percipimus tanquam in idearum objectis, ea sunt in ipsis ideis objective.

Glas. By voorwerpelijke dadelykheit van 't denkbeelt versta ik de wezentheit van 't ding, door 't denkbeelt vertoont, voor zo veel het in 't denkbeelt is. Op gelijke wijze kan men ook zeggen voorwerpelijke volmaaktheit, of voorwerpelijke konst, en zo voort. Want alle de dingen, die wy als in 't voorwerp der denkbeelden begrijpen, zijn in de denkbeelden zelve voorwerpelijk.

Ball. Door voorwerpelijke zakelykheit van 't denkbeelt versta ick de wezicheit van een zaak, vertoont door 't denkbeeld, voor zoo veel die in 't denkbeelt is. En op gelijke wijze zoud gezeit kunnen werden voorwerpige volmaaktheit, of voorwerpig Konst-stuk. enz: want de dingen die wy als in de voorwerpen van de denkbeelden begrijpen, zijn ook voorwerpelijk in de zelve denkbeelden.

Def. IV. Eadem dicuntur esse *formaliter* in idearum objectis, quando talia sunt in ipsis qualia illa percipimus; & *eminenter*, quando non quidem talia sunt, sed tanta, ut talium vicem supplere possint.

Glas. De zelve dingen worden gezegt *vormelyk* in de voorwerpen der denkbeelden te wezen, als zy zodanig in zich zijn, gelyk wy die

bevatten; en uitsteekentlyk, als zy wel niet zodanig zijn, maar echter zo groot, dat zy de plaats van zodanigen kunnen vervullen.

Ball. Wanneer de dingen in de voorwerpen der denkbeelden zijn zodanig, als wy die begrijpen, dan wordenze gezecht in de zelve te zijn *vormlijk*. En *uytstekentlyk*: wanneerze wel niet juist zodanich maar zoo veel zijn, datze de plaats der zelve vervullen kunnen.

Def. VI. Substantia, cui inest immediate cogitatio, vocatur *Mens*; loquor autem hîc de mente potius quàm de animâ, quoniam animae nomen est aequivocum, & saepe pro re corporeâ usurpatur.

Glas. De zelfstandigheit, in de welke onmiddelyk denking is, word *geest* genoemd. Ik zeg hier liever geest, dan ziel, om dat de naam van ziel gelyknamig is, en dikwijls voor een lighamelyk ding gebruikt word.

Ball. De zelfstandicheit waar in de denkking onmidlyk is, wort *Ziel* genoemd. 't Geen Des Cartes by deze bepaling voegt, komt alleenlyk op 't woort *Mens* aan, twelk om dat het niet gelyknamig in 't Latijn, noch iet dat lichaamlyk is betekent, zijn mening te klaarder uytdukt: maar in onze taal daar wy geen zulk woort, dat niet te gelyk iet dat lichamelijk is betekent, vinden, zou 't eene woort de meening niet klaarder uytdrukken dan 't ander, en dus waart te vergeefs dat hier te vértalen.

Def. IX. Cùm quid dicimus in alicujus rei naturâ, sive conceptu, contineri, idem est ac si diceremus id de eâ re verum esse, sive de ipsâ posse affirmari.

Glas. Als wy zeggen dat iets in de natuur of bevatting van enig ding begrepen word, dat is even 't zelve, als of wy zeiden dat dit het ware van dit ding is, of van dit ding zelve verzekert mag worden.

Ball. Wanneer wy zeggen dat in Natuur of begrip van een zaak iet begrepen wort; zoo ist als of wy zeiden, dat zulks van die zaak waar is, of van de zelve waarlijk bevestigt kan worden.

In *Def. I* Balling's translation of *sed ipse tamen non est cogitatio* (end of the def.) is certainly better than Glazemaker's. Even worse is the latter's interpretation of *intelligendo* etc. in *Def. II*, which is not final, but conditional, as Balling takes it. In the same definition it is unfortunate that Glazemaker separates *depietae* from *sunt* and translates the latter as a notional verb. And in the last words of this defin. (*sed ... informant*), Glazemaker has entirely misunderstood *conversam* as well as *informant*. In *Def. III* Glazemaker translates as if in *quatenus est in ideâ* the thing (*res*) is the subject instead of *entitas*. Glazemaker's translation of *quando talia sunt in ipsis* in *Def. IV* is horrible: by *ipsis* the objects of the ideas are meant! At the end of this difficult definition neither Glazemaker nor Balling are very clear, but Descartes' text is not too clear either (cf. Buchenau 1922, note 18). Claude Clerselier, the French translator of Descartes's text (1647; cf. Thijssen-Schoute 1967, 81; now in AT IX), gives a very peculiar translation too of the last words of *Def. IV*: *mais qu'elles sont si grandes, qu'elles peuvent suppléer à ce défaut par leur excellence*. The Latin word *vicem* probably suggested the French word *vice* to him. Unfortunate is in *Def. IX* Glazemaker's translation *dat dit het ware van dit ding is*.

This series of grave mistakes or unfortunate translations by Glazemaker, resulting from misunderstanding of the text, makes Balling's translation the more preferable. Balling gives much more thought to the text, as also appears from his omission of the remark Descartes adds to *Def. VI*, and from the way he accounts for this³⁴. Clerselier, by the way, had already made the same sort of remark in his translation as Balling does: *Et toutefois ce nom (sc. Esprit) est équivoque, en ce qu'on l'attribue aussi quelquefois au vent et aux liqueurs fort subtiles; mais je n'en sache point de plus propre*³⁵.

[4.10] Glazemaker compared with the Duc de Luynes. The next text chosen for comparison is the first of the six *Meditationes de prima philosophia* (1641) by Descartes. Here follows the first paragraph of the Latin text in full, taken from AT VII, p. 17 (based on the second edition of 1642, Amsterdam), the French translation by the Duc de Luynes³⁶, taken from Geneviève Rodis-

Lewis' edition (1970), which is based on the first edition of 1647, with modified orthography, but with the original punctuation, and the Dutch translation by Glazemaker of 1656, taken from the second edition of 1657³⁷.

Animadverti jam ante aliquot annos quàm multa, ineuente aetate, falsa pro veris admiserim, & quàm dubia sint quaecunque istis postea superextruxi, ac proinde funditus omnia semel in vitâ esse evertenda, atque a primis fundamentis denuo inchoandum, si quid aliquando firmum & mansurum cupiam in scientiis stabilire; sed ingens opus esse videbatur, eamque aetatem expectabam, quae foret tam matura, ut capessendis disciplinis aptior nulla sequeretur. Quare tamdiu cunctatus sum ut deinceps essem in culpâ, si quod temporis superest ad agendum, deliberando consumerem. Oppor-tune igitur hodie mentem curis omnibus exsolvi, securum mihi otium procuravi, solus secedo, seriò tandem & libere generali huic mearum opinionum eversioni vacabo.

Il y a déjà quelque temps que je me suis aperçu, que dès mes premières années j'avais reçu quantité de fausses opinions pour véritables, et que ce que j'ai depuis fondé sur des principes si mal assurés, ne pouvait être que fort douteux et incertain; de façon qu'il me fallait entreprendre sérieusement une fois en ma vie, de me défaire de toutes les opinions que j'avais reçues jusques alors en ma créance, et commencer tout de nouveau dès les fondements, si je voulais établir quelque chose de ferme, et de constant dans les sciences. Mais cette entreprise me semblant être fort grande, j'ai attendu que j'eusse atteint un âge qui fût si mûr, que je n'en pusse espérer d'autre après lui auquel je fusse plus propre à l'exécuter: ce qui m'a fait différer si longtemps, que désormais je croirais commettre une faute, si j'employais encore à délibérer le temps qui me reste pour agir.

Maintenant donc que mon esprit est libre de tous soins, et que je me suis procuré un repos assuré dans une paisible solitude, je m'appliquerai sérieusement et avec liberté à détruire généralement toutes mes *anciennes* opinions.

Ik heb alreê voor enige jaren bemerkt hoe veel valsche dingen ik,

van mijn jonkheit af, voor ware heb aangenomen, en hoe twijffelachtig het geen is, dat ik sedert daar op gebout heb; en dat ik dieshalven in 't leven eens alles, tot aan de gront, moest omwerpen, en weër van de grontvest beginnen, zo ik iets, dat vast en bestendig was, in de wetenschappen begeerde vast te stellen. Maar dit scheen my een zeer groot werk; en ik vertoefde zo lang, tot dat het getal mijner jaren zo groot was, dat 'er geen bequamer, om de wetenschappen te bevatten, zou volgen. Ik verwachtte dan zo lang, tot dat ik 't voortaan voor misdrijf zou achten, indien ik de tijd, die my tot doen overig was, met beraden versleet.

Ik heb dan heden mijn geest tijdiglyk van alle zorgen ontslagen, en een veilige rust voor my bevordert; ik vertrek my in eenigheit, en zal my eindelyk ernstelyk en onbeschroomdelyk tot deze algemene omwerping en vernietiging mijner gevoelens begeyen.

What becomes evident straightaway is that the Duc de Luynes is a translator of a completely different kind from Glazemaker and Balling. In his work there is no scrupulous respect for the words and style of the original. He uses far more words, to be exact 202 against Glazemaker 169 in translating a text of 104 words. He adds things (*anciennes* in the last sentence), leaves out things (*tandem* in the same sentence; *capessendis disciplinis aptior* at the end of the first period), is less exact (*aliquot annos* in the first line is translated by *quelque temps*), replaces the parataxis of the original by a participle construction (*sed ingens opus ... etc.*). In the last sentence of the Latin paragraph he drowns the splendid cadence of the parataxis in Latin, where Descartes turns from the past via the present to the future tense (*exsolvi ... procuravi ... secedo ... vacabo*) in an elaborate hypotactic period, making the one subordinate to the other. His translation of *libere*, at the end, by *onbeschroomdelyk*, is fortunate. The elegant, slender tone of Descartes' prose, its quickness and economy too, are lost in De Luynes' translation. Glazemaker's is not quite immaculate: he translates both *scientiis* and *disciplinis* by *wetenschappen*, although there is a shade of difference in meaning³⁸. But this is a trifling detail in comparison with the qualities of his translation: he translates each word and

leaves the grammar intact. With much understanding of the passage as a whole he gives at the end a double translation for the word *eversioni* (the climax of the paragraph): *omwerping en vernietiging*. His translation is more lucid and exact than that of De Luynes.

In the second paragraph of the Latin text Glazemaker makes a grave mistake: Descartes here discusses his opinions, which he refers to by feminine forms of adjectives and pronouns (*falsas ... rejiciendas ... unâquâque*) and matters requiring neuter forms (*ab iis quae ... certa atque indubitata*). Glazemaker lumps the two categories together and at the end talks of *in yder ding en alles*, where the opinions are meant. De Luynes does distinguish between *opinions* and *choses*, but obviously it is no longer very clear then what his *elles* and *y* refer to.

De Luynes interprets 18.23 (AT VII) *hyemali togâ as robe de chambre*, Glazemaker translates literally by *winterkleet*. At 18.25 ff. ... *nisi me forte comparem nescio quibus insanis, quorum cerebella tam contumax vapor ex atrâ bile labefactat ...* De Luynes does not know what to do with *contumax* (cf. Dutch "koppige wijn") and consequently leaves the word untranslated. He makes *atrâ* refer to *vapor* and gives a double translation of *labefactat*: ... *de qui le cerveau est tellement troublé et offusqué par les noires vapeurs de la bile ...* Glazemaker has the much finer translation: ... *welkers harssenen door een krachtige damp uit de zwarte gal zo ontroert zijn ...* When Descartes ironically corrects himself 19.8: *Praeclare sane, tanquam non sim homo qui soleam noctu dormire ...* (Well excellent, as if I were not a man, who is wont to sleep at night ...), De Luynes probably thinks the tone too colloquial; so in typically intellectual language he translates: *Toutefois, j'ai ici à considérer que je suis homme, et par conséquent que j'ai coutume de dormir ...* Now suddenly Glazemaker turns out to have the French translation in front of him as well as the Latin text³⁹, for here he translates from the French version: *Ik heb echter hier te overwegen dat ik mensch ben, en by gevolg dat ik gewent ben te slapen*. He, too, apparently has difficulty with Descartes' ironical, colloquial tone. And then not only these words, but also the rest of the sentence, and the next one (19.11-13) have likewise been translated from the French but

for two words: Descartes says that in the night he lies in bed *positis vestibus*, which De Luynes renders by *tout nu*, but Glazemaker, perhaps thinking the Latin words more proper than the French, by: *mijn klederen uitgetrokken hebbende*.

Owing to De Luynes' free method of translating and Glazemaker's literal ways it is possible to establish practically word by word which of the two texts Glazemaker translates. I examined the complete first meditation in this way and arrive at the following conclusion: the Latin text consists of 33 units beginning with a capital and ending with a period; out of these 19 have been translated by Glazemaker exclusively from Latin; 12 predominantly from the Latin text with a few elements from the French version, one predominantly from the French with a single element from Latin and one exclusively from the French version.

Provisionally we may describe Glazemaker's method of translating as follows: he translates literally and makes mistakes of a slipshod nature, particularly in pronominal references, as we noted already above, when comparing him with Balling. He makes use of a translation already in existence, in such a way, that for various reasons he suddenly ceases to translate the Latin text and switches to the translation.

It is also instructive to compare this second edition of Glazemaker's translation (1657) with the first (1656); both Mrs. Thijssen-Schoute (1967, 238) and Crapulli (1969, 25, n. 16) have noted that Glazemaker had revised his translation. What did this revision consist in? In the first meditation I counted 32 alterations in the 1657 text as compared with the 1656 one, to be subdivided as follows:

I	minor corrections in spelling and punctuation;	3
II	improvements of the Dutch used without relation to the two source texts;	7
III	improvements in the translation as such (more literal, more exact) exclusively in relation to the Latin text	12
IV	improvements in the translation which remove it from the French version and bring it closer to the Latin text.	10

So in 10 instances the translation in the first edition was made after the French version and amended in the second with the help of the Latin text. The reverse does not occur. Glazemaker does,

apparently, realize that only the Latin text has authenticity value. It may not be by chance that he does state in the title of this book that Descartes wrote his text in Latin, but avoids saying that he, Glazemaker, translated from Latin⁴⁰.

[4.11] *Glazemaker's translation of Descartes' Principia philosophiae*. Descartes' Latin text dates from 1644, there is a French translation by the abbot Claude Picot dating from 1647 and Glazemaker's translation was published in 1657. I quote from the editions⁴¹ AT VIII-1, F. Alquié (1973), Tome III and from the Jan Rieuwerts edition of 1657. From Part I, I compared the articles 1-24, 27, 28, 30, 31, 35, 37, 39, 40 and from Part III the articles 41, 42, 45, 46. Picot's translation is reported to have been added to by Descartes himself (see on this matter Ch. Adam in AT IX-2, pp. VII-X). Most of these additions, according to Thijssen-Schoute (1967, 240) are found back in Glazemaker's translation⁴². She gives an example of this from Part I, art. 28.

What becomes evident in the first place is that Picot permits himself even more liberties with his source text than De Luynes does⁴³. His translation is often no more than a wordy paraphrase. De Luynes in particular did not shirk the technical terms. In a letter ("Le Libraire au Lecteur", see AT IX-1, p. 3) his publisher prides himself on the fact that, although these technical terms (the "termes de l'Ecole") are already in Latin "rudes et barbares", and those in French even more so, yet the two translators of his book (sc. the Duc de Luynes and Claude Clerselier of respectively the *Meditations* and of the *Replies*) did not leave them out. Nor was it only the translators who disliked the technical terms, also Descartes himself tries to avoid them, or at any rate use them as inconspicuously as possible in various writings. In Holland the study of philosophy is, more than in France, dominated by the universities. Spinoza places such technical terms as he uses in his axiomatic method in the centre of his reasoning, he defines them, they are the cornerstones of his system. His translators are purists of the tradition of Simon Stevin⁴⁴. They do not aim to replace academic scholarship by some "lay" scholarship, but to adapt the Dutch language for scholarly ends. It is not technical terms they dislike, but foreign loanwords in Dutch. Therefore they

think up technical terms in Dutch or take them over from predecessors. This is their conscious practice and they stick to Dutch substitutes, once chosen, as much as possible.

But anyway, De Luynes and Clerselier retained the technical terms, however ugly. Picot does not, as a rule. He paraphrases and interprets them rather than that he translates them. Here are a few examples: *nec motus localis* (art. 8) - *d'etre en aucun lieu; cogitationem solam* (*ibid.*) - *cela seul que nous pensons; praemissas* (art. 13) - *ces notions et l'ordre* (*i.e.* a repetition of the preceding words to which *praemissas* referred); *lumen naturale* (art. 28) - *la faculté de raisonner*. It is interesting to see that Glazemaker in all these four cases translated the surrounding context entirely or for the greater part from the French version, but the four technical terms involved from Latin: *geen plaatselijke beweging, de denking alleen, 't voorgaande en 't naturelijk licht*; throughout he made a note of the authentic Latin term of Descartes in the margin. Glazemaker is not altogether consistent in this matter: thus in art. 11, where Picot translates the term *lumen naturale* differently again (*une lumière qui est naturellement dans nos âmes*), he takes over the latter's paraphrase: *een licht dat naturelijk in onze geest is*. But the tendency to keep close to the Latin terms is unmistakeable. This is even more striking because Glazemaker here follows the French translation instead of the Latin text much more often than in the *Meditationes*, and because the Latin text of the *Principia* is much more technical than that of the *Meditationes*. Moreover Picot, as mentioned before, moves away from the Latin text much further than De Luynes. This gives Glazemaker's translation a hybrid character.

A second tendency which may be detected in Glazemaker, albeit slightly less strong, is to translate the extra words he finds in either text compared with the other, as well, both when a single word is involved and when more elaborate additions, or omissions as the case may be, are involved. Here follows a short indication of Glazemaker's method in most of the 36 articles I compared:

art. 1-7. Glazemaker translated exclusively from the French version. As an example of Picot's translating technique a sentence

from art. 3:

Sed haec interim dubitatio ad solam contemplationem veritatis est restringenda.

Cependant il est à remarquer que je n'entends point que nous nous servions d'une façon de douter si générale, sinon lorsque nous commençons à nous appliquer à la contemplation de la vérité.

Glazemaker follows Picot exactly here.

art. 8. Glazemaker translates the title of the article (i.e. the short indication of the subject-matter in the margin of the Latin text), together with the ten words *quae proinde ... cognoscitur* and a few technical terms (see above) from Latin, the rest from the French translation.

art. 9. The title is translated from Latin, the rest from the French version.

art. 10. Glazemaker's title is a translation from the French version, the first sentence from the Latin text. Glazemaker left out a long addition to this first sentence by Picot. The rest of the article is a translation of the French text, but the adverb *saepe*, which appears in the second sentence, had been left out by Picot and does appear in Glazemaker's translation.

art. 11. Entirely from the French version, including the terminology and the final lines, which contain an explanatory conclusion added by Picot.

art. 12. The title has been translated from Latin, with its subject (*onze geest*) made explicit. The former part of the article is a translation from the French version with its amplifications and altered sentence structure, but in the first sentence the Latin words *qui non ordine philosophati sunt* have been put in the margin. The latter part of the article (from l. 8 *non tamen* (AT VIII-1, p. 9)) has been taken from Latin.

art. 13. Title and text have been translated from the French version but for the italicized *notio communis* (p. 9, l. 24-25) and the sentence containing the term *praemissas*. So the most technical parts have been derived from Latin.

art. 14. In its entirety taken from Latin, very literally and correctly. So a long addition of five lines (*elle juge ... au lieu qu'*) does not occur in the Dutch version.

art. 15. The very technical title has been translated from Latin, the first part of the first sentence from the wordy French of Picot, the rest of the article from Latin. Here follow the titles from the three texts by way of illustration:

Non eodem modo in aliarum rerum conceptibus existentiam necessariam, sed contingentem duntaxat contineri.

Que la nécessité d'être n'est pas ainsi comprise en la notion que nous avons des autres choses mais seulement le pouvoir d'être.

Dat niet op gelijke wijze de nootzakelijke, maar alleenlijk de gebeurelijke wezentlijkheit in de bevattingen der andere dingen begrepen is.

Glazemaker notes as terms in the margin: *Necessaria*, *Contingens existentia* and *Conceptus*.

art. 17. This article contains much jargon and has been meticulously translated from the Latin text by Glazemaker. Picot paraphrases most terms.

art. 19. Glazemaker starts off by translating from Latin, not following Picot, who paraphrases *Dei naturam* by *tout ce qui est en Dieu*, *Dei ideam* by *la Divinité* and who translates *summas ejus perfectiones* as *ses perfections infinies* (Glazemaker: *opperste volmaaktheden*). But an addition of four lines at the end of the French text does appear in the Dutch text too.

art. 20. Wholly translated from Latin.

art. 21. Also translated from Latin, and very well at that, without mistakes, licences or double translations.

art. 22. In Glazemaker's text the title is an interesting mixture of the Latin and French texts. Striking is that here, for once, Picot accepts the term "natural light", whereas it does not occur in the Latin text.

art. 23. Glazemaker uses both the Latin and the French text for his title, but he makes a mistake which neither source gives occasion for: he translates *Deum non ... sentire* by *Dat God niet ... door behulp der zinnen bemerkt word*, as if the passive voice of the verb had been used. The first two sentences have been predominantly translated from the French (although there is a *multa* translated into Dutch which was skipped by Picot). Picot rendered the third sentence (p. 13, l. 30 ff.) very freely in order to

evade the words *passio* and *pati* at all costs. Glazemaker is not troubled by such scruples and consequently translates the sentences from Latin. He sticks to this for the rest of the article, even if he does include an *encore* which is not found in the Latin text in this place.

As terms in the margin we find among others both *author* for *auteur*, which occurs in the French text only, and *Passio* and *pati*, which had been got rid of by Picot.

art. 27. Exclusively from Latin. Picot evades the terms *positivè* and *negativè*, Glazemaker emphatically does not (*stelliglijk* and *ontkenniglijk*).

art. 28. Practically the whole article has been translated from Latin. Picot avoids a full translation of *Deus aut natura*: he leaves out the last two words. Glazemaker follows him here. Both translators probably did this on purpose on account of the offensive nature of the formula. This impression is strengthened when we find that Glazemaker also translates the well-known identification of Spinoza *Deum, seu Naturam* (in the *Praefatio* of Part IV of the *Ethica* (G.II.206.23 and 26) only half: *God*. This would be an instance, then, of an intentional expurgation of the text out of religious motives (see Reiss 105). In the other two places where Spinoza's identification occurs (G.II.213.3 and 7), Glazemaker does translate in full.

It may be observed, furthermore, that art. 28 was rather drastically recast by Picot (or by Descartes himself?⁴⁵) compared with the Latin text. Mrs. Thijssen-Schoute (1967, 240) does not account for this satisfactorily. She cites the last sentence of the French version as divergence from the Latin text, but this last French sentence is an amplified translation of part of the difficult Latin sentence that introduces the last period, namely of the words *ex iis ejus attributis, quorum nos nonnullam notitiam voluit habere*. Striking too is that the French text for once has a technical term which is absent in Latin: *des causes finales*.

art. 30. I point out that here Picot renders *summa dubitatio* by *doute hyperbolique* and that Glazemaker combines the adjectives of both texts: *grootste en bovengelooffelijke twijffeling* and notes in the margin: *summa et hyperbolica dubitatio*. For the rest

there are some additions by Picot that Glazemaker does not include.

art. 31 has a long addition at the end which Glazemaker does include.

art. 37. The title is partly a translation from the French version, the rest of the article exclusively translates the Latin text.

art. 40. The title has been translated from the French version, the text exclusively in a meticulously literal way from the Latin text, but an addition of two and a half lines in the French translation has also been taken over by Glazemaker.

All the articles compared, but not mentioned here, show the same features.

To the general remarks on Glazemaker's method we made earlier (sub 4.8 end; 10 end) may now be added:

- 1) Glazemaker does not realise or does not care that one version of the text (the Latin one) has a higher claim to authenticity than the other.
- 2) He has a tendency to give full value to technical language. The Latin terms he notes in the margin he sometimes thinks up himself, basing himself on the French text or on his own translation, but as a rule he does derive them from the Latin text⁴⁶.
- 3) Also noticeable is Glazemaker's tendency to include the surplus from either text. In principle he translates whatever he sees.
- 4) He is liable to make a sudden mistake by translating an active form in the passive⁴⁷ (see Part I, art. 23).

[4.12] The translation Glazemaker made of Descartes' *Regulae ad directionem ingeni* between 1676 and 1679 is made interesting for our purpose by the fact that chronologically it is much closer to the publication of the *Ethica* than the translations we considered so far, and was produced without resorting to translations already in existence⁴⁸. An immediate consequence of this last fact is a greater number of mistakes. Here follows a short indication of the mistakes I came across in the first three *Regulae* (cited are page and line of Crapulli's edition of 1966).

2.1 The word *unico* is translated as if it referred to *manus* in 1. 14; it should be supplemented by *officio* from *officiis* in 2.1.

2.21 *perversis* and *damnandis* are translated as if they referred to *studia* (l. 20) instead of to *finis particulares*.

6.27 *excogitanda* is translated as if the text read *examinanda* (consider) and the predicative character of this gerundive is not recognized.

7.4-5 *in alicujus opinionis controversae discrimen ... delapsi* - *in 't verschil van iemants strijdig gevoelen ... gevallen*. So Glazemaker translated *alicujus* as if it were the gen. of *aliquis* (somebody) instead of *aliqua* (some); he may not have understood much of this passage.

8.13 *male componentis imaginationis* - *van een qualijk gestelde inbeelding*. But both voice and meaning of the participle are active.

8.17 *ipsâmet deductione certior* - *door de afleiding zelve zekerder*. However, this is not an instrumental ablative, but an abl. of comparison.

8.27 *quaeque vocabula* - *enige benamingen*.

8.30 *singula verba* - *zekere woorden*. In these last two translations, just as in 7.4 a serious inaccuracy in the translation of pronouns and related words is displayed.

9.22 *ex eo, quod* - *in dezzer voegen, dat*. However, this extended conjunction is never consecutive but always causal.

9.30 *per deductionem* - *door de afleidingen*. Another inaccuracy in the translation of singular and plural; see above *sub* 2.31.

What is also striking is a not very consistent translation of the tenses: 2.18 *proponimus* - *wij hebben voorgesteld*; 8.3 *attingebant* - *zy hebben bekomen*. Licences of this sort are often encountered in Balling's work too.

Lastly there are various minor points which I only touch upon: 1.15 *diversis* - *om*. Glaz. (an annoying omission); *ibid. pluribus* - *veel*; 2.10 *veluti unius artis usus* - *gelijk d'oeffening van een enig ambacht ons in d'anderen belet* (the Latin words have been made explicit in a correct way); 2.16 *aliquid* - *niets* (probably not a printer's error, as Crapulli supposes, but a real translating mistake); 3.10 *quae alii cupiunt* - *de welken van anderen begeert worden* (active voice replaced by passive voice); 3.22 *Atque ita* -

dan (licence in the translation of small words); 5.21 *deductionem* is first translated by *leiding en overreding*, then 5.22 *deductionem verò, sive illationem* by *leiding, of overreding*, lastly 5.28 *illatione* by *invoering*; elsewhere *deductio* has been rendered by *afleiding*. Here Glazemaker misunderstood the text.

[4.13] *To conclude with I compared eight letters by Seneca* (namely nos. 1, 2, 5, 6, 7, 26, 41, 47) with Glazemaker's translation. This translation dates from 1654, so it was made a few years earlier than the first Descartes translation. Besides it is Glazemaker's first confrontation with Seneca, of whom he translated two more volumes a few years later⁴⁹, and to this very day the only complete translation of Seneca's letters into Dutch. I have, however, decided not to give a full account of this comparison here. The type of text Seneca wrote differs so widely from that of Descartes and Spinoza, that this comparison would not yield many fruits for our purpose. Moreover the translator met with much greater difficulties regarding textual criticism and interpretation than in the case of his two contemporaries. He used various texts and more than one French translation⁵⁰. We should also take into account the enormous progress that has been made in the Seneca philology since the middle of the 17th century. My comparison has left me with the impression that Glazemaker did not contribute much to this progress, apart from the credit of having made this author better-known in the Netherlands. Research in connection with his other Seneca translations will have to elucidate the value and significance of this work. Its very scope and the pioneering nature of this work may earn it some attention one day. Neither are vigorous and elegant translations altogether lacking: *sera parsimonia in fundo est* (Ep. 1) - *het is te spade om te sparen als men op de bodem is*; *occide, verbera, ure* (Ep. 7) - *dood, brand en geessel* (the order is changed to obtain a tricolon crescendo, as is also the case in Ep. 47: *tussis, sternumenta, singultus* - *de hoest, de hik en de niezing*; a fine, esthetic translation, at the cost of exactitude, also Ep. 47: *ne illud quidem videtis, quam omnem invidiam maiores nostri dominis, omnem contumeliam servis detraxerint* - *ziet gy niet hoe d'ouden de meesters van laster en de slaven van overlast bevrijd hebben?*

Then, here again, many inaccuracies or licences in the translation of the tenses, a ready substituting of passive voice for active voice, a certain indifference to small words, are noticeable. Other, graver, mistakes are to be blamed on Glazemaker's insufficient knowledge of this difficult, literary Latin, or on problems of interpretation and of textual criticism.

5. *The translation of the Ethica in De nagelate schriften.*

[5.1] *The translatability of the text; Glazemaker's authorship.*

In the previous chapter I dwelled long on Glazemaker's method of translating in the hope of profiting by this in judging his *Zedekunst* and in establishing a reliable Latin text. Other aspects of his translations have remained in the background and will continue to do so in what follows, e.g. the qualities of the Dutch he uses and the central problem of every translation, the equivalence.

As regards the latter, the *Ethica* cannot simply be assigned to one of the three textual types⁵¹ that are distinguished in the theory of translation, according as the text concerned conveys information, an artistic message, or makes an appeal to the reader. As a philosophical text it undoubtedly belongs largely to the informative type, but elements of the other two types can be pointed out as well.

The fundamental translatability⁵² is not affected adversely by lack of contact, by great differences in cultural level or by too little affinity between source language and receptor language. The contact between Dutch and Latin had been very intensive for some centuries past, contributing to a close affinity. The cultural level of Dutch was high at the end of the Renaissance period (in Holland about the middle of the 17th century), its possibilities of expression rich, while at the same time Spinoza partly limited his resources in Latin to what he deemed necessary, and partly intentionally used them with great restraint. This will be shown for instance in the variants in the source text as compared to the translation (see below 5.3.6). Consequently Glazemaker has no difficulties in translating occasional passages or phrases written

with more than average elegance⁵³.

Difficulties might be expected in the field of technical language, where Latin has a very long and Dutch a much shorter tradition. But these difficulties should not be exaggerated. In the first place the information in a text such as the *Ethica* is of a far less complex structure and the total amount of information in each linguistic unit is far smaller than in a literary text, which means that its translatability is accordingly greater. On the other hand, the philosophical tradition in the Netherlands is not so slight. In the Latin schools philosophical, or more or less philosophical, texts had been read for centuries, and the universities had existed by now for nearly a hundred years. Since the days of Simon Stevin (1548-1620) the Dutch language had been used to express philosophical and scientific thoughts. Glazemaker clearly belongs to this tradition.

Even more important is that Spinoza generally used a very spare and dry sort of language in order to concentrate as much as possible on his geometrical method and thus achieve a maximum of objectivity. There is little or no place for delicate tones and shades of meaning in this book. The author does not introduce new words and technical terms. The value of the philosophical concepts is usually with great care developed within the text itself. It is the method which generates, to a certain extent, the meaning of the words, historically or culturally determined connotations are kept in the background as much as possible. This makes any attempt on the part of the translator of the *Ethica* to play a significant part of his own, in conveying the information provided by the source text, by his choice of words or other linguistic means a dubious one. To put it in terms of linguistics: the lexemes are in themselves not very polysemous, the sentences not very ambiguous. Spinoza did his utmost to achieve this. In my opinion the translator of the *Ethica* should be rigorously "source-oriented". Great Spinoza translators such as Appuhn and Baensch were just that. In this respect Glazemaker's attitude to the text is sound. His literal way of translating is undoubtedly the right one.

Is Glazemaker really the translator of the *Ethica* in the NS? I once again raise the question because the evidence is very

scanty (the only source is a statement in the philosophical Dutch novel *Vervolg van 't leven van Philopater*, 1697). Thijssen-Schoute (1967, 253) thinks Glazemaker's authorship most likely, even if she does not exclude the possibility that parts of an older translation have been included in Glazemaker's work. I shall return to this last important point in the following chapter. But here I can state without any hesitation that reading a number of authentic Glazemaker translations of related texts removes any doubts: spelling (not so far standardized in the 17th century as in our days), grammar, style, terminology, translating technique, faults and qualities are so obviously the same, that Glazemaker's authorship would be certain, even if there were no tradition at all, or a contradictory one. I therefore consider further adstruction superfluous, now that such tradition does exist.

[5.2] *Literal correspondence*. What I am concerned with now, is to ascertain what differences there are in the *Ethica* between the text of the OP and Glazemaker's translation and which of those might go back to the existence of diverse drafts of the Latin text or of diverse translations made by different translators. It will be clear by now that Glazemaker's method of translating facilitates this task enormously. Usually he follows the text most scrupulously. Often enough this produces magnificent translations, which adequately express Spinoza's Latin phrasings. First a few examples of this:

- a) *Conatus sese conservandi nihil est praeter ipsius rei essentiam (...), quae quatenus talis existit, vim habere concipitur ad perseverandum in existendo (...), & ea agendum, quae ex datâ suâ naturâ necessariò sequuntur (...)* (IV.26 demonstr. = G.II. 227.8-12) - *De poging van zich zelf te behouden is niets, dan de wezentheit van de zaak zelve, (...) de welke, voor zo veel zy zodanig is, bevat word macht te hebben tot te volharden in wezentlijk te zijn, (...) en tot die dingen te doen, de welken uit hun gestelde natuur nootsakelijk volgen (...).*
- b) *Erga rem futuram, quàm citò affuturam imaginamur, intensiùs afficimur, quàm si ejus existendi tempus longiùs à praesenti distare imaginaremur; & memoriâ rei, quam non diu praeteriisse imaginamur, intensiùs etiam afficimur quàm si eandem diu prae-*

terisse imaginaremur (IV.10 = 217.4-8) - *Wy worden tot een toekomende zaak, die wy ons inbeelden dat haast zal komen, naerstiglijker aangedaan, dan zo wy ons inbeelden dat der zelfder tijt van wezentlijk te zijn, veerder van de tegenwoordige af is: en wy worden ook door de geheugenis van enig ding, 't welk wy ons inbeelden niet lang voorby te zijn, naerstiglijker aangedaan, dan zo wy ons inbeelden dat het zelfde al lang voorby is.*

- c) ... *quatenus ex datâ quâcunque ejus constitutione determinata concipitur ad aliquid agendum* (185.9-10) - *voor zo veel zy, uit yder gegeve gesteltenis daar af, bepaalt bevat word tot iets te doen.*

As shown in these examples, Glazemaker's Dutch admits easily the accusative or nominative and infinitive construction. Two more examples of this: 260.26 *quae in vitâ prima esse novit* - *de welken hy de voornaamsten in 't leven kent te wezen*; 230.23-24 *Quae naturâ convenire dicuntur, potentiâ convenire intelliguntur* - *De dingen, die gezegt worden in natuur overëen te komen, worden verstaan in macht of vermogen overëen te komen.*

Also in details of idiomatic and grammatical turns everywhere in the *Ethica* neat, exact translations are found. I emphasize this, because the many mistakes that will be dealt with presently might otherwise leave the reader with a wrong impression about the qualities of the translation as a whole. Here follow a number of such details: 57.28; 285.8 *unus, aut alter* - *een of twee*; 81.33 (cf. also 222.7; 260.21-27) *has ... illas* - *deze lesten ... d'eersten* (cf. 299.10 *haec* - *deze leste*); clear translations of two difficult *quodd* constructions: 83.25 *quodd* - *noch ook daaröm, dat*; 224.26 *vel quodd ... cogatur* - *of als hy ... gedwongen word*; 223.8 *singulo duplò potentius* - *tweemaal machtiger ... dan yder in 't bijzonder*; 252.8-9 *Abjectio ... definienda esset Tristitia* - *De nederslachtigheid ... zou dus bepaalt kunnen worden, dat zy een droefheit is*; 277.10 *in affectûs possit* - *over de hartstochten vermag*; 292.10 *si homo id conaretur, cuperet ergo* - *Indien de mensch hier naar trachtte, zo zou hy begeren.*

[5.3] Measured by this literal correspondence we are now struck by various kinds of differences between text and translation.

[5.3.1] As regards *punctuation, capitals and paragraphs* the editor of the Latin text and the translator often reacted differently to Spinoza's manuscript. Most capitals in the OP will probably hail from the editor of the Latin text; Spinoza himself uses very few capitals in his autographs. In the NS far fewer words, and most often other words, are written with a capital. Both the editor of the OP and the translator have a tendency to make the punctuation heavier than that of Spinoza's manuscript, notably to insert a period and start the following sentence with a capital. But in this last respect the translator went further than the editor⁵⁴. In the case of a few letters which have come down to us as autographs, this interference of editor and translator may be established with exactness, if it is known for certain that they used the same copy still preserved, and independent of each other. Such is the case with *Ep.* 43⁵⁵. A comparison of the three texts of this letter provides the following result: the editor of the Latin text in the OP 44 times adds a comma, 7 times replaces a comma by a semicolon, 5 times replaces a semicolon by a full stop, 3 times replaces a comma by a full stop and 5 times replaces a comma by a colon. So he intensifies the pause in 66 cases. On the other hand he weakens the pause in 36 places. Particularly comma's before or after a few adverbs and prepositions and before or after the finite verb if an infinitive construction depends on it are left out. The translation in the NS has a full stop followed by a capital in 7 cases, where the manuscript and the OP both have a lighter punctuation. There are, however, also two places where the NS have a lighter punctuation at the beginning of a sentence than the OP and the manuscript.

A similar relation between OP and NS is to be found in the *Ethica*. As a clear example part of the scholium of IV.57 may be cited. The passage from 252.16 up to 253.2 - one long period of 22 lines, connected by strings of conjunctions: *quamvis, tamen, nam* ... etc. - has 4 full stops followed by a capital in the OP, 7 in the NS. Spinoza's manuscript may have had less than either edition. The translator has even sacrificed a few conjunctions: 252.22 & 27 *Atque*; 29 & are not translated. In this way he tries to dam the continuous flood of words that is typical of Spinoza's style⁵⁶. The new paragraph of 252.16, too, has been taken from the NS by

Gebhardt. Moreover, Glazemaker starts this new passage with a clear emphasis: *Abjectio, quamvis superbiae sit contraria* - *Wat de nederslachtingheit aangaat, hoewel zy ...* So there is an obvious tendency on the part of Glazemaker to introduce more pronounced contours. Another example is found on p. 192, where Glazemaker starts new sentences at *nec causam* (1), *nec alia de causa* (8), *ille vero* (22), *et quia* (25), *et hinc* (27).

Careful consideration of the two texts may produce the odd improvement of the punctuation, e.g. 256.3, where, following the NS, we had better replace the comma before *haec* by a full stop. The criterion in making such corrections can obviously not be a reconstruction of Spinoza's own habits in this respect. One should also beware of mixing the punctuations of the two editions, and of arbitrarily modernizing the punctuation. The guiding rule should be: try to correct the OP's punctuation where it is faulty, in the light of Spinoza's habits and of the practice in the NS, in order to heighten the readability of the text for the modern reader. The same holds good for italics and parentheses⁵⁷.

[5.3.2] A second cause why the translation sometimes deviates from the strict literalness as I defined it earlier, is Glazemaker's habit of changing the order of words and clauses to heighten the readability of his Dutch sentences. He nearly always does this in a lucid way; some examples have been given *sub* 2.16.

[5.3.3] Like most translators Glazemaker has a tendency to make his translation more explicit than the source text (see Van den Broeck-Lefevere 100) by means of smaller or larger additions. For the moment I shall confine myself to quoting a few examples of various nature: 307.28-29 *quia eâdem gaudemus* - *om dat wy de deucht genieten*; 145.3 *idea ... quae - het denkbeeld ... , en dit denkbeeld*; 297.5-6 *Demonstratio Patet*⁵⁸ - *Betoging. De Betoging blijkt*; 296.19-20 *Demonstratio Patet ex ...* - *Betoging. Deze Voorstelling blijkt uit ...*⁵⁹; 301.3 *per idem Axiom.* - *de zelfde darde kundigheid*; 80.2 *His* - *Door 't geen dat tot nu toe gezegt is*; 236.20 *quae ex eo ingeneratur* - *die hier uit in ons voortkoomt*; 114.26 *disponitur* - *geschikt word tot iets t' aanschouwen*; 279.24 *Hypothesisin sumat* - *dat, zeg ik, deze een onderstelling neemt* (elegant insertion of *zeg ik* in a long sentence); 164.7-8 *vel contrà* - *of*

in tegendeel, dat hy 't geen bemint, 't welk wy haten (Gebhardt supplements here, incorrectly, just as in 76.13-15 and 80.11-12, where the translation has a similar explicitness; 208.25, where the same phenomenon occurs, he does not); 47.12 *unaquaeque* - yder zelfstandigheid; 48.7 *si darentur plures distinctae* - Indien 'er twee of meer onderscheide zelfstandigheden gestelt wierden (cf. 48.4-5); 176.2 *Corpusque eodem modo afficitur* - en het lighaam word op de zelfde wijze aangedaan, als of zy (sc. "een zaak") tegenwoordig was. I shall return to this category, and to the following, in ch. 6.

[5.3.4] However literally Glazemaker may translate, in his translation too, greater and smaller *licences* of various nature are found. Sometimes he hits upon an elegant solution for a complicated syntactic construction: 142.33-143.1 *At dicent ex solis legibus naturae, quatenus corporea tantum consideratur, fieri non posse, ut causae aedificiorum, picturarum, rerumque hujusmodi, quae solâ humanâ arte fiunt, possint deduci ...* - Maar, zullen zy zeggen, d'oorzaken der gebouwen, schilderijen, en diergelijke dingen, die door menschelijke kunst alleen, worden gemaakt, konnen niet van de wetten der natuur alleen, voor zo veel zy slechts lighamelijk aangemerkt word, afgeleid worden ...; 212.3-4 *cum malum, quod certè venturum est, timemus* - als wy met recht enig quaet vrezen (influenced by the previous sentence, which had: ... *falsò aliquod malum timemus*); too free is the translation of 267.15 *Nulla igitur vita rationalis est sine intelligentiâ* - Dat leven, 't welk zonder kennis is, kan geen leven genoemd worden; elegantly translated is 287.28-29 *ut sic nostra imaginatio latè iisdem* (sc. *certa vitae dogmata*) *afficiatur* - op dat zy overvloediglijk plaats in onze inbeelding zouden krijgen.

[5.3.5] The practise of translating one word by two words was already widely used in antiquity. Marti (54-55; see also 125, 159, 289, 314) attributes this tendency to inflate the original in the receptor language (i.e. often the native language) to a sense of inferiority about the poorness of the mother tongue, together with the wish to be generally understood. Sometimes an aesthetic element was introduced when the doubling was accompanied by alliteration, of which we saw a few examples in Glazemaker's work, *sub*

4.13. In the humanistic translations, too, the doubling is a common occurrence. In all the translations of Descartes' and Spinoza's work which I studied it is found⁶⁰. Gebhardt is often at a complete loss about this phenomenon in the *Ethica*. It sometimes induces him to supplement the Latin text (cf. *sub* 2.20-25), at other occasions he notes it with hesitating comments, such as: "wohl nur pleonastisch" or "statt ... haben die Nagelate Schriften entsprechend der ersten Fassung" (*ad* 164.7). In the majority of cases he does not note it at all. Here is one more instance of a wrong supplement in Gebhardt's text: Glazemaker translates 264.6 *Libidini* by *lust en wulpsheit*; Gebhardt adds the latter substantive to the Latin word!

Interesting are the cases where Glazemaker by this doubling appears to have an eye for the context lending the word an additional shade of meaning. Thus in the schol. of III.2 Spinoza repeatedly speaks of sleeping and dreaming and waking, and then concludes the passage with a fine effect by a metaphorical use of *somniare* - to ~~sleep~~: *Qui igitur credunt se ex libero Mentis ~~libere~~ decreto loqui, vel tacere, vel quicquam agere, oculis apertis somniant*. Now Glazemaker for the first time gives a double translation of this word: ... *slapen en dromen met ope ogen*. The word *affectus* is usually translated by *hartstocht*, but by an antithesis, excellently fitting in the context 162.NB: *homines, quos nullo affectu prosequuti sumus - zodanige menschen, tot de welken wy geen trek, noch afkeer hebben. Nullo affectu* occurred twice before with the same sense: 157.22 it was translated by *met geen genegentheit*, which is downright wrong, the second time (160.5-6, also 3) by *met geen hartstocht*, which is more neutral. It is not until the third time that the translation testifies an exact understanding of the meaning, and consequently becomes interpretative⁶¹. But Glazemaker does not take the trouble to turn back the leaves and correct himself⁶². Of a purely rhetorical origin seems to be the double translation of 124.38 *quod veritas sui sit norma - dat de waarheit de regel en 't richtsnoer van zich zelve is*, for this formula concludes the argument; twice before on the same page it was not translated doubly⁶³.

Sometimes the double translation has a puristic object: *Philo-*

sophi - *de Philosophen of Wijsbegerigen*; *zelotypia* - *yverzucht of jaloersheid*⁶⁴; *omnes ejus* (sc. *corporis*) *functiones* - *alle des zelfs ampten en bedieningen*.

The most interesting object of the doublings is to express the strong involvement of the translator, where the substance of the text is raised to the *praeclara sublimitas*, which was praised so much by Leopold (1902, 37). We find clear instances of this 247.29 and 296.18 (both have been discussed *sub* 2.25 and 3.6.3) and particularly in the final passage of Part II, where we find a very high concentration of 7 doublings in the last 35 lines of Gebhardt's text (starting at 135.22). In the Appendix of Part IV, too, it is a frequent phenomenon (9 times).

However, in the majority of cases the doubling simply serves to express the semantic field of the Latin word more fully in Dutch. Sometimes a slight hesitation comes out in different translations of one and the same word. The *verbositas* of the period plays it's part too. Other doublings are hard to distinguish from those which the text itself offers: thus Gebhardt supplements from the NS (in Latin, this time) 114.20 *sed confusam tantum, & mutilatam*, referring to line 8 of the same page. He might also have referred to 1. 17 and to 116.29, but 113.5-6 and 117.7 *confusae* occurs without *mutilatae*. We cannot establish therefore if the NS added an adjective in 114.20 or if the OP left one out, except that the former is far more plausible than the latter. Similarly 107.15-16 *nullam ... similitudinem* - *geen gemeenschap noch gelijkheit*; cf. line 17-18 *nullam ... similitudinem, nec aliquid commune*. For the rest I refer the reader to Appendix II at the end of this chapter for a list of all 116 different words in the *Ethica* that have once or several times been translated doubly.

[5.3.6] Another source of divergence between the Latin text and the translation sometimes seems to be *variation* in the translation of the same Latin word or, reversely, the choice of the same Dutch equivalent for different words (cf. the diagrams with diverging and converging bundles of arrows in Van den Broeck-Lefevere 128). Immediately it may be observed that the former occurs far more frequently than the latter. A few very striking variants will be

discussed in section 6.12, for the rest the phenomenon has various cases. There is no reason to ascribe it to a difference in richness of culturally determined possibilities of the two languages concerned (cf. Van den Broeck-Lefevere 128-129). Glazemaker might be said to have some difficulties in following Spinoza in his self-imposed poverty. Glazemaker's variation goes further than a modern translator would think desirable. His predilection for it is of humanistic origin. He has, e.g., no fewer than 16 different translations of the formula *quod erat demonstrandum* ready to hand, a few of which are: *gelijk te betogen stond; gelijk voorgesteld wierd; gelijk wy voorgaven*. Conscious variation is also frequently found if a word occurs more than once within a short compass. Here follow a few instances, taken at random:

205.18 ff. *Auctor* - maker; toesteller

305.26 ff. *conscia* - bewust; meêwustig

54.22-25 *debetur c. dat.* - hangt af van; is verplicht aan

249.19-33 *oriri* - volgt uit; spruit uit; rijst uit

287.29 *nobis in promptu sint* or *in promptu habeamus* (5x) -
wy hen gereet hebben (2x); *in handen hebben; vaerdig hebben; vaerdig en bij der hant hebben*

294.5 and 13 *esse compos* - bezitten; genieten.

For *existere* see sub 6.12.

Yet one is left with the impression that Glazemaker limits his conscious variation to harmless spheres, and translates the truly philosophical information as consistently as possible.

A word may fulfil various semantic functions, and the context may call for a translation that deviates from the usual. Then the variation is no longer an end in itself. It is true that Glazemaker does not react with all the flexibility that is necessary to such textual demands, but then it would be foolish to expect so deep an insight from a man of his ability in this early phase of the Spinoza reception; naturally he does know such variants: a few may follow here:

-*absolutus*, -è is usually translated by *volkomentlijk* or *volstrekkelijk*⁶⁵, but:

54.31 *absolutamque perfectionem* - *en alle volmaaktheit*

141.16 & *absolute* - *En zeker*

222.20 *absolutè* - om rechtüit te spreken

& *absolutè res nulla* - ja geen ding, wat het ook is

- *affectus*, see above, sub 5.3.5.

- *conscientia* :

148.4 *appetitus cum ejusdem conscientia* - een lust met der zelf-
der medeweting

155.8 *Conscientiae morsus* - knaging van geweten (= 195.5)

163.15-16 ... *Laetitiâ cum conscientiâ sui* ... *afficietur* - ...
zal ... van blijdschap, met bewustheit van zich zelf ...
aangedaan worden

190.21 *hujus conscientiae causam* - d'oorzaak van deze meêwustig-
heit

- *ratio* : this word has been translated with sufficient variation
in the *Ethica*. As it would take us too long to deal with it
here, the reader is referred to Appendix III at the end of this
chapter for a survey.

Sometimes it is the translator's uncertainty that causes the
variation, and also perhaps a terminological instability of the
receptor language. Here follow a few instances:

- *fortitudo* - 184.10,14 *sterkheit*; 188.23 *vroomheit* (also 265.12,
14; 288.18; 307.11; *pietas* occurs 15x in the *Ethica* and is in-
variably translated by *godvruchtigheit*)⁶⁶; 262.17 *kloekmoedig-*
heit.

- *animositas* - 188.24 *kloekmoedigheid*; elsewhere the usual trans-
lation for this word: 262.27; 265.12, but 262.23,24 *stoutmoedig-*
heit.

But many variations are neither conscious, nor functional, nor
to be blamed on instability of language. Those betray the fast
way of working of a man who has enough lexical resources not to
have to write the same thing again and again, even where he had
better have done so; some examples of this:

- *officio suo fungi* - 256.5 *hun dienst zouden bedienen*; 274.3-4
hun plicht ... waarnemen; 275.7 (also 277.14) *hun ampt ... uit-*
voeren.

- *animi praesentia* - 188.31 *onbeteutertheit des gemoeds*; 262.24-
25 *stantvastigheid*; 288.18 *kloekhartigheid*.

- *moderari* - 221.20 *bezadigen* (obj. *affectûs*); 267.11 *regelen*

- cupiditates omnes*); 270.10 *bestieren* (obj. *omnia*); 289.6 *te matigen en te stieren* (obj. *affectûs & appetitûs*); 143.35 *matigt* (obj. *omnia*, contextually unfortunate translation).
- *indignari c. dat. or c. in + acc.* - 157.24 *zich vergrammen tegen*; 248.20 *met euvel ingenomen zijn tegen* (cf. 248.17 *et alibi : Indignatio - Euvelneming*); 265.16 *zich tegen iemand kanten*.
 - *concomitante ideâ* - 166.3,11 *in 't bijzijn van ... denkbeelt*; 171.24; 174.18; 175.9 *terwijl ... denkbeelt daar bij is*; 291.25; 300.14; 302.8 *in 't gezelschap van ... denkbeelt*; 300.18 *van ... denkbeelt verzelt*.
 - *animi impotentis* - 244.21 *van een gemoed ... 't welk geen heer van zich zelf is*; 246.11 *van een onvermogen en zwak gemoed*; 250.14 *animo impotentes - onmachtig om hun gemoed te bedwingen*; 288.32 *qui animo impotentes sunt - die zich zelven niet kunnen bestieren*.
 - Also variably translated are adverbial words or expressions, such as: & *contrà* - *in tegendeel*; *en recht anders*; *simul* - *gezamenlijk*; *te gelijk*; *gelijkelijk*; *gelijkelijk en te zamen*; *ook*; *atque adeò* - *en zoverre*; *en dus verre*; *en voor zoverre*; *in voegen dat*; *en in dezer voegen*, while usually no connection with various functions is discernible.

Here are to conclude with, a few examples of the reversed variation (*i.e.* different Latin words translated by the same Dutch word): 94.10 *constituere ... dato ... ponitur* all three translated by *stellen*; 89.24-25 *causati ... effectus* - both translated by *gewrocht*; 265.22-23 *quòd scilicet ... nempe quòd* - both translated by *te weten dat*; *ibid. notavimus ... consideret* - twice *aanmerken*; 254.4 and 6 *sane ... reverâ* - twice *warelijk*.

[5.3.7] We now arrive at a category of *differences between OP and NS which are caused by mistakes or negligence on the part of the translator*. Various types may be distinguished:

[a] To start with, there is the indifference, as it seems, to tense, mood and the "voices", both in cases where a certain indifference in this respect does not do much harm, and in those where as a result the text is wholly misunderstood.

[a.1] It belongs to Spinoza's usage to put the verbs in conclusions following causal or hypothetical premises, and also in general

truths, in the future tense. Glazemaker more than once translates such a future by a present (e.g. 260.1,2,5,17 and 18; 98.29; 102.5; 205.25; 209.10; 104.5; 110.23; 211.24-25; 220.22; 233.34; 105.20; 154.15; the order determined by cases that more or less belong together). But it is not unusual either for Spinoza to use a present in such cases and then sometimes a future is found in the translation (82.24; 114.3-4; 176.25 and 27). So neither author nor translator are altogether consistent. Thus we read in V.3 *desinit* (282.7), but in the demonstr. *desinet* (l. 14); Glazemaker twice translates a present tense, but does use a future for the parallel *distinguetur* in l. 13. At 215.6 editors substitute a future for the present of the OP: *afficietur*, rightly so, I think, considering the surrounding future tenses of ll. 7, 8, 9. But one had better not refer to the NS, which translate *secludet*, *vel tollet* following in ll. 8 and 9 by present tenses again. Also the correction of 107.17 *incidit* to *incidet* (see Gebh. *ad loc.*) is justified, even if not strictly necessary, on contextual grounds only (cf. *incidet* in ll. 22, 25, 28). Unfortunate is such a future tense in the conclusion, when the protasis contains an unreal mood: 174.26 *Quòd si ... posset ... , tum ... desiderabit*. Glazemaker ignores the subjunctive here (*posset* - *kan*). The correction of 46.8 *dice-tur* to *dicitur* is of a different nature. A future tense would be out of place here (cf. 45.8 and 10).

[a.2] How little concerned about the text the translator sometimes is in these matters, is evident at 98.29, 30, 31 and 99.4 and 5, where first a future tense is translated by a present, then a perfect (twice) and an imperfect are both translated by a present tense, but lastly also an imperfect by an imperfect. It does not do much harm, nor do the following negligent renderings of tenses and moods: 88.22 *concludebamus* - *hebben wy besloten*; 97.17 *duxi* - *ik acht*; 126.6-7 *contingat* - *gebeurt is* and *videat* - *gezien heeft* (in the parallel cases 125.21 and 28 the Latin text has a perfect too); 147.12 *perget semper* - *altijt voortvaart*; 206.6 *vocaret* - *heeft genoemt*; 211.14 *intelligitur* - *zal verstaan worden*; 223.25 *pergo* - *zal ik voortgaan*; 288.1 *ubi usus erit* - *daar het nodig is*; 308.15 *volueram* - *ik heb willen tonen* (this last case not only harmless, but rather happy).

[a.3] Neither will exception be taken to the frequent translation of the subjunctive in clauses of purpose after *ut* or *ne*, or in the *quodd*-clause which often replaces the accusative and infinitive, by a future tense, e.g. 232.2 and 8; 247.15; 273.14-15; 292.8; 307.14.

[a.4] But Glazemaker is to blame when he does not do justice to the subjunctive of purpose or result in the relative clause: 81.29 *quibus ... explicarent* - *door de welke zy verklaren*; 208.16 *quod intueamur* - *'t welk wy aanschouwen*; 219.7 *ponat* - *zal stellen*.

[a.5] Even worse mistakes result from the disregarding of the independent subjunctive in main clause or subordinate clause: 164.23 *speremus ... metuamus* - *wy hopen ... en vrezen* (hortatory subjunctives in the Ovid quotation⁶⁷ of III.31.coroll.); 190.19 *non sequeretur* - *volgt niet* (unreal mood; the preceding *potueram ... dicere* has been translated correctly); in the same way, with even more disastrous results for the context 280.10 *ex quo sequeretur* - *Hier uit volgt*; 213.15 *dirigerentur* - *gestiert worden* (in the surrounding text this unreal subjunctive has been translated correctly all the time, except l. 19 *posset*); 216.7 *quam si ... imaginaremur* - *dan of wy ons inbeelden* (unreal mood), may be caused by a spelling mistake or printer's error, for in l. 17 we find ... *inbeeldden* for an identical Latin text. Less serious again is 132.21 *sufficiat* - *'t Is genoeg* (even better is 195.23 *sufficiat* - *ik acht genoeg*) or 232.12 *si hoc verum est, falsae essent* - *indien dit waarachtig is, zo zullen ... valsch wezen*.

[a.6] Sometimes ordinary indicative forms are rendered by completely wrong tenses: 163.8 *egit* ... *hy doet*; 167.14 *solebat affici* - *gemeenlijk aangedaan word*; 167.16 *oderat* - *hy haat*; 189.16-17 *appetebamus* - *wy begeren*; 216.25 *negavi* - *ik ontken*; 248.14 *beneficit* - *die |e ... wel doet*; 261.15 *dixi* - *ik noem*; 261.28 *consuluit* - *hy zorgt*.

Practically all these cases are even more striking, because in the immediate surroundings parallel or even identical verbal forms in the same context have been rendered correctly. Read e.g. a passage in the preface of Part V (from 279.19 up to 280.3), where a complex system of tense and mood forms has been translated very accurately but for the two pluperfects 279.20 *statuerat* and 22 *reprehenderat*: *vast gestelt heeft* (perf.) and *berispt* (pres.). Also

wrong are 305.21 *transiit* - *overgaat* and 270.2 *maluerunt vivere* - *zouden willen leven*. In the latter case Glazemaker may not have understood Spinoza very well. Spinoza may have been thinking of hermits in a distant past, not of contemporaries. In two places, lastly, a future in the same construction is translated by a present: 235.14 *habuerit* and 252.23 *crediderit*, without any harm done to the meaning.

[a.7] The NS need not be referred to for the two emendations by the editors 206.7 *videret* for *viderat* and 289.10 *observabit* for *observavit* to be justified.

[a.8] If Glazemaker occasionally translates a form of a deponent verb in a passive way, this need not always give rise to misunderstanding in the context: 248.30 *quam homo ... contemplatur* - *die van de mensch aangeschout word*; 150.26 *id ... imaginabitur* (sc. *Mens*) - *zal dit ingebeelt worden*. But at 184.5 the passive translation of *contemplatur* is wrong, and Glazemaker writes nonsense when he translates 248.12-13 *conatus juvatur, hoc est, laetabitur* (the subject of this last verb is *ipse* in l. 11) by: *word ... zijn poging geholpen, dat is verblijd*. Sometimes an active form is translated by a passive: 236.30-32 ... & *ab iis ad ea agendum determinetur* (sc. *homo*), *quae rerum externarum communis constitutio, non autem ea, quae ipsa ipsius natura ... postulat* - ... *en daar door bepaalt word tot die dingen te doen, tot de welken een gemene gesteltheit der uitterlijke zaken word verëischt, en niet tot die dingen te werken, tot de welken zijn eige natuur ... word gevordert*. This mistake is as grave as the translation 188.14-15 *minuitur, vel coërcetur* - *vermindert, of intoomt* (likewise 242.2-3 and 254.26 and again 27, cf. p. 67 f.).

Glazemaker is able to translate each form accurately, also in places where the text is complicated (cf. e.g. 301.6, 7-8, 10). So it was probably haste, which occasionally made him blunder rather badly in the field of tense, mood and voice forms. Nor is he likely to have received a training which taught him accuracy in this sort of matters. A third explanation for these errors is that he did not care very much for an exact equivalence of each translated form.

[b] *Relational mistakes*. Haste also seems to blame when he loses sight of the connections between the words and relates a pronoun or an adjective to the wrong noun, or provides the verbal form with the wrong subject or object. We saw examples of this in Glazemaker's translation of Descartes' *Regulae* (sub 4.12). So he translates 137.14-15 ... *ipsumque* (sc. *hominem*) *in suas actiones absolutam habere potentiam, nec aliunde, quàm à se ipso determinari, credunt* as if *actiones* were the subject of *determinari* and not *ipsum*: *en dat zy van niemant anders, als van hem zelf, bepaalt worden*; similarly he translates 138.17-18 *per leges, & regulas naturae universales* - *naar de wetten en regelen van d'algemene natuur* (cf. TTP, G.III.46.1-2; 57.33; 99.29-30). Here Glazemaker simply misread the text, just like 139.4 *partialem* - *bezonder*, as if the text read *particularem*, but this last mistake was corrected in de *Misstellingen*. The words 138.9-11 *certâ ratione demonstrare velim ea, quae rationi repugnare, quaeque vana ... esse clamitant* have been translated as if *demonstrare* were the finite verb: ... *en naar zekere reden die dingen wil betogen, de welken tegen de reden strijden, en die, gelijk zy uitroepen ...*; in the passage 143.19-20 *sed illa minimè, quae magno cum affectu petimus, & qui alterius rei memoriâ sedari nequit* the last verb is translated as if *quae* were the subject: *die niet ... kunnen worden*, instead of *qui* (sc. *affectus*); 163.6 *concomitante ideâ sui* is wrongly linked to *is* instead of to *Laetitiâ* - *deze, van zijn denkbeelt, als des zelfs oorzaak, verzelt, zal met blijdschap aangedaan worden*; the numeral in the words 186.17 *ex trium primitivorum affectuum definitionibus* is linked incorrectly - *uit drie Bepalingen der eerste of oorspronkelijke hartstochten*; a wrong connection of words is also found in 210.13-14 *longiore à praesenti intervallo* - *veerder van de tegenwoordige tussentijd af*; in 212.6 the relative *quae* has *aliae* as its antecedent, but Glazemaker commits the grave mistake of relating it to *iis*: *sed quia aliae* (sc. *imaginationes occurrunt, iis fortiores, quae rerum, quas imaginamur, praesentem existentiam secludunt* - *maar om dat 'er anderen voorkomen, die sterker zijn dan de genen, de welken de tegenwoordige wezenlijkheit der ingebeeelde dingen uitsluiten*; the genitive *Corporis* is in 215.16-17 (*per ideam Corporis affectionis fortioris, & contra-*

riae'...) made dependent on *ideam* by the translator, in the first instance (l. 13), as it was meant to be, on *affectionis*; 235.5-6 ... *ut hominis summum bonum omnibus sit commune, nimirum, quia ex ipsâ humanâ essentiâ, quatenus ratione definitur*: Glazemaker translates as if *summum bonum* is the subject of the last verbal form, and not *essentiâ*. Another wrong subject, and a wrong meaning of *perficere*, Glazemaker implies in his translation of 273.11-12 *at largiter (sc. loquitur) de humanâ virtute, seu potentiâ, & quâ viâ possit perfici, ut ...* - *en door welke middel men kan uitwerken dat de menschen dus ...* (the subject of *possit perfici* is *virtus*).

[c] After these grave mistakes of understanding, I will mention a few errors caused by mistranslating one single word: 79.19 *reperire* - *beproeven*; 80.25 *assimilatio* - *weldadigheid*; 107.16 *vox* - *stem*; 119.6 *dari* (syn. of *to be, to exist*) - *dat men moet toestaan*; also wrong 189.8 *dari* - *geleverd worden*; 189.29 *singultus* - *de hik* (rather a sobbing in the context); 137.19 *argutiùs* - *scherp-zinniglijker* (meant is: to censure more sharply); 169.30 *eâdem lege* - *op de zelfde wijze*; 182.5 *conatur* - *word gedwongen*; 192.11 *ex aequo* - *met recht*; 193.21 *degenerare* - *veranderen*; 288.29 *hominis* - *van de ziel*; 221.16 *Video meliora, proboque* - *ik zie en ken betere dingen*; 236.12-13 *ex affectu* - *zo vuriglijk* (the meaning is: from an emotion); 237.2 *necessitudinem cum hominibus jungere* - *de nootzakelijkheid van ons met de menschen te vervoegen* (similarly 263.27; *necessitudo* confused with *necessitas*); 238.27 *meritum* - *met recht* (meant is: as a merit); 253.17 *anxiùs* - *aangestast*; 254.9 *rationis* - *van de deucht* (a slip); 260.28 *ingenium* - *vernuft* (what is meant here is: nature, Du. *aard*, a word never used by Glazemaker in the *Ethica* translation, but that he does use in Descartes' *Regulae*, see Crapulli 1966, 7.4⁶⁸); 266.3 *dispersè* - *verscheidelijk* (meant is: dispersed, scattered); 271.10 *ad id suppeditandum* - *om dit uit te staan* (line 7 read: *sustentandam*); 278.9 *suspensam esse* - *is geplaatst* (the "being suspended freely" is essential here, but Glazemaker is at a loss about this word: 278.16 *suspendatur ... suspensa* - *geschikt word ... geschikt*; line 19 *suspensione* - *gesteltheit*; but 280.6 *suspensam tenere* - *geschorst houden*; 280.12 *suspendatur* - *gestuit worden*);

283.33-34 *unde digressus sum* - daar af ik begonnen heb (meant is: whence I had strayed).

Also quite a few translations of small words (conjunctions, pronouns and the like) awkwardly fit in the context: 73.9 *sive - en* (also 249.17); 75.23 *Et - Maar*; 45.17-18 *de substantiâ perci-pit - wegens de zelfstandigheid ... bevat*; 82.20 *alicujus - van yder*; 122.2 *& - of*; 104.20 *donec - zo lang*; 138.4 *quidem - immers*; 169.12 *non - nooit*; 171.19 *rard - zeer zelden* (generally comparatives and superlatives are carelessly handled, particularly those of *multus*); 178.8 *ubique - aan alle zijden*; 206.17 *minus - niet* (also line 8); 206.18 *remque illam - of die zaak*; 209.9 *sive minus - of niet*; 210.12 *perinde, ac si - dieshalven als*; 233.26 *Cum maximè - dewijl voornamelijk*; 248.12 *ipsius - zelfs*; 277.17 *ante omnia - voor af*; 220.26 *vel - en*; 205.25 *nec - of niet*; 289.8 *at-en*; 296.10 *sive - noch* (also 48.22); 306.11 *quantacunque - hoe danig het ook is*.

[d] Then small words are frequently left untranslated; I noted about 120 cases concerning words such as *et, at, nimirum, etiam, jam, scilicet, omnino, atque*; forms of *hic, totus, ipse, solus, aliquis, ille, is, idem*; and moreover *modò, infrà, enim, rursus, porrò, verum, ergo, admodum, Quòd in Quòd si; denique, primò, nempe, quare, eatenus, deinde, semper, demum, nihilominus, ac, adhuc, hñc, ex eo, non, econtra, contrà, tantum, sed, tamen*.

Also untranslated remained: 46.11-12 *ac determinatâ*; 73.14 *naturalia*; 80.34-35 *argumentandi*; 85.27 *animi*; 89.24-25 *cognitione*; 94.27 *actuale*; 107.17-18 *articulato*; 113.1 *Demonstrationem*; 123.20, 22, 27 *naturam* (3x); 261.5-6 *mortis*; 221.6 *verâ*; 236.25 *Praeter haec*; 302.12 *Mentis*; 154.6 *multis*; 195.20 *naturam*.

[e] To a far smaller extent small words are occasionally added in the translation where they are lacking in the text: *zeker, zekere, enige, deze, ook, in tegendeel*; striking in Part I is the addition of *in dit deel* to most references, which is actually superfluous there.

[f] We come across various other mistakes (apart from singulars translated by plurals and vice versa (50.7; 85.8; 113.4; 143.31 and 34; 280.11) and the indifference to the degree of comparison) such as 109.15 *idea - de denking* (a slip); 72.11 *Scholium - Beto-*

ging '(item); 109.18 a wrongly inserted *en* between *eâdem necessitate* and *ex eâdem cogitandi potentiâ*; 93.28 a superfluous negation; 105.26 a *verâ* (sc. *causâ*) - van de waarheit; 137.22 *praeclara multa* - zeer veel voortreffelijke dingen; 171.8 *eo ipso etiam odio* - ook met de zelfde haat; 180.10-11 *Mens ... in se habeat ...* - de ziel heeft in de geest; 184.9 in *Scholio Propositionis 52 ...* - volgens het Byvoegsel etc.; 197.19-20 *Quod ipsâ etiam experientiâ comprobatur* - Dit zelfde word ook door d'ervarentheit bevestigt; 283.21 *dicitur* - nominative and infinitive construction translated paratactically this time (*gelijk men zegt*), which is unfortunate in the context; 298.30-31 *vel quatenus ... existere* - this accus. and infin. construction depends on *concupimus* (299.1), but is translated as an independent clause; 180.11 *in cuius contemplationem* - tot welke beschouwing (perhaps a printer's error for *welks*, but such caseforms as Glazemaker uses in Dutch show little or no grammatical system as to form and function; cf. e.g. 155.23 *per Schol. ejusdem Prop.* - volgens het byvoegsel van der zelfder Voorstelling); 193.9 in *praecedentis Definitionis Explicatione* - in de voorgaande Bepaling; 137.13-14 in *suas actiones ... potentiam* - macht in zijn werkingen (item 138.1, 3 and 186.1, but correct 138.24 in *eosdem potentia* - het vermogen over de zelfden); 143.21 *nisi experti essent* - indien wy niet hadden ondervonden (item 1. 23-24 *crederent*; the subject is *plerique* of l. 16, not *nos* of ll. 16, 21 etc.); 159.11-12 *quae ... eorum* - de dingen die ... en der zelfder wezenlijkheit (the parataxis with *en* produces an altogether wrong sentence in Dutch); 50.32-33 *nimirum quod ad ipsius naturam pertinet existere* - namentlijk om dat wezenlijk te zijn tot haar natuur behoort, en het zelfde insluit (bad Dutch sentences of this sort are found very seldom in the NS); 54.20-23 *Res enim, quae à causis externis fiunt, sive eae multis partibus constant, sive paucis, quicquid perfectionis, sive realitatis habent, id omne virtuti causae externae debetur* - want alle de volmaaktheit, of zakelijkheid van die dingen, de welken van uitterlijke oorzaken voortkomen, of uit veel, of uit weinig dingen bestaan, hangt van de kracht van d'uitterlijke oorzaak af (in spite of a clever transposition the translation of this sentence is a failure); 135.4-6 *adaequata* incorrectly translated predicatively, which

again leads Gebhardt to suspect a first draft; 176.31 *Laetitia* (subject) *vocatur Amor* - word de liefde ... blijdschap ... genoemd; 225.9 *Est enim Cupiditas* (subject) ... *ipsa hominis essentia* - Want de wezentheit van de mensch zelve ... is een begeerte.

6. The oldest translation of the *Ethica*.

[6.0] In this chapter I intend to discuss the special place occupied by Parts I and II in the *Ethica* translation of *De nagelate schriften* as a whole.

[6.1] *The axiom 2 of Part II*. My starting point here is the hypothesis as expounded *sub* 3.2.2 and I start again at the axiom 2 of Part II. If indeed it was the friends of the Amsterdam circle, who added the words of *anders, wy weten dat wy denken* as an interpreting gloss to *Homo cogitat*, the question arises: where did they get these words from? In this case it seems obvious that they took up Descartes' writings and also that they particularly consulted his systematic handbook, the *Principia philosophiae*.

This also happens to be the book that Spinoza taught to his pupil and adapted to the geometrical order (see *Ep.* 13); one of the members of the circle, Pieter Balling, was in those very years engaged in translating Spinoza's adaptation into Dutch. It is not likely that they read the Latin original, for not all of them were sufficiently versed in that language. So it had to be the Dutch translation by Glazemaker, which had appeared in 1657. Well, from that book, to be exact from the *Achtste Lid* (art. 8) of Part I, they may have literally taken the gloss, for there we read: ... *zo zullen wy klaarblijkelijk bekennen dat wy, om wezentlijk te wezen, geen uitstrekking, geen gestalte, geen plaatselijke beweging, noch iets diergelijk, dat men aan 't lighaam kan toeëigenen, behoeven, maar de denking alleen, die dieshalven eer en zekerder, dan enig lichamelijk ding, bekend word; dewijl wy noch twijffelen, of 'er enig lighaam in de werrelt is, en dewijl wy zekerlijk weten dat wy denken.*

This passage forms part of the sections of his *Principia* where Descartes briefly expounds his classic starting point. If this

really is the source of the gloss in the *Ethica*, it is clear at the same time that Spinoza cannot be its author, for Spinoza used to read and quote Descartes' *Principia* in the original Latin text (Glazemaker's translation of this book is even altogether absent from the catalogue of Spinoza's books) and in the Latin text the words in question do not occur at all! They form part of Claude Picot's amplified translation and that is how they found their way into Glazemaker's translation of the *Principia*, for he follows the French text here⁶⁹.

The reader may wonder whether the friends could not have thought out this addition for themselves. He should, however, bear in mind that we are among 17th century intellectuals here, not among those of 300 years later. The discussions in the circle did to a far less extent consist in the exchange of spontaneously rising thoughts; if difficulties arose, these men immediately reached for the books. One should reread, for instance, De Vries' letter to Spinoza (*Ep.* 8): *Interim te absente authorem quendam ... consulimus*, after which quotations follow, not only from Borelli, but also from Tacquet and Clavius. Therefore it seems very likely to me that the addition came into being in the manner expounded here.

As for Glazemaker, I have never come across so fundamental an interpreting gloss in his work. When in the spring and summer of 1677 (or before, see below *sub* 6.2.11) he accomplished the *Ethica* translation on the instruction of Jarig Jelles and Jan Riewertsz, as he had before, probably on the instruction of the same men, also translated the *Tractatus theologico-politicus* (see *Ep.* 44), he had the disposal of the translation made in the Spinoza circle in 1663-1664, with which he set to work in the way we have got to know of him in ch. 4: with respect for the additions he came across in the translation. He will hardly have wondered what their origin was, and he will certainly not have realized that the words *wy weten dat wy denken* were not Spinoza's words, but hailed from his own Descartes translation, any more than he realized more than 20 years earlier that these words were not Descartes' own, but the abbot Picot's. Thus the wheel comes full circle for the translator who has too much respect for the texts that are in front of him.

[6.2] *Characteristics of Ethica I and II in De nagelate schriften.* Obviously it is to be expected that traces of what should be called the very earliest translation of the *Ethica*, are noticeable in other places in the NS as well. And this is, in fact, the case. On the other hand it is not to be expected that long passages of the *Ethica* should be entirely free from the characteristics of Glazemaker's method of translating. He made use of the earlier translation, but he did not copy it, and where he did copy, he at least left his own personal mark of spelling, punctuation etc.

Let us begin with the mistakes typical of Glazemaker. A certain carelessness in the translation of tense, mood and voice forms runs through the entire *Ethica* translation, but really disturbing errors of this kind only occur in the Parts III, IV and V (see *sub* 5.3.7.a). A similar situation exists concerning grave mistakes of understanding often resulting in a wrong relating of words (see *sub* 5.3.7.b). To a less clear extent this is also the case with the wrong translations of words noted *sub* 5.3.7.c. As regards the not translating of small words, no significant difference is discernible. Another criterion of difference are the very explicit or explanatory and the free translations, both in their scope and radical character, and in their relative frequency in the Parts. An explicit or explanatory translation, as I understand it here, makes an attempt to make the meaning of the text (but not more than that) more clear, especially, by adding extra elements. A free translation deviates from a word-by-word translation in sentence structure or choice of words. It often serves the same purpose as the previous category, so the two are not always easy to distinguish. In both categories I exclude the possibility of editorial differences of the source text being the cause of the phenomenon. However, to give Gebhardt's thesis the greatest possible room, I have set apart 75 places where the NS seem to offer more text than the OP from these two categories in the first instance, and also 22 places where the NS have something different from the OP. Separately dealt with, lastly, are another 18 places where the OP have more text than the translation. Here follows a survey quantifying the most significant categories according to the number of cases in each Part of the *Ethica*. I add

emphatically that these numbers should not be taken too finally. There is inevitably much subjectivity in the judging of mistakes, free translations etc. On the other hand, the whole investigation had been concluded before the hypothesis was formed.

	I	II	III	IV	V
a) grave mistakes in tense, mood and voice	-	-	8	9	4
b) misunderstanding of the text, resulting from a disregard of grammar	2	1	19	18	6
c) significant explicit or explanatory translations	14	33	-	-	-
d) free translations	22	39	1	3	3
e) the NS have more text than the OP	26	24	14	8	3
f) the NS have a different text from that of the OP	14	7	1	-	-
g) the OP have more than the NS	8	3	5	2	-
h) number of pages of Gebhardt's text of eacht Part	39	53	68	72	32

h) added in order to offer the possibility to relate the numbers quoted to the compass of the Parts of the *Ethica*. The headings a) and b) have been exhaustively discussed in the previous chapter. The others will follow here.

A last criterion of difference between Parts I and II versus III, IV and V - or between the translation of the *Ethica* and other translations by Glazemaker - which I investigated in a few cases, is an occasional, striking variation in the translation of certain words (see *sub* 6.12).

[6.3] *Explicit or explanatory translations*. Insignificant cases not included in the numbers quoted above, are 53.18, where Gebhardt includes the words *dan de goddelijke* from the NS in his text, and 115.3 where he does the same with *andere*. There are many similar cases which have escaped the attention of the editor. Here follow a few more: 47.9 *diversa attributa* - twee verscheide toeëigeningen (the numeral is an incorrect addition!⁷⁰); 48.10 *unam ejusdem attributi* - een enige van een en de zelfde toeëigening; 50.1 *mente* - menschelijke ziel; 77.19 *ex eo* - uit al't

geen dat is; 90.18-22 three amplifications in one sentence, one of which Gebhardt includes in the text; the two others he does not even mention⁷¹ (90.21-22 *tanquam causam proximam - als de naaste oorzaak van dat denkbeeld*; 90.22 & *ille - en deze wijze van denken*). Other examples have already been cited sub 5.3.3. Of the more elaborate cases Gebhardt includes many more in his text, but not nearly all. Thus he does include 55.6-7 the elaboration of *primum* (cf. the Latin text l. 14-15), as well as the elaboration of 57.31-32 *hoc*, but he makes no mention whatever of the difference between OP and NS 62.19-20 *Quare Dei omnipotentia actu ab aeterno fuit, & in aeternum in eadem actualitate manebit - Gods almogentheit dan, daar door hy gezegt word alles te vermogen, is van eeuwigheit dadelijk, ofwerkelijk geweest en zal in de zelfde dadelijkheit blijven* in which translation *omnipotentia* is explained and *in aeternum* left out. Not mentioned either is 67.9 *quae ex ejus absolutâ naturâ sequitur - die uit de volstreckte natuur van één van zijn toeëigeningen volgt* (cf. l. 7). None of the additions mentioned in this section deserves in my view to be included in the text. The following are no more than explicit makings or explanations by the translator either and should therefore be removed from the text: 57.36-37; 99.7; 113.26; 117.13-14 (in l. 12 the NS have besides *ik zal ... een of twee voorbeelden bybrengen* for *exemplum dabo* and *worden gemeenlijk bedrogen* for *falluntur*); 120.12-13; 123.26 (an explanation of *universalis*); 124.17-18 (an intelligent addition, cf. l. 10-11); *ibid.* 21-22; *ibid.* 23; 130.11-13 (an intelligent addition, by Leopold, p.47, also translated into Latin: *sive esse objectivum rei, quatenus tantum in cogitatione existit*); 131.16; *ibid.* 18-19; 133.9; *ibid.* 31 (the words '*t welk onmogelijk is*' are not in this place in the NS, but higher up, as the translation of l. 29); 134.7 (the divergence in the translation of the preceding words (see Gebh. *ad loc.*) is caused, in my opinion, by the translator's misreading *volitionem* for *volitionum*); 135.17-18.

At least as many other amplifications of a similar character in the NS are not mentioned by Gebhardt or do not lead him to interfere with the text: 51.15 *per jam ostensa in hoc Schol. - volgens het geen dat wy in het begin van dit Byvoegsel getoont hebben*;

55.25 (*ut supra*) - (gelijk in de voorgaande voorstelling gesteld is); 57.34-35 *ut & si partibus mensuretur digitos aequantibus* - gelijk ook uit een onëindig getal van duimen, zo zy ook met delen, zo groot als duimen, gemeten word; 86.1 *in eodem Individuo* - in het zelfde ondeelige of in de zelfde mensch; a free and explicit making translation is given of 99.18-22 *& angulus lineae motûs reflectionis cum plano corporis quiescentis, cui impegit, aequalis erit angulo, quem linea motûs incidentiae cum eodem plano efficit* - en de lijn die het in de wederkaatsing beschrijft, zal met het plat van 't rustend lighaam, daar het aangestoten heeft, een hoek maken, die gelijk is met de hoek, die welk van de lijn gemaakt is, die dit bewoge lighaam, tegen 't rustend lighaam aanstotende, beschreven heeft; 102.8-9 *ex his secundis compositum* - uit veel ondeeligen van het vorige tweede geslacht te zamen gezet; 103.2-3 ... *ejus planum mutat, & veluti quaedam corporis externi impellentis vestigia eidem imprimit* - zo verandert het vloedige de vlakke van het zachte, en drukt 'er als zekere speuren van 't uitterlijk lighaam in, van 't welk het vloedige gedreven word (mentioned by Gebhardt); 103.8 *disponi* - geschikt of aangedaan worden (explanatory addition on the strength of 103.11? cf. 106.28 and 30); 103.22 *quod ... ex plurimis valdè compositis Individuis componitur* - dat uit veel ondeeligen, mede uit veel andere ondeeligen bestaande, te zamen gezet is (the translator goes to great pains to translate *valdè compositus* very explicitly, also 111.3 (mentioned by Gebhardt); 105.8 *alio modo reflectantur* - volgens andere lijnen weêrstuiten; 107.25-26 *At Rusticus ex cogitatione equi in cogitationem aratri, agri, &c. incidet* - Maar een lantman zal van de denking van 't paert op die van de ploeg, akker, en zo voort op de dingen vallen, die tot zijn werk behoren; 110.19 *Mens humana eatenus se ipsam non cognoscit* - de menschelijke ziel, enkelijk aangemerkt, kent zich zelven niet (cleverly translated from the context of II.23); 112.7-8 *ideâ existentiae illius corporis* - een denkbeeld ... 't welk de wezenheit van dat lighaam uitdrukt (noted by Gebhardt); 113.10 *Corporis humani* - van 't menschelijk lighaam in 't geheel; 125.26 before the sentence *quod corpora alia aliis tardius, vel celerius ...* the translator inserts: *als wy de bewegingen der lighamen vergelijken*; 126.8-9

tum sequenti mane cum tempore vespertino jam Simonem, jam Jacobum ... imaginabitur - zo zal hy in de volgende morgenstont dan Symon, en dan Jakob aan de volgende avontstont voegen (unlike Gebhardt (cf. G. *ad loc.*), I think that the translator understands *mane* perfectly well); 126.9 *non verò ambos simul* - Ik zeg dan d'een, en dan d'ander, en niet beide te gelijk; 133.3 *facultas assentiendi* - de macht van te bevestigen, en t'ontkennen; 133.18 *eundi facultatem* - 't vermogen om te gaan daar hy wil; 134.3 *ad eadem infinita entia amplectendum* - om alle de zelfde wezenden te omhelzen, of onder een algemeen wezend te kunnen brengen.

Since a few other explicit translations have already been discussed *sub* 5.3.3, there is only one more place which particularly contributes to the understanding of the background of such amplifications: 113.13-19 *At (...) corporum externorum adaequata cognitio, ut & partium, Corpus humanum componentium, in Deo non est, quatenus humanâ Mente, sed quatenus aliis ideis affectus consideratur* - Maar (...) d'evenmatige kennis der uitterlijke lighamen, gelijk ook der delen, die 't menschelijk lighaam te samen zetten, is wel in God voor zo veel hy met de kennis van andere lighamen te hebben aangemerkt word, maar niet voor zo veel hy de kennis van 't menschelijk lighaam heeft: dat is, (volgens de dartiende Voorstelling van dit deel) deze kennis is niet in God, voor zo veel hy de natuur van de menschelijke ziel stelt. The translator gave a great deal of thought to the difficult matters under discussion here and in the end arrived at a translation which clarified these difficulties for himself and his friends:

- a) he translated *humanâ Mente, resp. aliis ideis affectus (esse)* by: kennis te hebben van 't menschelijk lighaam, resp. van andere lighamen. Thus he made the phrasing of the second part of the sentence similar to that of the first part. This in itself is not wrong (for *idea* and *cognitio* may be taken to be identical in this context, cf. e.g. 117.7), but in the translation it produces a sort of tautology: "Knowledge of external bodies etc. is in God only, in so far as he is supposed to possess knowledge of other bodies";
- b) he reversed the order of the negative and positive statement (*non ... sed*) in order to obtain a better connection with the

reference to II.13;

- c) this reference he added (almost the same reference III.15); it serves to bend the phrasing back to Spinoza's Latin wording and to bring the *Mens humana* back into the picture. So in the translation a link has been added to the reasoning. The Latin text has been extended and explained in the translation. At a pinch I could imagine that the translator asked the author's advice, but not that the author himself should at any time have written the text of the translation. Gebhardt (see *ad loc.*) did not understand the alterations in their coherence. His collation from the NS should disappear from the text.

[6.4] *Who was the translator of Parts I and II?* Translations such as those cited in the previous section are the result of attempts to understand and elucidate the text as much as possible. There is every reason to speak of a first reception of the *Ethica* here, and that in a sober, realistic way. Spinoza's circle of friends was made up out of intelligent, educated, serious men, who not only supported Spinoza financially, published, paid for, and translated his work or had it translated, but who also were the first careful readers of his work, including its most difficult parts.

Up to now I have spoken of the circle of friends as of a collective, but their activities should not be thought of as a joint translating of the text. The text was translated previous to the discussions, as is evident from Spinoza's remark in *Ep.* 28: the text of Part III will first go to the one who is to translate it. Spinoza mentions De Vries and Bouwmeester as possible candidates. Apparently he does not know which⁷². Earlier (*sub* 3.2.2) I suggested that he was comparatively indifferent about this. But actually either is very unlikely, after he had worked, corresponded and disputed with the friends in this way for two years and a half. A translating in turns by the friends is not quite thinkable either, if we see that in *Ep.* 28 he apparently imagines one translator for 80 propositions, which is almost as much as Parts I and II together. A better explanation for Spinoza's uncertainty is that the regular translator is no longer available. The first one to come to mind then is Pieter Balling, who in those very years '63-'64 also translated Spinoza's *Principia philosophiae*

and *Cogitata metaphysica*, and very competently at that. It is also known that he died about this time, but not exactly when. Meinsma thinks it likely that he soon followed his child, which died in June 1664, into the grave (cf. Meinsma 1896, 223 and Spinoza, *Ep.* 17 of July 20, 1664). If it can be proved that he translated *Ethica* I and II, he must have died between July 1664 and June 1665⁷³ (cf. *Epp.* 17 and 28). Another indication that Balling was the regular translator of Parts I and II, is the fact that according to *Ep.* 8 he was the first one to receive (before De Vries anyway) Spinoza's writings in 1663 (cf. Gebhardt IV.41.15-16).

But even more convincing than these arguments from probability are all sorts of peculiarities in the translation of I and II which point into Balling's direction. The explicit translations summed up above evince a free, intellectual attitude to the text, which is absolutely incongruous with Glazemaker's, but which does go with the style of Balling, as it is expressed in his translations of the *Principia philosophiae* and *Cogitata metaphysica*. In sections to follow we shall be reminded of Balling's way of translating⁷⁴.

[6.5] *Free translations*. Right away small licences which the translator permits himself remind us of Balling, e.g. when we find that in several places in *Ethica* I and II a first person singular is translated by a plural: 62.2 *ostendam*; 64.18 *demonstravi*; 77.21 *explicui*; 100.15 *vocabo* (cf. *sub* 4.8); moreover the addition of an emphasizing adverb such as 86.21 and 88.22 *Patet - blijkt (zeer) klarelijk* is of a kind that we have found before in Balling (cf. *ibid.*); also a "spiritualized" translation such as 93.30 *quod ordinem philosophandi non tenuerint - dat zy het rechte pad om tot wijsheit te komen niet gehouden hebben* puts one in mind of Balling's work *Het Licht op den Kandelaar* and also of his translation of the opening lines of Lodewijk Meyer's letter to the reader in Spinoza's *Principia philosophiae* (see *sub* 4.8); an explanatory translation such as 50.16-17 *substantiam creari - dat een zelfstandigheit, die niet was, nu begint te zijn* reminds us of Balling's identification *autorem - oorzaak* (cf. *ibid.*); striking is an elegant translation of 62.29-30 ...

quo absurdius, aut Dei omnipotentiae magis repugnans, non video, quid fingi potest - ... doch ick zie niet dat men iets ongerijmder, of dat Gods almogentheit meer tegenstreeft, kan verdichten (the spelling of *ick* with a *c*, too, often occurs in Balling, never in Glazemaker); a compressed rendering such as 69.2 *Quodcunque singulare, sive quaevis res, quae finita est* - *Ider bijzonder ding, of dat eindig is* is altogether in keeping with Balling's style.

Here follow some more free translations of diverse nature from Parts I and II. Most of them Gebhardt overlooked. Where he did notice I have mentioned it: 48.30 *Demonstratur hoc etiam facilis ex absurdo contradictorio* - *Deze voorstelling word lichtelijker uit d'ongerijmtheit van haar tegenstelling bewezen* (Gebhardt again assumes a first draft: *Demonstratur haec propositio ex absurditate contradictionis*. This is impossible: *hoc* refers to the coroll., not to the prop. Therefore the translation in the NS is wrong. That in this formula the translator permitted himself licences, we saw earlier (cf. sub 5.3.3; cf. also 67.14 *Demonstratio Patet - Betoging. Dit blijkt ...*). *Contradictorius, -um* is a proper scholastic term, also as a substantive⁷⁵; 56.31-57.1 *Atqui praeter substantias, & modos nil datur (...). Ergo nihil sine Deo esse, neque concipi potest* - *En dewijl 'er buiten zelfstandigheid en wijzen niets is; (...) zo volgt dat alles in God is, en zonder hem niet kan zijn, noch bevat worden* (the NS repeat the whole proposition I.15 and construe the sentence hypotactically; it cannot be excluded either that they read *quia* for *qui*); 57.7 *aliquo modo* - *met enig verstant*; 58.11 *pati non potest* - *kan hy geen lijden onderworpen wezen*; 59.22-23 *abstractè scilicet, sive superficialiter* - *te weten als van de stoffe afgetrokken* (Gebhardt concludes that we have to do with a first draft: *abstractam scilicet a materiâ* (he puts the construction in the active), but this is not necessary; in *Ep.* 12 the Latin phrasing is the same (G.IV.56.7); there the translation in the NS reads: *afgetrokken, of oppervlakkelijk*); 61.13-15 *atque adeò Deus ex solis suae naturae legibus, & à nemine coactus agit* - *maar hy werkt alleenlijk uit kracht van zijn eige natuur* (the OP repeat the proposition (I.17) more completely and accurately); 63.8-9 *quia talis in Dei intellectu existit objectivè* - *om dat Gods verstant de*

zelfde zodanig als zy zijn, begrepen heeft (elsewhere the adjective and the adverb *objectivus*, -è are translated *voorwerpig*, *voorwerpelijk*, e.g. 91.6; 63.9; 71.22; cf. also sub 4.9); 66.6 *immutabilis* - eeuwiglijk onveranderlijk; 73.10-12 *non ... magis ... quàm propter ea, quae ex motu, & quiete sequuntur (infinita enim ex his etiam sequuntur)*, dici potest ex libertate motûs, & quietis agere - ... niet meer ... als men zou kunnen zeggen dat God uit vryheit van beweging en stilte werkt, om dat uit deze twee ook onëindige dingen volgen (a clever, compressend translation; noticed by Gebhardt); 73.26 *ut (so that) naturae ordo alius esset* - om dus in een andere ordening malkander te volgen (sc. the things; noticed by Gebhardt); 77.30-31 *praejudicia, quae etiam, imò maximè impedire poterant, & possunt* - vooroordelen, de welken grotelijks zouden kunnen beletten (simpler, as Gebhardt also notes *ad loc.*); 78. 24-25 *nimirum, quia nullam habent causam ulteriùs dubitandi* - zonder daar doorenige gelegenheit van wijder te twijffelen te nemen (seems to be an incorrect free translation; also mentioned by Gebhardt); 81.3-4 *ex eo, quòd ventus flavit, & quòd homo illâc iter habebat* - om dat het hard waaide, en de man langs die weg ging (smoothly translated⁷⁶); 82. 30-32 *Nec desunt Philosophi, qui sibi persuaserint, motûs coelestes harmoniam componere* - ja men vind Wijsbegerigen zelven, die zich vroed gemaakt hebben dat de hemelsche bewegingen een zoete overëenstemming maken (before *harmonia* was twice translated by: aangename klank, l. 28 and 30); 82.34 *pro rebus accepisse* - voor de dingen zelve aangezien heeft (smooth translation); 83.5-7 *Omnibus enim in ore est, quot capita, tot sensûs, suo quemque sensu abundare, non minora cerebrorum, quàm palatorum esse discrimina: quae sententiae satis ostendunt, ...* - Hier uit spruiten ook deze spreekwoorden, zo veel hoofden, zo veel zinnen; dat yder meent dat zijn uil een valk is, en dat 'er niet minder verschil in de verstanden, dan in de smaken is. Deze spreuken tonen genoeg ... (Gebhardt does note the difference, but not accurately. The second saying⁷⁷ is replaced by a Dutch expression); 86.9 *Postulata vide post 13. Propositionem* - De Verëisschingen staan even voor de veertiende Voorstelling van dit deel; 87.32-88.1 *Lectorem...rogo* - ik wil ... u ... bidden (reversely 106.12 *notetis velim* - wilde

ik wel dat men aanmerkte; the difference in our place noted by Gebhardt); 88.4-5 ... , ne Dei potentiam cum humanâ Regum potentiâ, vel jure confundat - ... dat hy Gods vermogen niet met het menschelijk vermogen, of met het recht der koningen vermengt (Gebhardt only notes the difference; the sentence is easier in the translation, but not correct); 88.15-20 in this proposition (II.5) the translator twice rendered pro causâ agnoscit simply by is oorzaak van (also in the demonstration; on ipsa ideata, sive res perceptas see above sub 2.10; Dei attributorum ... ideae is translated: denkbeelden ... die Gods toeëigeningen uitdrukken. Another clever translator's licence here. Gebhardt again thinks of a first draft; 88.27 sed aliter hoc modo demonstratur - Doch dit kan ook anders, en op deze volgende wijze betoogt worden; 90.3 suprâ - in 't eerste deel; 94.23 At non idea rei non existentis - Voorts, men kan niet zeggen dat dit denkbeeld van een niet wezentlijke zaak is (Gebhardt notes the difference; a translator's licence); 99.16-17 Cùm corpus motum alteri quiescenti, quod dimovere nequit, impingit, reflectitur - Als een bewoge lighaam tegen een ander, dat rust, aanstoot, en daar voor niet wijkt, zo word het terug gekeert (the relative pronoun dat is the subject of both rust and wijkt, which makes this very free translation well-intended, but unclear); 101.28 - 102.1 in the NS the order has been strikingly reversed, that is to say, the clause hoc est, quod has been translated first, after that the clause quod, non, nisi ... which is then preceded by te weten ... Moreover twice has been inserted a word zodanig(e). Gebhardt notes: "etwas abweichend"; 105.8-13 the translation of the passage ut inde alio modo ... eodem modo afficiant approaches a free paraphrase, but is still correct, and simpler than the text, which, however, is undoubtedly altogether correct too; the translation runs: ... dat zy ... volgens andere lijnen, dan te voren, weêrstuitten. Maar als daar nâ deze vloedige delen van zelfs tegen deze nieuwe vlakten in dier voegen aanlopen, dat zy op de zelfde wijze weêr te rug stuiten, en by gevolg het menschelijk lighaam op deze zelfde wijze schikken, als het geschikt was, toen de vloedige delen door 't uitterlijk lighaam naar de vlakten wierden gedreven ...; 105.23 ut saepe fit - dikwijls; 106.5 quamvis

Petrus non existat - 't zy Pieter wezentlijk is, of niet; 107.14 *ex cogitatione unius rei statim in alterius rei cogitationem incidat* - (de ziel) een zaak door een andere zaak indachtig gemaakt kan worden; 109.17 *inquam* - of, om beter te zeggen; 111.8 *quate-nus affectus consideratur* (sc. Deus) - voor zo veel God aange-merkt word (God added, affectus eliminated); 118.17 - 119.24 in this passage the number of licences is particularly great: 118.17-18 *Ergo id ad essentiam B non pertinet, nec alterius rei singularis essentiam constituit* - Zo stelt dan dit niet de wezent-heit van B, noch van enige andere bijzondere zaak; 119.6 *Hinc se-quitur, dari quasdam ideas* - Hier uit volgt dat men enige denk-beelden moet toestaan; *ibid.* 18 *in iisdem corporibus* - in de an-dere ... lichamen; *ibid.* 19 *in cujuscunque corporis externi par-te* - in het deel van alle deze lichamen; *ibid.* 19-20 *Ipsius A , dabitur in Deo idea adaequata* - Van deze A moet nootzakelijk een evenmatig denkbeeld in God zijn; *ibid.* 22-23 *a corpore externo* - van een van deze uitterlijke lichamen; *ibid.* 23 *quod cum eo habet commune* - dat aan hen beide gemeen is; *ibid.* 24 *proprieta-tem* - natuur (so high a concentration of free translations on one page is of course readily explained by assuming that here Glazemaker took much over from the existing earlier translation); 120.33 *qui* (sc. numerus) *si excedatur* - Indien dit getal groter word; 121.20-21 *nam ab eo corpus maximè, scilicet ab unoquoque singu-lari, affectum fuit* - Want dewijl dit van yder mensch geschied, zo word het lighaam daar af op het krachtigste aangedaan; 124.16 *sic veritas norma sui, & falsi est* - zo openbaart de waarheit ook zich zelve, en de valsheit; 125.30-32 *patet, quòd simulac matutinam lucem videt* (sc. puer), *illicò solem eandem caeli, quam die praecedenti viderit, partem percurrentem, sive diem integrum, & simul ... imaginabitur* - blijkt dat de jongen, zo haast hy de morgenstont ziet, zich ook terstont zal inbeelden, dat de zon de zelfde keer zal doen, die zy in de voorgaande dag gedaan heeft, dat is de gehele dag, en te gelijk ...; 126.1 *Pauli, & Simeonis existentiam cum relatione ad futurum tempus imaginabitur* - dat hy de wezentlijkheit van Jan en Simon bij de toekomende tijt zal voegen; 126.24 *Hanc autem rerum necessitatem* (per Prop. 41. hujus) *verè, hoc est (...), ut in se est, percipit* - Wijders, deze noot-

zakelijkheid der dingen, die wy door de rede begrijpen, moet (volgens d'eenënvteertigste Voorstelling in dit deel) waar zijn, dat is (...) moet van ons, gelijk zy is, bevat worden (a very free translation, but correct); 129.6 *ita ut, quos in alio errores, & absurda esse putant, non sint* - in voegen dat zy malkanders gedachten t'onrecht van dolingen en ongerijmtheden beschuldigen (a very successful free translation). 130.8 *ut & Definitionem 3 hujus* - doch eerst en te voren de darde bepaling van dit deel (the two last mentioned places have also been noted by Gebhardt); 132.16-17 *quae (sc. cogitatio) extensionis conceptum minimè involvit* - de welke niets dat lighamelijk is, insluit (here the translator permits himself too great a licence); 133.17-18 *si ... negem, ergo seipsum determinabit* - Indien ik neen zeg, zo zal ik moeten toestaan dat hy zich zelf bepaalt; 133.28-30 *sicut enim infinita (unum tamen post aliud; nam infinita simul affirmare non possumus) ... possumus affirmare* - want gelijk wy, ..., onëindige dingen, doch 't een na 't ander, en niet te gelijk ('t welk onmogelijk is) kunnen bevestigen (a clever compression); 136.9-10 *utramque fortunae faciem* - voorspoet en tegenspoet. [6.6] *Two drafts of the Ethica after all?* Only a few of the text-places cited above (sub 6.3 and 6.5) gave Gebhardt occasion to speak of two drafts; even fewer induced him to alter the text on that account. In my view, all these free and specifying or explanatory translations find their origin in the method of translating, which in Parts I and II was a very different one from the one employed in Parts III-IV-V. That is why in these last three parts they are practically absent.

Paragraph 4) of this section and section 6.7 contain another 75 places where the NS translate, or seem to translate, more than the text of the OP offers. On these places, together with those where NS offer something different from the OP, the theory of the double draft would have to be based. That is why Gebhardt inserted fragments taken from the Dutch translation into the Latin text in 45 out of these 75 places. It seems to me, however, that they do not prove the theory. I would submit the following considerations to the reader and then let him judge for himself about the places in question:

- 1) All these extra's from the NS are explanations, elucidations, additional references, roundings off. None of them contains essential, new, or different philosophical information. Some of them are disturbing⁷⁸.
- 2) In none of these passages can one conceive of a reason why Spinoza should, after having sent them to the friends in Amsterdam, in a first draft, have excised them in a second, final draft. They are for the greater part quite sensible and correct, often even intelligent, additions. Spinoza is able to explain a thing very briefly, but as a stylist he is certainly not animated by an aspiration to brevity. So that cannot be the reason.
- 3) A reversal of Gebhardt's thesis, although much more plausible in itself, is not thinkable either, I mean the thesis that Spinoza in a second draft (that of the translation) should have put in these additions. For why, in that case, aren't they in the Latin text? There is not one single indication that the editors of the OP had more than one manuscript at their disposal, and if such should have been the case after all, why should they have followed the less correct (less complete) one?
- 4) It is impossible that mistakes from negligence should have played a more than incidental part in the OP. For why should they occur exclusively in Parts I and II? Indeed, the surplus passages are nearly always grammatically sensible units, hardly ever accidental lines or groups of words. Undeniably the editors of the OP text or the printer did slip up occasionally, but this usually concerns one single word. A number of real mistakes in the OP have been discussed in chapter 2. Here follow some more places, where the modern editors, basing themselves partly on the NS, added one or two words to the Latin text: 117.20 the first &; 134.16 *alatum*; 145.16 *ut*; 161.18 *Schol.*; 173.3-4 *Propositionis*; 189.7 *affectûs*; 190.25 *sive adventicia* (cf. Leopold 76); 203.6 *se* (cf. Leopold 76); 210.11 *longè*; 226.14 *idque*; 249.29 *sive*; 251.28 *superbi*; 252.23 *magis*; 288.32 *qui*. Some of these are unnecessary emendations, others almost certainly corrections of Spinoza's manuscript. But most of them at any rate improve the text in the author's

vein. Other additions in the NS supplement the text in the translator's vein, and these should certainly not be included in the Latin text.

The conclusion is inevitably that, which was already arrived at earlier *sub* 6.1 and 6.4: Parts I and II were originally translated by one of the Amsterdam friends, probably Pieter Balling. The translation he produced provides conclusive evidence of the attentive and careful reading which the *Ethica* found in the Amsterdam circle.

One important and one less weighty restriction should be made as to the finality of this conclusion. Spinoza maintained a regular correspondence with the friends and they met frequently. It appears from the correspondence that he gave explanatory comments on the *Ethica* text to the friends, or rather: on his philosophy. And since the friends, as appeared in the case of axiom 2 of Part II, were quite inclined to add explanations from outside the text to their translation, the possibility of Spinoza's own elucidation being occasionally found back in the NS should certainly not be excluded. But I don't think that this is actually the case but for a very small number of places. Of course even then there is no reason to add these explanations to the *Ethica* text. For once again, Spinoza's own manuscript must have been the basis of the OP. Whatever was not written there, the author did not want to have printed in 1675 and the friends did not have printed in 1677. And then, most additions are not important enough to ascribe them to Spinoza. Spinoza is not the type of author to be bothered with minor alterations in the wording, with small additions or omissions. He writes confidently, sometimes with many erasures (see e.g. the rough copy of *Ep.* 43, but there the reason for each erasure is easy to guess) and afterwards leaves his manuscripts alone. The comments Spinoza sent to his friends were of a much more significant nature, as is evident from the correspondence. The letters never contain instructions for minor alterations in the wording, but always fundamental, directly formulated matters.

A second restriction is that, although I think it can be demonstrated that Balling had a hand in the translating of Parts I and II, I did not investigate - and it will indeed be difficult

to establish - if others among the friends besides him translated bits as well. Or the discussions in the circle may have suggested the occasional addition to Balling.

[6.7] *There is more in the NS than in the OP.* Now the reader himself may take up Gebhardt's text and have another look at the Dutch additions in their context. Those which I have in mind in this section are the following: 46.4-5 elucidating addition; may have been Spinoza's; 49.21-24 an obvious addition by the translator; 50.36 (the note is meant) *idem*; 53.23-24; 57.21-22; 59.23, 24-25 translator's gloss; 63.17-18; 66.1 *existentiam sive* (cf. 65.18; not strictly necessary); 78.33-34 translator's gloss; 79.21-22 *idem* (on the word *aart*, cf. *sub* 5.3.7.c and n. 68); 79.36-37 modifying commentary of Balling, who thinks most people stupid? cf. *sub* 3.2.1 (= Gebh. 81.20); 81.22-23 in the NS these words take the place of *Sed haec relinquo*; they are out of place, if only for that reason in the OP; 83.35-36 concluding formula of the translator; 85.25 see *sub* 6.1; 86.6-7 translator's gloss; 90.18 *idem*; 94.6 *idem*; 95.17-18 *idem*; 100.25 *idem*; 101.15-16 *idem*; 101.24 *idem*; 102.14-15 (2x) *idem*; 103.15-16 *idem*; 117.3 *idem* (an addition wrong in itself); 117.13-14 translator's gloss; 124.17-18 *idem*; 128.32-33 *idem*; 132.6-7 *idem*; 135.6-10 an elucidating example; see above *sub* 2.2.

A number of amplifications of the translator have been noted by Gebhardt, but not included in the text, see Gebh. *ad* 70.7-8; 73.30; 82.28.

In the following places he does not note the extra's in the NS (see also the cases under 6.3, which belong to the same category as the instances included here):

57.8 *negant* - *ontkennen opentlijk*; 57.24 *quae omnia* - to these words the translator adds: *als men hen beziet*; 62.25 *quae intelligit* - *die hy schepbaar verstaat*; 63.7 *sed contrà ...* - *Maar men moet nootzakelijk stellen, dat ...*; 67.7 *sequi debuit* - supplemented with *nootzakelijk*; 72.13 *intellectum potentiâ* - *verstant in 't vermogen, gelijk men zegt*; 74.21 *naturâ* - supplemented with *van God*; 78.10 *praejudicia* - supplemented with *alle*; 79.2 *sed ex mediis, quae sibi ipsi parare solent* - *maar uit de middelen, die zy, om hun einde te bereiken, gewent zijn voor zich te*

werk te stellen; 89.27 *cogitandi potentia* - supplemented with *dadelijk (actualis)*; 92.22 *rei singularis* - supplemented with *wezentlijk (existentis)*; 93.6 *existere* - supplemented with *te gelijk*; 93.21 *omnes* - supplemented with *mensen*; 104.4 the first reference supplemented with *van dit deel*.

From the Parts III, IV and V I furthermore point to:

137.23-24 *verum Affectuum naturam* - maar ... *de ware natuur der Hartstochten*; 137.25 *determinavit* supplemented with *tot noch toe*; 149.6 *notandum* supplemented with *hier*; 151.31 *illo à suâ verâ causâ* - *van gene, als haar ware oorzaak* (here I propose to add *tanquam* to the Latin text); 157.21 *Prop. 21* - supplemented with *voorgaande*; 179.15 *ut & quòd* - *gelijk ook hier uit dat* (here I propose to read *ut & ex eo, quòd*); 221.21 *ideo* - supplemented with *alleenlijk*; 268.16-17 *& absolute* - supplemented with *Eindelijk*; 269.12 the translation starts with an added *Dieshalven*; the formula *Demonstratio ... procedit* or *Demonstratio patet* is given an amplified translation 174.11-12; 176.29-30; 296.19-20; 297.5-6. [6.8] Here follow 18 places where, reversely, there is *more text in the OP than in the NS*. The easiest explanation is to assume that either the translator forgot or purposely omitted to translate a few words, or a few words were added in the final draft of the OP. These places are of hardly any importance for the differences between the Parts I and II and the rest. There cannot be any question of author's variants. See also *sub* 5.3.7.d. 46.11-12 *ac determinatâ*; 61.14 *& à nemine coactus agit* (end of the demonstr., cf. *sub* 2.1 and n. 6); 62.20 *in aeternum*; 67.19-20 *sive (ut termino Scholastico utar) Deum esse causam essendi rerum* (it is understandable that the translator has no use for this terminological equivalent); 70.28 *existunt* (missed out by the translator or printer); 73.14 *naturalia*; 76.5 *verum esse* (a simple compression); 82.27 *Quae autem per tactum ... laevia &c* (this sentence, perhaps one line, forgotten in the translation); 101.19 *sive quiescat*; 124.8 *sive optimè*; 136.28 *& eo finem huic nostrae Secundae Parti impono* (added by the editor of the OP (according to Leopold 56) or left out by the translator); 146.21 *ipsius rei* 154.20 the number (2) of the coroll.; 161.31 *ut fiat*; 163.20-21 *& Odium ... externae*; 169.20 see Gebh. *ad loc.*, but this mistake

has been rectified in the *Misstellingen* ; 214.27-28 *quae reperitur ... Partis* (perhaps added by the editor of the OP); 225.8 *Hujus Propositionis* (item; in these formula's differences), frequently occur, cf. 177.25).

[6.9] *The NS have something different from the OP.* In the 15 cases which I have collected under this heading, Gebhardt has a much stronger tendency to alter the text and/or to suspect the existence of a first draft behind the NS.

52.16 *aeternam, & infinitam certam essentiam* - *zekere slach van wezenheit, die eeuwig en oneindig is* : Gebhardt surmises a first draft: *quandam essentiae speciem, quae est aeterna & infinita*, but nothing but a somewhat free translation can be the cause of this difference. Neither the author nor the translator may be expected to distinguish sharply between *certus* and *quidam*; cf. 50.29-30 *certam aliquam causam* - *een stellige oorzaak* (the translation may be Balling's and Glazemaker may have thought of the term in the margin: *causa positiva*! This situation occurs more than once on these very pages: 45.18 *percipit* - *bevat* (term: *con-cipere*) (90.4 item); 46.12 *ratione* - *wijze* (term: *modus*; after Part II *ratio* in this function is no more translated by *wijze*, but by *middel*, cf. 6.12); 49.29 *modificationes* - *wijzen* (term: *Modi*); 49.36 *affectûs* - *aandoeningen en tochten* (term: *affectiones*); it also occurs repeatedly that there are terms in the margin of the NS in places where the OP do not have the text in question at all. All this strongly confirms the impression that the translator was not Glazemaker). Occasionally *certus* and *quidam* are used in combination: 210.8 *usque ad certum quendam limitem* - *tot zekere paal*. 53.6 *quia* - *die*⁷⁹: the OP text has *quae*, changed into *quia* in the *Sphalmata corrigenda*. An indistinctness in the manuscript may have been the cause of this phenomenon; the reading *quia* must be the right one.

53.7 *triangulum* (nomin.): the NS have *triangulus* in the margin. Also 52.32. Apparently the two forms exist side by side. Leopold refers to 91.17 *rectangula*. Cf. sub 2.15 *conceptum*.

53.22 *debebit necessariò dari* - *zal met nootzakelijk moeten zeggen dat zy ... is* : Gebhardt thinks of a first draft *debebit dici ... esse*. It is much more likely that the translator read *dici*,

whereas the manuscript meant *dari*.

59.1 *Prop. 8. 5. & 12.* : the NS permit themselves an undue licence in reversing the order: 5, 8 and 12. The intended order is that of the OP.

61.19-20 Gebhardt explains the words *maar dat hy ... oorzaak is*, which are added by him, as an "ausgefallene Stelle". But that is certainly wrong. These words take the place of *praeter ipsius naturae perfectionem* and serve as an elucidation. Here follow the integral texts of this corollarium 1 of I.17 from both editions: *Hinc sequitur I^o. nullam dari causam, quae Deum extrinsecè, vel intrinsecè, praeter ipsius naturae perfectionem, incitet ad agendum.* - Hier uit volgt, dat 'er geen oorzaak gestelt kan worden, die God uitterlijk of innerlijk tot werken aanprikkelt, maar dat hy uit kracht van zijn volmaaktheit alleen een werkende oorzaak is. Spinoza may have wanted to provide an answer to the friends' question if the *ipsius naturae perfectio* is not in fact a *causa* which makes God act *intrinsecè*. But it is also possible that the friends themselves (Balling) arrived at this "translation" of Spinoza's words. A bit earlier (60.33) the term *causa efficiens* (= *werkende oorzaak*) first emerged in the *Ethica*. But however this may be, Spinoza did not consider the substitute in the NS a better phrasing, for in that case he himself would have included it in his manuscript.

81.22-23 This collation from the NS, too, occupies in the translation the place of words in the OP (*sed haec relinquo*) and is for that very reason out of place in an edition of the Latin text.

83.9-10 *Res enim si intellexissent, illae omnes ... allicerent* - Want indien zy de dingen hadden verstaan, zo zouden zy alle ... daar af ... aangelokt ... zijn. Gebhardt thinks of an "Umarbeitung" by Spinoza, but nothing is wrong: *omnes* (accus.; meant are the *omnes* of 83.4 and the *omnibus* of 83.5) is translated by *zy allen* (subject) and *illae* (sc. *res*) by *daar af*.

91.1-2 *Demonstratio. Haec Propositio patet ex praecedenti* - Betoging. Dexe Betoging blijkt uit de voorgaande Voorstelling. We have seen already that these phrasings vary (see *sub* 5.3.3; 6.5. (*ad* 48.30)). Spinoza is likely to have given a very summary indication here (e.g. *Dem. patet ex praec.*), and the translator

and editor to have worked out this short indication in different ways.

91.16-18 In these rather difficult lines there is, in my view, no question of two drafts by Spinoza either, but only of a not even very free translation of the words *ut omnium linearum rectorum ... rectangula sub segmentis sint inter se aequalia* - dat de rechthoeken, van de twee delen van alle de rechte lijnen begrepen ... gelijk zijn. The Latin words, too, appear to be correct (by *rectangula* products are of course meant⁸⁰). Von Tschirnhaus (Ep. 59, G.IV.269.32-33) expresses the same thing in a different way: *rectangulis ... factis à segmentis*. But there need be no thought of a participle having been left out (thus Meyer, Appuhn, Leopold). This would not be the first praepositional adjunct to be used attributively by Spinoza, cf. e.g. 249.14-15 *vitam cum probro*; 270.25-26 *concordia ... sine fide*.

92.7-10 In line 9 Van Vloten en Land have supplied the words *Deus est causa* from the NS; that is what the author means, but expresses too summarily here. The further additions by Gebhardt should be suppressed. The translation of the passage in the NS is free and explicit. There can be no question of two drafts, as Gebhardt suggests.

94.20-21 In this demonstration of II.11 (see on this and on II. axiom 3 M. Gueroult II, 32-33) there are two differences between OP and NS:

- 1) the words between brackets are translated with sophistication. The only difference between the text and the translation can be accounted for by the structural-grammatical difference between the source language and the receptor language: (*quibus scilicet idea naturâ prior est*) - (*te weten de genen, die in ordening van natuur het denkbeeld volgen*).
- 2) &, eâ datâ (sc. ideâ), reliqui modi ... in eodem debent esse individuo - en als dit (sc. denkbeeld) gestelt is, zo moeten d'andere wijzen ... met het denkbeeld een en de zelfde zaak stellen. So the translation says that the *idea* and the *modi* necessarily following it, form together an indivisible whole (an *individuum*). This is an interesting further specification of the Latin text, and certainly not the other way round, as

Gebhardt implies! I have a strong suspicion that Spinoza wished to give a further explanation of this difficult demonstration of prop. 11. In that case the need of this explanation on the part of the friends goes to show the high level of the discussions of the Amsterdam circle.

120.17 *axiomatum, sive notionum* (sc. *communium*, cf. l. 15) - *kundigheden, of gemene stellingen*. As a rule the translator renders both *axioma* and *notio* by (gemene) *kundigheid*, e.g. in ll. 22 and 23. Now that both words appear side by side, he tries to find a variant for *notio*. Gebhardt's long note about this translation, and Appuhn's alteration of the text, are unnecessary.

122.21-22 *secundum* (sc. *numerus*) *in tertium ducere* - in the context this cannot but mean: to multiply the second by the third⁸¹; this is how the NS translate and there is therefore no difference.

122.29-30 The last lines of this schol. 2 of II.40 differ strongly in OP and NS: *atque hoc multò clariùs, quia ex ipsâ ratione, quam primum ad secundum habere uno intuitu videmus, ipsum quantum concludimus* - *en dit zo veel te klarelijker, om dat wy alleenlijk op de bijzondere reden der twee eerste getallen, en niet op d'al-gemene eigenschap der evenredige getallen behoeven te denken*.

Here again the translation gives a further elucidation of the Latin text, which may be the author's, but which in my view may also have been contrived by an attentive translator.

[6.10] *Five striking differences between OP and NS*. To conclude with, five more passages follow here, of which Gebhardt did not take notice, or hardly (but for the last one):

50.11-12 *Verùm substantiarum veritas extra intellectum non est, nisi in se ipsis, quia per se concipiuntur* - *Maar het voorwerp van een waar denkbeeld der zelfstandigheden kan geen ander zijn, dan de zelfstandigheden zelve, om dat zy door zich bevat worden*. Both versions are altogether correct. The Latin one appears to be the earlier, because it has been fitted more smoothly into the context (see particularly the *extra intellectum* of l. 9, which is paralleled by that of l. 11). Apparently the translation wants to reduce the term *veritas* to the term *vera idea*, which was discussed in what immediately preceded. An intelligent translator may have been able to bring that about himself, particularly if

he were Balling, who was translating Spinoza's *Cog. Met.* in the same period (probably 1663). For there he could read: *Sí porrò quaerás, quid sit veritas praeter veram ideam, quaere etiam, quid sit albedo praeter corpus album* (CM I, cap. 6 = G.I.247.4-6). But it is quite possible too that Spinoza lent a helping hand here.

50.21 - 51.21 (I.8. schol. 2) There are a few minor differences between OP and NS in this demonstration of the unity of God which only become interesting in comparison with the first letter to Hudde (*Ep.* 34). In this letter of January 7, 1666, Spinoza gives a but slightly altered text of the second half of our schol. The main differences between the *Ethica* text and the letter are that in the letter Spinoza invariably speaks of God, and in the former of the substance, and that he added the instance of the definition of mind (which would certainly have been out of place in *Eth.* I) and of God in the letter (see G.IV.179.25-28). Moreover he made the phrasing in the letter slightly more pointed in a few places⁸². Since the letter, too, appears in the OP and NS, we have four versions of the text. Out of these, the Latin text of the letter in the OP should be considered as quite secondary⁸³. It is in fact a literal translation from the Dutch text of the letter in the NS. So I shall disregard this version in what follows. Now the text of the letter turns out to conform to the *Ethica* translation in a few places where the translation of the *Ethica* differs from the Latin source. These places are (successively *Ethica*-OP, *Ethica*-NS, *Ep.* 34-NS):

50.32-33 *nimirum quòd ad ipsius naturam pertinet existere - namentlijk om dat wezentlijk te zijn tot haar natuur behoort, en het zelfde insluit - te weten om dat tot haar de wezentlijkheit behoort, of haar nootzakelijk insluit.*

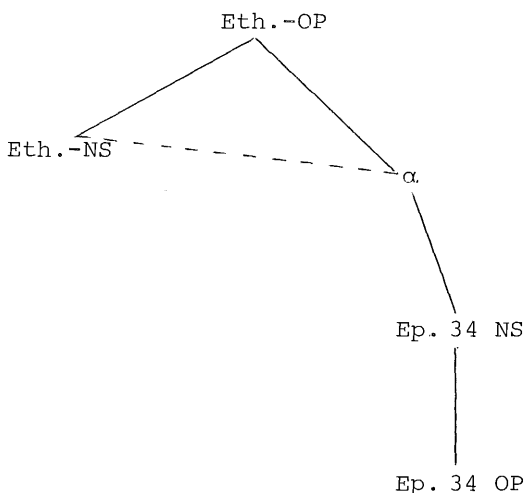
The wrong translation of *quòd* by *om dat* (in Spinoza's Latin *quòd* ^{is hardly ever causal conjunction⁸⁴}) and the grammatically impossible addition at the end occur in both Dutch versions. *quòd is causal here*

51.2 *majoris perspicuitatis causa - tot groter klaarheit, en om verwarring te mijden - om alle verwarring te mijden.*

51.13 *omne id, cujus naturae plura individua existere possunt - alle de dingen, van de welken men bevat dat zy veelvoudig kunnen wezen - alle die dingen, die men bevat veelvoudig in getal wezent-*

lijk te zijn. men bevat is an addition here in both Dutch texts⁸⁵. Striking, incidentally, is that the verb *existere* is in our *Ethica* passage (latter half of the scholium) 15 out of the 18 times it occurs, translated by *zijn* or *wezen*, but that the text of the letter has invariably *wezentlijk zijn* (and the Latin text in the OP consequently invariably *existere*⁸⁶ again). So the stemma symbolizing the relation between the various texts of this passage might look like this (α = the lost original letter):

This would mean that Spinoza, when in 1666 he wrote the letter to Hudde, had the disposal of the translation of *Eth.* I and II that Balling had made. In that case the translation might have cropped up in Spinoza's papers after his decease in 1677. It might have been given to Spinoza after Balling's death. But all this is no more than a mere guess.

The three remaining places may very well be explained by assuming that Spinoza slightly altered the text after it had been translated:

66.18-19 In this proposition (I.22) we first read *necessariò, & infinita, ... existit* and then *necessariò, & infinitum existere*, which is translated the first time *onëindig en eeuwig is*, the second time *nootzakelijk en onëindig wezen*. Now for Spinoza necessity and eternity of existence are identical (see 67.3-5 *infinitatem, & necessitatem existentiae, sive (quod per Defin. idem est) aeternitatem*. To be sure, in the references to I.22 we read 69.21-22 *aeterna, & infinita* and 94.26 *Res namque infinita (...) debet semper necessariò existere*. In I.23, by the way, the translation of these words does run parallel to the text. In I.21

Spinoza writes *semper, & infinita existere debuerunt, sive ... aeterna, & infinita sunt*. So if Spinoza did alter something in I.22, he was not very consistent. It cannot have mattered to him very much. The substitution of the one for the other is quite within Balling's scope as a translator (cf. above *sub* 4.8 and 6.5). 81.33 *postquam de naturâ humanâ egero - als wy van de mensche-lijke ziel zullen handelen*. Spinoza may first have written: *postquam de mente humanâ egero*, when he still had a different structure of the *Ethica* in mind (namely I On God, II On the mind, III On human nature. Even then, in fact, the translation is problematical. What is referred to here, is actually discussed in IV.37. schol.2 (and in III.29.schol.), where our place is also referred to.

151.19 These cases also include the difference between OP and NS in the demonstr. of III.14: *nostri Corporis affectûs - de gesteltheit van ons lighaam* (the circumflex is an addition by Gebhardt). In the margin the term *constitutio* appears, which is certainly synonymous with *affectus* in this context; cf. 154.20-21 *Corporis constitutio, seu affectus*. But *constitutio* (22 times in the *Ethica*) is invariably translated by *gesteltenis* or *gesteltheit*, and *affectus* usually by *hartstocht*, in no other place by *gesteltheit*. I am not so sure now about my former rejection of Gebhardt's conclusion that the word *constitutio* represents an older version of the text (cf. p. 66).

[6.11] *When did Glazemaker translate the Ethica?* If we are really dealing here with an alteration made by Spinoza after the translation had been concluded, this would mean that the text has not been translated as late as 1677, but much earlier. This is a fundamental point. Up till now I have always assumed the dividing-line between the parts translated by Balling and those exclusively translated by Glazemaker to be between Part II and III. Spinoza's announcement in *Ep.* 28, together with the break between II and III as concerns free and explicit translations, translating mistakes and certain translations of words (see 6.12) offer a rather solid basis for that conviction. This one solitary place in Part III somewhat disturbs the picture.

If it is really an author's variant that lies at the bottom of the difference in 151.19, then the conclusion should either be that the dividing-line is not between II and III, but slightly further on in the *Ethica*, or, what I prefer to assume, that Glazemaker translated the *Ethica* earlier than 1677. There is nothing to argue against this. After all, other works of Spinoza were translated quite soon after they had been written: *Princ. philos.* and *Cog. metaph.*, *Tract. theol.-polit.*, some letters. On the other hand I cannot think of any other argument in favour of it. So much is sure, that for Gebhardt's "first draft" theory no more than three differences are left which allow of an explanation favouring it (*sub* 6.10). If in all three cases this explanation is the inevitable one is much to be doubted. It is a fact, however, that Balling's way of translating is more likely to have been the cause of the divergences in 66.18-19 and 81.33 than Glazemaker's of the divergent translation of 151.19.

[6.12] *Striking translations of words in the Ethica*. Some translations of individual words point to Balling's authorship of the original translation of the Parts I and II, others at least accentuate the difference in way of translating between the first two parts and the rest.

affectus. From Part III of the *Ethica* onwards Glazemaker almost invariably (it occurs 321 times in III, IV, V) translates this word by *hartstocht*. A few exceptions are contextually determined and have already been discussed (see 5.3.5). As early as 1654 this was the translation in Seneca's *Ep.* 116. In the TTP the translation *drift* is found occasionally (G.III.6.24; 25.26-30 *animi affectus* for which the translation *hartstochten* was not quite suitable) or by variants such as *eenzijdigheid* (187.33) or *genegentheit* (199.29) or *genegentheit en drift* (202.6), but in the other ten places the translation is *hartstocht* (12.14; 67.13; 73.33-34; 98.7,10; 188.8; 190.25; 202.35; 203.19; 240.4). In *Ethica* I and II, however, the word occurs four times and is translated 49.36-37 *Deo affectûs humanos tribuunt* - *eigenen mensche-lijke aandoeningen en tochten aan God toe* (the same context as TTP G.III.25.26-30); 49.37-50.1 *d'aandoeningen, of tochten*; 85.27 *affectûs animi* - *lijdingen*; 104.20-21 *donec Corpus afficiatur*

affectu, qui ... - zo lang 't lighaam op een andere wijze aangedaan word, die ...

passio. 57.5 *tochten* (the only time in I and II); from III onwards *lijdingen*. But in the first place *passio* is still practically synonymous with *affectus*, it is not until Part III that the word gets its systematic meaning. In the TTP *passio* is translated: 22.27 *omnes animi passionες* - *alle tochten des gemoeds*; 46.29 *passiones domare* - *de hartstochten te bedwingen*; 68.19-20 *de Carnali Christi passione* - *van Christus vleschelijke lijding*; 101.19-20 *Deum carere passionibus sive animi pathematis* - *dat God zonder lijdinge of hartstochten is*; 202.17-18 *reverentia, quae passio est* - *eerbiedigheid, die een hartstocht is*.

Reviewing these two words so far, I conclude that the translation of *passio* is not, that of *affectus* to a certain extent significant for the thesis that Parts I and II were in the first instance translated by somebody else but Glazemaker.

existere. Glazemaker's regular translation of this verb is *wezentlijk zijn*. Balling sometimes translates *zijn* or *wezen*, e.g. PP I. def.5 (G.I.150.14, see *sub* 4.9); also G.I.142.23; but he also uses the translation with *wezendlijk*: in definition X of PP I (G. I.151.4) Glazemaker translates *potest existere* by *wezentlijk bestaan kan*, Balling by *wezendlijk zijn kan*. In the *Ethica* the verb occurs 242 times, the translation of which is to be subdivided over the Parts as follows:

- I 124 times, out of which 52 times translated by *zijn* or *wezen*.
- II 55 times, out of which 3 times translated by *zijn* or *wezen*. (93.6; 106.16 and 17).
- III 20 times, translated throughout by *wezentlijk zijn*.
- IV 38 times, out of which once translated by *zijn* (227.9), once by *bestaan* (237.20).
- V 5 times, throughout by *wezentlijk zijn*.

All the other times in I, II and IV the verb is translated by *wezentlijk zijn/wezen*. Conclusion: the translation of *existere* points significantly into the direction of the hypothesis.

demonstrare, demonstratio. In the PP Balling translates the verb by *bewijzen*, Glazemaker by *betogen* (see *sub* 4.9). The substantive shows the same difference. In the TTP, too, the translations *be-*

togen and *betoging* exclusively occur. In the *Ethica* the verb occurs 62 times, not including the formula *Q.E.D.*. Out of these it is translated 5 times by *bewijzen*, all of them in Part I, 10 times by *tonen*, out of which 6 times in I, once in II and 3 times in III. Added to this, *bewijzen* occurs twice in the formula *Q.E.D.*, both in I. The substantive occurs 24 times (not including the heading of the demonstrations), out of which it is twice translated by *bewijs*, both in Part I. In all other cases the verb is translated by *betogen*, the substantive by *betoging*. Conclusion: the translation is significant for the hypothesis. We might say that Glazemaker does not take over Balling's translation, but does let it pass a number of times.

attributum. In the PP text Glazemaker translated by *toevoeging*, Balling by *toeëigening*. In the TTP *eigenschappen* occurs twice, *toeëigeningen* once (G.III.48.30) and also once *toeëigeningen* of *eigenschappen* (64.14), for the rest (10 times in *cap.* 13 and 14) *toevoegingen* throughout.

In the *Ethica* we find almost exclusively *toeëigeningen*, and sporadically *toevoeging* (82.18). So the picture is not very clear. If a first translation by Balling had been of influence, we should have to conclude that Glazemaker took over Balling's translation. The same thing might apply to realitas (c.q. *realis*, *realiter*). In the PP text Balling translates these words by *zakelijkheid* etc., Glazemaker by *dadelijkheit* etc. In the *Ethica* only the former translation is found (resp. 21, 5 and 5 occurrences of the three words). In the TTP we read for *realiter*: *zaaklijk* (G. III.93.19-20) and for *realis* also *zaaklijk* 92.35 twice) and once *in der daad* (19.34). So here the picture is insufficiently clear⁸⁷.

A further investigation would be possible for the complex around concipere, conceptus, percipere, etc., where Glazemaker usually opts for *bevatten* etc., Balling for *begrijpen* etc. I noted in *Ethica* I: 67.1 and 75.21 *begrijpen* for *concipere* and in II: 133.33 *begrijpen* of *gewaar worden* for *percipere* and 134.15 *begrijp* for *perceptio*.

axioma. In the PP text Glazemaker and Balling translate this word by resp. *gemene kundigheid* and *gemene kennis*, in the *Ethica* we only read *kundigheid*. What is striking here is the translation

geloofsspreuk in Part I: 50.3 (only once) a translation which also occurs in A.L. Kok's translation of the *Institutio logica* by Frank Burgersdijk (1646) (see S. Axters 1937, 112). It is most likely that the very special context gave rise to this special translation. The same thing applies to *speculatio*. The translation *d'opmerking en de wetenschappen* (132.3) is a very striking deviation from what we come across in Glazemaker and other translators. In the TTP the word is invariably (12 times) translated by *beschouwing* or *bespiegeling* or by a combination of the two. Nor is anything else ever found elsewhere in Glazemaker. In the *Ethica* place a translation has been searched for that combines the meaning found in a dictionary⁸⁸ with what is felt here as a synonym (and rightly): *scientia*. In the same context it is said elsewhere, that a wrong conception of God's freedom is a *magnum scientiae obstaculum* (75.2).

With both these words the translator reacts very alertly to the context, and Balling may be trusted to do so in this form, rather than Glazemaker.

ratio. For this words see *sub* 6.9 and Appendix III.

Thus a number of word translations more or less clearly point to Balling as regards Parts I and II, or at any rate to two different translators of the *Ethica*. But the most decisive argument is found in the word

mens. Glazemaker generally translated this word by *geest*, but for a few functionally or contextually determined variants such as *gemoed*, *mening*, *zin*, *verstant*, *vernuft*. In Spinoza's TIE *mens* occurs 45 times, out of which it is 37 times translated by *geest*, but 8 times by *ziel*. I suspect that this latter translation is encouraged by the fact, that in this work Spinoza, next to 45 times *mens*, uses also 21 times *anima*⁸⁹ - the normal equivalent for *anima* in Glazemaker is *ziel*. In one place where Glazemaker translates *mens* by *ziel* (G.II.23.26), he puts *anima* as term in the margin and reversely there is a place where *anima* is rendered by *geest* (29.27) and here the translator gives *mens* as term. This shows that for Glazemaker, who put in the terms in the margin afterwards, casually, the translation *geest* goes with *mens* and *ziel* with *anima*.

In Spinoza's TTP the situation is about similar, albeit that there the above-mentioned variants play an important part, which needn't surprise us, in view of the completely different subject-matter of the book. As translations of *mens* occur: 34 times *geest*; 10 times *ziel*; 27 times the above-mentioned variants, including G. III.182.14 *geest en mening*; 242.6 *geest en verstand*, and once 188.3 *ziel of geest*. Besides there are 35 cases of the meaning "opinion", where Glazemaker translates *mening*, *zin en mening*, *gevoelen*, *zin*, but also again *geest* (18.28). Lastly, the concept *Mens Dei vel divina* occurs 21 times, as translations of which are found *geest* (6x), *verstand*, *mening*, *wil*, *zin* or combinations of these words. In the 10 places in the TTP where Glazemaker translates *mens* by *ziel*, it is very clear in each case that it is the context that induces Glazemaker to depart from his habitual equivalent: a discussion on terminology, a certain expression or an otherwise special meaning (these 10 places are G. III.16.3-4; 22.35; 25.29; 62.16; 69.7; 70.5,7; 71.25; 155.21,25). We may conclude that in the TIE and the TTP *mens* is usually translated by *geest*. This is also the case in the Descartes translations, where I have never seen anything else. It is therefore not in the least surprising to see that Glazemaker in his last translation from Latin, that of Descartes' *Regulae*, made later than that of Spinoza's TTP and *Opera posthuma*, translates in all 41 cases where the word *mens* occurs by *geest*, except for 4 places where *gemoed* (3x) and *oordeel* (1x) have been taken as equivalents; *anima* occurs twice in the *Regulae* and is translated by *ziel*.

Against this background the situation in the *Ethica* is strikingly different: the word occurs 590 times and is almost exclusively translated by *ziel*. The word *geest* as a translation of *mens* is found only 12 times. Other variants found are 49.32 *gemoed*, 128.29 *gedachte*, 305.22 *verstant*; 221.17 *in mente habuisse - gezien te hebben*; 236.17 *sibi mente ... constat - komt met zich zelf overeen*. In the *Praefatio* of Part V Spinoza deals with Descartes' theory on the *âme*; Spinoza read this last book of Descartes' in a Latin translation, in which *âme* is invariably translated by *anima* (*Passiones animae*, 1650⁹⁰, translation of *Les*

passions de l'âme, 1649). Since he prefers *mens* to *anima*, he introduces the concept straightaway as *Animam, seu Mentem* (278.4), translated by Glazemaker by *de ziel, of de geest*. Further on, too, Spinoza uses *anima* in these pages a few times, which no doubt led Glazemaker to translate *mens* by *geest* some 7 times (and *anima* by *ziel*). Out of the other 5 times that *mens* is translated by *geest*, the word is 4 times not very strongly connected with the systematic concept as Spinoza understands it and rather means the simple mind of the average man, susceptible to prejudices and errors (79.13; 128.28, 30; 274.19 *Mentem vulgi*). In these places the word *ziel* can obviously not be used, no more than it could in modern Dutch. In the one remaining passage (273.18) the word *Mens* refers to other creatures besides human beings, animals in particular. That is probably the reason why the translation *ziel* has not been used there either.

Glazemaker, then, has no real objection to the word *geest*, not in the *Ethica* either, like Pieter Balling, who in his translations of Spinoza's PP and CM simply avoids the word altogether. Even the formula *Mentem sive Animam humanam* in the dedication by Lodewijk Meyer (G.I.132.14) he translates by *de menschelijke ziel* only⁹¹. Commenting on defin. VI of the PP, Part I (see sub 4.9), he states that in Dutch there is no word that has not at the same time physical connotations⁹², but that obviously does not argue against *geest* and in favour of *ziel* as a translation of *mens*. He may have been more sensible of the material connotations of *geest* ("geest van zout", "geest van salpeter") than those of *ziel*, he may have wished to reserve *geest* as the translation of *Spiritus*.

The majority of the data given above have been derived from or figured out from the lists that appear in a publication by E. Giancotti Boscherini (1969, 119-184) on the development of the concept *mens* in Spinoza. She recognizes in Balling's remark and in his avoidance of the word *geest* a difficulty with which the Dutch translators were faced in finding an adequate translation for the word *Mens* in Spinoza's sense of the word. She assumes that Glazemaker "*analogamente al Balling*" (Giancotti Boscherini 1969, 131) felt the same difficulty and solved it in the same way in the *Ethica*. But Glazemaker did not give it so much con-

sideration. In Parts I and II of the *Ethica* he respected in Balling's translation the latter's rendering of *mens* by *ziel* (6 times in Part I and 181 times in Part II!) and kept this up rather consistently throughout the rest of the *Ethica*. That he, the professional translator, felt a great respect for Spinoza's intellectual friends and their draft translation, has become abundantly clear in the course of our studies.

Notes

- 1 This is what Schuller reports to Leibniz; see J. Freudenthal 1899, 205.
- 2 Schuller's part in the editing is obscure, especially because of his own contradictory information. In a letter written to Leibniz on March 29, 1677, he confers a decisive influence upon himself and reports that part of the manuscripts, including letters, has come into his possession (see Freudenthal 1899, 203), exactly one year later he writes that he upbraided the editor about a passage in one of Spinoza's letters (Freudenthal, p. 207). L. Stein believed in Schuller's editorship, *Archiv f. Gesch. der Philos.*, I. Band (1888) 554-565, Gebhardt denies it (*Spin. Opera* II, 312 f.).
- 3 J.P.N. Land 1882, 8.
- 4 Not in the place we are dealing with, however.
- 5 In other places we find slightly different formulae: '*t welk het eerste van onze voorstelling is* (demonstr. of I.21); '*t welk het tweede is dat te betogen stond* (*ibid.*; here Gebhardt wrongly adds the Dutch words to the Latin text); one finds similar translations in the demonstr. of I.26 and 28. In the Latin text, too, variants are found, for that matter: 68. 23 *quod secundo proponitur*; G.I.164.28-29 *id quod secundo loco demonstrandum proponebatur*. Spinoza may have used very summary indications in his manuscripts, which were worked out in various ways by the editors and translators.
- 6 The other 8 places where the OP have slightly more than the NS are: the end of the demonstr. of IV.21 (in this sort of "*per se patet*" demonstrations a repetition of the proposition and the formula *Q.E.D.* hardly ever follows: 33 cases in the *Ethica*. So here again what we have probably is an addition by the editor of the OP); in 6 cases only the formula *Q.E.D.* is lacking in the NS, which either seems superfluous (IV.51; V.13), or

- its omission in the NS may be accidental (IV.40, 57, 70; V.12). Lastly the words 61.14 & a *nemine coactus* - lacking in the NS - were certainly not left out intentionally by the author in a second version of the text.
- 7 Another reference to Schol.2: 194.6. Very convenient for looking up places referring to a particular place is John Wetlesen, *Internal Guide to the Ethics of Spinoza. Index to Spinoza's cross references in the Ethics, rearranged so as to refer from earlier to later statements*, Filosofisk Institutt, Universitetet i Oslo 1974.
 - 8 Definitions as given in III.18.schol.2 appear in separate scholia throughout, see the scholia to III.9, 11, 13, 17, 22, 24, 26, 27 (2x), 29 etc.
 - 9 J. Freudenthal already suggested that Spinoza noted down addenda in the margins of his manuscripts in *Zeitschrift f. Philos. und philos. Kritik* 108 (1896) 251. By "later" I do not mean, of course, after the finishing of the *Ethica*.
 - 10 As all editors and translators of the text operate in one way or another along the lines of Leopold or Gebhardt in this question, their opinions are not worth relevating here. A similar situation as regards the double scholia, exists in the case of a number of double corollaria, sc. to I. 14 (references to an unnumbered coroll. at 61.23-24 in NS and OP), to I. 32 (references at 80.7 to one unnumbered coroll.; I prefer to read there *Corollario I*), to II.16 (reference to one unnumbered coroll. in both editions at 112.11 and 128.9).
 - 11 As a matter of course the looking up of parallels is much easier now than in the days of Gebhardt, thanks to the concordances of Gueret, Robinet and Tombeur, Louvain 1977.
 - 12 This quotation from Terence had not been noted before. For more classical idiom (Ter. Cic.) on the same page, cf. p. 26.
 - 13 Moreover the OP reading is confirmed in the second case (6.31) by a repetition of the sentence at 7.27. On top of that Gebhardt makes a note that Spinoza's manuscript certainly had *possim*, which makes his alteration even more problematic. It is not to be excluded either that the editors of the OP occasionally made such alterations, as can be seen in *Ep.* 43, where the correct *possum* of the autograph has been replaced by *possem* (G.IV.224.24 and 6; also *Ep.* 78, G.IV.326.25-26 and 13).
 - 14 Cf. e.g. Erasmus, *De ratione studii*, ed. *Opera omnia*, Amsterdam 1971, vol. I-2, p. 114, l. 2; in a note *ad loc.* J.C. Margolin refers the origin of the distinction with *vindicare* to the Italian grammarian N. Perotti.

- 15 See R. Kühner - C. Stegmann, *Grammatik der lateinischen Sprache* II, 2, p. 484 for more examples.
- 16 Additions from the NS appear in three forms in Gebhardt's text: in Dutch between oblique brackets <...>, in the way it is done here and in most other places, in Latin between similar brackets, as for instance twice in the demonstr. of II.9, or without any indication, as in the same demonstr. the words 92.9 *Deus est causa*, which also hail from the NS.
- 17 Thomas Aquinas distinguished between *speculatio prophetiae* and *speculatio scientiae adquisitae*. The latter, "die wissenschaftliche Betrachtung", see L. Schütz, *Thomas-Lexicon* 1895, p. 765, is meant by Spinoza.
- 18 In *Ep.* 56 (G.IV.260.16) the word *speculatio* figures as a synonym of *meditatio* and *contemplatio*. All three are translations of *bespiegeling*.
- 19 Leon Roth has cited a text by the Spanish author Ramon Llull (1232 or 1235-1316): *quod lex naturalis prohibet interfectionem animalium irrationalium* (in: *Chronicon Spinozanum*, The Hague III (1923) 348). Cf. also the note on this matter by Gentile-Radetti, 1963, pp. 804-805).
- 20 J.C. Logemann, *Benedictus de Spinoza, Ethica*, Amsterdam (Cohen Zonen [1902]), p. 233, translates an ablative.
- 21 We might include in this category 216.23-24 where the OP read *res* (acc. plur.) and the NS *d'ingebeelde zaak* (sing.) (see G. *ad loc.*) The singular is indeed more appropriate here, so that perhaps *res* should be changed into *rem* <*ut praesentem*>. Neither would it be inconceivable that we should read 151.19 *affectum* for *affectus* (acc. pl.; the circumflex has been added by Gebhardt).
- 22 These discrepancies in singular and plural between text and translation are quite often found in other translations by Glazemaker too; often they are justifiable enough, or, at any rate, understandable as regards logic: Seneca, *Ep. ad Lucil.* 7.3 *ad ictum* - voor de slagen; *Ep.* 7.6 *morem suum* - hun zielen; *Ep.* 7.7 *rubiginem suam* - hun smetten; *Ep.* 41.1 *aurem* - d'ooren; *Ep.* 41.6 *aurei freni* - een gouden breidel; *Ep.* 47.15 *ministeriis* - dienst; Descartes, *Regulae ad direct. ingenii*, ed. Crapulli (1963), p. 9, l. 30-31 *per deductionem* - door de afleidingen; in this last case the singular immediately precedes in the translation (l. 29). One should seriously take into account a certain amount of indifference to these matters on the part of Glazemaker.
- 23 Here the translator may have read (wrongly) *at* (or *et*, or *ac*) *quia*, for he translates: *En dewijl* ..., but there are more differences between text

and translation in this sentence; see sub 6.5.

- 24 Land held a far less favourable opinion about the quality of the translation: "Zij is, afgezien van de vlugge bewerking, geen meesterstuk" (1882, 8). To illustrate his point of view, he cited one example 264.1 *aucupium* - *aanloksel*. It should have been "winstbejag" (pursuit of profit) according to Land. But this is nonsense. Spinoza has taken the word from Terence, *Eun.* 247, where a sponger calls his method of toadying to a patron: *hoc novomst aucupium*. The examples of this word in *Oxf. Lat. Dict.* and in the *Thes. Ling. Lat.* suggest "hypocritically coaxing", there is an element of insincere namby-pamby in it (Dutch "lijmen"). Leopold noted the origin of the word in Spinoza (1902, 25-26), but oddly enough adopted Land's criticism of Glazemaker's translation of it. In Gebhardt this criticism is again repeated. Lodewijk Meijer uses the same word in his *Philos. s. Script. Interpres, Praef.* and translates it himself: *bevoorde-ringh*.
- 25 The *vulgus* is ignorant, but not stupid. Spinoza makes himself very clear on this point in his *Tract. Pol.* VII, § 27.
- 26 On Spinoza's departure from Amsterdam to Rijnsburg, see Lucas, in *Freudenthal* 1899, 12, who also emphasizes that his friends were Cartesians and visited him in Rijnsburg. On the data that have recently come to light, from which it is clear that Spinoza lived still in Amsterdam in January 1659, see the clear account by H.G. Hubbeling, *Spinoza*, Verlag Karl Alber Freiburg/München 1978, 27-29.
- 27 A new bibliography of Glazemaker is in preparation at the Univ. Libr. of Amsterdam.
- 28 In his own Dutch translation of his book *Philos. s. Script. Interpres* Meyer uses many foreign loan-words: *Auteur*, *Orakelen*, *Tractaet*, *Academie*, *Philosophie*, *-isch*, *Theologie*, *-isch*, *Secten*, *Dogmatischen*, *Faculteyt*, *disputatien*, *fondament*, *Discipulen*.
- 29 As an example of this second type may be regarded the parts of Spinoza's political work that have been translated by Madeleine Françes in: Roland Cailliois etc., 1967.
- 30 On the other hand, elements in the translation that are intended to help the reader are, of course, not entirely lacking either. Some instances may illustrate this: Seneca, *Ep.* 5.3 *non habeamus argentum in quod solidi auri caelatura descenderit* - *Onz zilver moet niet al te keurzinnelijk gewrocht wezen*; *Ep.* 41.1 *aedituus* - *kerkwachter*; *Spin.* *Ep.* 12 *et sic in*

- Scyllam inciderunt cupientes vitare Charybdim - en, begerende Charybdes te mijden, zijn in Scylla, dat is van quaat tot erger, vervallen. Rhetorical elements belong to the same class: Descartes' Regulae I (ed. Crapulli 1966, 2.27) nullis turbata doloribus - die van geen druk en droefheit ontroert word. Cf. also sub 4.13.*
- 31 Cf. Balling's own pamphlet (see n. 91), p. 4: "Het Licht ... is een klare en onderscheidene kennisse van waarheit".
- 32 It is not to be excluded altogether that Balling made use of Spinoza's manuscript.
- 33 See sub 4.9; two more examples: G.I.234.26 *ad negandum - om te bevestigen* (a slip); 235.12-13 *si autem ipsos modos cogitandi intelligit, vera entia realia sunt - maar indien hy verstaat de wijzingen zelf; zo zijn 't ware zaaklijke wezenden van denken* (*cogitandi* translated as if it belonged to *entia*).
- 34 Of most of the longer passages that have been added to the text in the translation (there are eight of them in all) it can be surmised, too, that they have been thought up by the translator and inserted in the text in agreement with the author. They contain hardly anything else but clarifications or summaries.
- 35 See for *mens* and *anima* sub 6.12 and notes 91 and 92.
- 36 Louis-Charles d'Albert, duc De Luynes (1620-1690) is the translator of Descartes' *Meditationes de prima philosophia*. Cf. *Biographie générale* 32, 1860.
- 37 For the history of the Latin text, see AT VII, 1964, pp. V-XVII; of the French translation AT IX-1, 1964, pp. V-X, and Rodis-Lewis 1970, XII; of the Dutch translation Thijssen-Schoute 1967, 236-238, and below in this section.
- 38 In the same first *Meditatio disciplinas* is once more translated by *wetenschappen*, *item* in the *Ethica* (one occurrence 273.8); *scientia*, three times in the *Ethica*: 75.2; 221.18 *wetenschap*; 122.16 *kennis*. In Descartes' *Regulae: scientia(e) - wetenschap(pen); disciplina(e) - onderwijs, onderwijzingen, oefeningen, kunsten*.
- 39 A fact already observed by Crapulli 1969, 25.
- 40 A very harsh verdict has been given at the time on the new impression of the Descartes translations by Glazemaker, brought out in 1690-1692 by Jan ten Hoorn in Amsterdam (see Thijssen-Schoute 1967, 246). I compared the first *Medit.* in the two editions of Rieuwertsz (1657) and Ten Hoorn. The

precise workmanship of the first appears to have been ruined in the second. Apart from the sloppy spelling (*de* has changed to *den*, *genoech* to *genoch*, *haert* to *haart*, many times *z* to *s*; *ij* to *y*) I counted 5 grave errors or misprints on 5 pages: first paragraph *te* added to *beginnen*; on p. 3 *daar* instead of *dan*; *inbeeldinge* instead of *inbeeldige*; *Reden-konst* for *Rekenkonst*; on p. 5 *drogen* for *dromen*.

- 41 The history of the Latin text has been set forth by AT VIII-1, 1964, pp. XV-XVIII; of the French translation by AT IX-2, 1964, pp. III-XX; of the Dutch translation by Thijssen-Schoute 1967, 240.
- 42 A dubious point, that needs further study. One should look with some suspicion on the praise Descartes sings of his translators, or on the alleged alterations Descartes brought about in their work.
- 43 Until recently the Descartes translations by Picot and De Luynes were regarded almost as authentic texts. Considerable scepticism about their worth has been uttered by Margaret Dauler Wilson, *Descartes*, London (Routledge & Kegan Paul) 1978, p. XI f. (An admirable assessment of the problem).
- 44 Literature on Simon Stevin (on his purism K.W. de Groot 1919; J. Rombouts 1933; G.S. Overdiep 1939) is to be found in E.J. Dijksterhuis, *Simon Stevin*, The Hague 1943. On purism in the days of Glazemaker, see Thijssen-Schoute 1954, 360-362. See also S. Axters 1937, Introduction.
- 45 See n. 42.
- 46 The same can be concluded from the study by G. Crapulli 1969, 13; cf. 52-66.
- 47 Cf. p. 67 and below sub 5.3.7.a.8.
- 48 See ed. G. Crapulli 1966, p. XV. The book existed only as a Latin manuscript.
- 49 See Thijssen-Schoute 1967, 226 ff., nos. 16, 28, 35.
- 50 Cf. the quotation in Thijssen-Schoute 1967, 234. The text of Lipsius (1605) from which Glazemaker derives part of the preface and the prefaces and marginal scholia to each letter, has certainly been one of his sources. The translations he may have used are those by De Pressac (1582) and F. de Malherbe (1637) (Catal. of the Brit. Mus. nos. 1082.h.7; 8407.e.39); these last mentioned data I owe to the Seneca bibliography in preparation by my colleague Dr. B.L. Hijmans.
- 51 See Van den Broeck-Lefevre 1979, 42-43.
- 52 For this section I made use of Van den Broeck-Lefevre 1979, see parti-

- cularly their "laws of translatability", pp. 70-75.
- 53 An instance of this, taken at random 198.30-31 (*superbus*) *qui ... gravitate & ornatu incedit* - *die ... met stemmigheit en verçiering heentreed*.
- 54 In matters of punctuation Lodewijk Meyer refers to a letter by Justus Lipsius, sc. *Ep. ad Hub. Audejantium, De Distinctione, et Interpunctione*, cf. Meyer, *Philos. s. Scripturae Interpres* (1666), III.23 (p. 27); the letter of Lipsius is *Epist. Cent. III Miscell. no. 39* (in: *Opera omnia* 1675, *Tom. sec.*, pp. 257-261).
- 55 For the relation between the three existing versions of this letter, see pp. 38 ff.
- 56 Others may judge how far Spinoza's way of viewing the world as one closed logical-physical system is mirrored in this style. One could point also to his writing habit of filling the open spaces till the end of each line by a stroke. As a speaker, too, Spinoza seems to have been characterized by a fast, continuous flow of words. Read the amusing account Willem van Blijenbergh made of his visit to Spinoza (*Spin. Ep. 24*, first paragraph).
- 57 In italicizing, too, the OP and the NS differ considerably. See e.g. G. p. 78 (= OP 34, NS 38) where the OP italicize lines 10-12, the NS 15-18 (*quòd omnes ... quaerendi*).
- 58 In a number of cases where Spinoza's manuscript may have had simply *Demonstratio patet*, the OP print DEMONSTRATIO as a heading without a stop (against their regular practice). Most of the time Gebhardt did not understand this and supplied a stop.
- 59 *Item* 250.25-26; almost the same difference 212.21,22; 253.10. But 67.14 *et alibi* the NS have *Betoging. Dit blijkt ...* and 68.30 the OP read *Demonstratio. Haec Propositio patet ...*
- 60 Two instances from the Latin translation by Etienne de Courcelles of the *Discours de la Méthode*: AT VI.5.23 *réveille l'esprit - ingenium quodammodo expolire et excitare*; *ibid.* 22.24 *irrésolu - dubius et anxius*. E. Gilson in his commentary, calls attention to many particulars in the translation (cf. also Gilson, p. XIV).
- 61 Cf. also 143.19 *magno cum affectu* - *met grote toegenegentheit* (correct) and 170.20 *ex suo affectu* - *naar zijn hartstocht en drift*; cf. *infra* sub 6.12.
- 62 Cf. 206.4 *excogitare* - *bedenken*; 142.29 *à ... excogitandi arte* - *van de kunst van te denken*; cf. 86.24 *cogitare* - *bedenken en uitvinden* (marginal term: *excogitare*), but corrected in the *Misstellingen*: *bedenken of bevatten*.

- 63 But the same doubling 79.34.
- 64 In *Ep.* 19 (G.IV.93.28) Spinoza writes himself in Dutch *jaloershyt*, changed to *belgziekte* in the revised version of the NS.
- 65 The adv. *absolutè* occurs 61x in the *Ethica*, of which it is translated 47x (in all Parts) by *volstrektelijk*, 7x by *volkomentlijk*, 4x by *gantschelijk* (both in Parts IV and V only), and 3x otherwise (in Parts III and IV, see text).
- 66 The word *vroomheit* is shifting in this time from a meaning dauntlessness, bravery to piety. Cf. H.G. Hubbeling in LIAS VI (1979) 160.
- 67 The reversal in order of the two verses of Ovid will have to be blamed on Spinoza. I nowhere observed that sort of interfering with the text on the part of the editor; cf. p. 58.
- 68 The word *ingenium* occurs 19x in the *Ethica*. The accent is on
- a) the mental powers, the intellect (cf. *Oxf. Lat. Dict.* nos. 4, 6): 80.31 translated by *schranderheit*; 138.5; 269.1 by *vernuft*, or on
 - b) the natural disposition or inclination (determined by the emotions), or desire (cf. *Oxf. Lat. Dict.* nos. 1, 3): translated 79.5; 78.28 (2x); 236.9, 12; 237.23-24; 238.20, by *verstant*; 79.9-10; 269.21 by *vernuft*; 263.17 by *verstant en oordeel*; 164.29; 283.22 by *zin en verstant* or reversely *verstant en zin*: and once 307.18-19 by *zinnelijkheid* (cf. the context).
- Once the meanings a) and b) coincide: natural inclination determined by the *ratio* in the free man: translated 260.28 by *vernuft*. It is only in Descartes' *Regulae* that the word *ingenium* is once translated by *aart* (*Reg.* III, ed. Crapulli 1966, 7.4) against many times *vernuft* and *verstant*.
- 69 The last words in Picot's translation of art. 8 read : "... vu que nous doutons encore qu'il y ait au monde aucun corps, et que nous savons certainement que nous pensons". The Latin text reads: *hanc enim (sc. cogitationem) jam percepimus, de aliis autem adhuc dubitamus*.
- 70 The translation of the demonstr. of I.5 is very diffuse and explicit in other respects as well.
- 71 In smaller translator's additions like these the differences between the Parts of the *Ethica* are hardly significant.
- 72 Thijssen-Schoute has been the only one to suppose that parts of older translations have been included in the NS by Glazemaker (1967, 253). On the strength of *Ep.* 28 she thinks that De Vries or Bouwmeester were the earlier translators, but Spinoza's uncertainty proves rather that they

- had not (yet) been active in that quality on a regular basis.
- 73 Theun de Vries (1972, 128) assumes that Balling died from the plague that raged in Amsterdam in the years 1663-1664 and made victims long afterwards.
- 74 But there are also marked differences: the long summaries one comes across in the PP and CM are lacking in the *Ethica*; cf. n. 34.
- 75 S. Axters (1937, 73) quotes: *Contradictorium semper unum est verum, alterum falsum*.
- 76 Cf. 81.6 *ventum tum ortum - dat het toen hard waaide*.
- 77 The second proverb in *Vulg. Ep. ad Romanos* 14.5 *unusquisque in suo sensu abundet*; cf. *Ecclesiasticus* 19.21 and Fr. "abonder en son propre sens".
- 78 This would mean that this category (sc. 6.7) has no really different significance from 6.3 and 6.5. The numbers of these categories (sc. of c, d and e sub 6.2) may be added up conveniently. Also most of the cases of f (cf. sub 6.7) have to be accounted for by the interference by the translator. So the sum total of all the differences caused by the translator would amount to 76, 103, 16, 11 and 6 in the five Parts of the *Ethica* respectively.
- 79 Gebhardt reads *om dat*, but he is mistaken here.
- 80 For an explanation of the subject-matter, see H.G. Hubbeling in: F. Akkerman et al., *Spinoza Briefwisseling* 1977, 497.
- 81 *ducere in c. acc.* - to multiply by, see *Thes. Ling. Lat.*, s.v. *ducere*, V.1,2156,13-14 ff. Cf. Engl. arch. "into"; *The Conc. Oxf. Dict.*: "multiply 6 into 4 and get 24".
- 82 The letter has the better wording, as it seems, at two points:
 50.35 - 51.1 *debeat necessariò dari causa, cur illa individua, & cur non plura, nec pauciora existunt (Eth.-OP) - dat ... een of meer oorzaken gestelt moeten worden, die even zo een getal van ondeeligen hebben konnen voortbrengen (Ep. 34-NS);*
 51.13-14 *omne id ... debere necessariò, ut existant, causam externam habere (Eth.-OP) - dat alle die dingen ... nootzakelijk van uitterlijke oorzaken, en niet uit kracht van hun eige natuur, voortgebracht worden (Ep. 34-NS).*
 On the other hand the wording of the *Ethica* is better:
 51.9-10 *numerus vicenarium (Eth.-OP) - het getal van twintig mensen (Ep. 34-NS).*
- 83 The following elements do not fit into Spinoza's idiomatic usage:

- a) the Latin text of the letter offers as synonyms 4x *involvere*, 1x *continere*, 5x *includere*; the entire *Ethica* text 116x *involvere*, 21x *continere* and never *includere*.
- b) the letter has in the references only *juxta* (according), the *Ethica* only *per*.
- c) the letter has *necessum est*, the *Ethica* only *necesse est* (17x).
- d) *spero tibi faciet satis* (G.IV.180.33).
- e) *praestolabor* (180.34), though the word is in Terence: *Eun.* 975.
- f) the closing formula of the letter *interea temporis manebo* is a barbarism in Latin, literally translated from Dutch; cf. Spinoza in *Ep.* 23: *ik bleif ondertussen ...*

In the other letters to Hudde similar elements occur, e.g. the Greek article, the spelling *quum* etc. It is most likely that Lodewijk Meyer translated these Dutch texts; see also p.49 f. and 272 f.

- 84 *quòd* is hardly ever purely causal in Spinoza. The only instances known to me are G.II.153.32-33 *quod ideo feci, quia ...*; at non, *quòd negem ...* and 224.24-26 *nempe interficit aliquis se ipsum coactus ab alio ... vel quòd ex mandato Tyranni, ut Seneca, cogatur venas aperire suas ...*
- 85 But a similar addition 55.30 *quatenus substantia est* - voor zo veel men haar als zelfstandigheid bevat.
- 86 For the translation of this verb, see sub 5.3.6 and sub 6.12.
- 87 *daadlijk* or *dadelijk* for *realis* we come across also in Kok (S. Axters 111) and in the *Korte Verhandeling* (idem 122; cf. Giancotti Boscherini 1970, 1158). Lodewijk Meyer's *Woordenschat* (⁵1669, ¹²1805), has for the subst. and the adv. both *zaaklijk(heid)* and *daadlijk(heid)*, for the adj. only *zaaklijk*.
- 88 Lodewijk Meyer's *Woordenschat* offers *opmerking* as one of the possible Dutch equivalents for *speculatio* ("Kunstwoorden") or *speculatie* ("Basterdwoorden"). The influence of the successive editions of this book on Balling, Glazemaker and on others has yet to be established.
- 89 Occasionally the translation *ziel* can be accounted for in the context; cf. e.g. G.II.18.15 *automata quae mente carent*.
- 90 On the Latin translation by H. Desmartes see G. Crapulli 1969, 11.
- 91 Nevertheless the word *geest* does occur a few times in the pamphlet that is ascribed to Balling, *Het Licht op den Kandelaar* (1662), p. 4, l. 15 from bottom; p. 6, l. 25 (cf. *Chronicon Spinozanum* IV (1926) 187-200).
- 92 On the material nature of *anima*, cf. Spinoza in TIE (G.II.22.n.2).

APPENDIX I

I will here discuss some more places which have not been judged quite correctly by Gebhardt or others.

[1.] One place in the Append. of Part I (81.36 - 82.1) puzzled some translators (Meyer and Baensch) and Gebhardt considerably. Here follow once more the text of the OP and the translation in the NS:

Et quia ii, qui rerum naturam non intelligunt, nihil de rebus affirmant; sed res tantummodò imaginantur, & imaginationem pro intellectu capiunt, idè ordinem in rebus esse firmiter credunt, rerum, suaeque naturae ignari - En dewijl de genen, die de natuur der dingen niet verstaan, maar de dingen alleenlijk inbeelden, en in deze inbeelding rusten, en haar voor verstant nemen, zo geloven zy, onkundig in de dingen, en in hun natuur zijnde, vastelijk dat 'er ordening in de dingen is.

Baensch and Gebhardt assume that in the NS the causal clause has been constructed as a polysyndeton (both ... and ...). Now they don't know what to do with the words *nihil de rebus affirmant* in the OP, which are lacking in the NS: Baensch leaves them out, Gebhardt inserts them after *imaginantur*. It seems more likely to me that they are wrongly lacking in the translation, thus making a muddle of the Dutch sentence. Gebhardt's transposition is not altogether fortunate either: it separates the two statements about *imaginari* and *imaginatio* that flow logically from each other. It is therefore to be preferred to leave the OP's reading intact, as Appuhn does. Lastly there is the problem that the words *en in deze inbeelding rusten* (NS) are lacking in the OP. Baensch includes them in his translation, Gebhardt, contrary to his usual practice, leaves them out. He believes that Spinoza thoroughly recast this sentence for a second version (that of the OP). In themselves these words are Spinozistic (cf. the schol. to II.49 (131.13)). They did not accidentally disappear from the OP, for in that case the following passage should have read *eam* instead of *imaginationem*. In a critical edition of the Latin text these words can only be mentioned in a note.

[2.] In the coroll. to II.10 the heading *Demonstratio* is lacking

in the OP. Gebhardt supplies it from the NS. In the coroll. of III.15 and 36 the situation is reversed: there *Betoging* is lacking in the NS. This time Gebhardt favours the OP. When one considers all the corollaria in the *Ethica*, most of them appear not to need any demonstration, because they follow directly from what goes before with the result that they have neither the heading *Demonstratio* nor a concluding formula *Q.E.D.* If they do have a demonstration, this is provided without a heading, the text of the demonstration with *nam* or *enim* immediately following the coroll. (in 9 instances), or there is a heading *Demonstratio*, but then the text continues without *nam* or *enim* (in 8 instances). Only 3 times do we find both a heading and *nam/enim* (II.44 (II); III.27 (II); IV.63). This being the case, Gebhardt would have been more justified in leaving out the heading in the coroll. to III.15 and 36 than in adding it to the coroll. to II.10. Gentile-Radetti reject Gebhardt's addition.

[3.] Coroll. II of II.16 and the coroll. of II.17 both have as their subject the notion of external bodies in the human spirit. When in the schol. of II.17 (G.p.105.30 ff.) the difference between the conception of man in himself (A) and the conception of man existing in somebody else (B) is relevated, both places mentioned serve to profile B compared to A. So the two references at the beginning of the passage (l. 30-31) belong together and belong on the place where they are. They are there both in the OP and the NS. A repetition of the former reference of place (in the NS only) some lines further down constitutes a not incorrect, but certainly superfluous reference. I should not therefore wish to include it in the OP, as if it had incorrectly been left out there (cf. Baensch and Gentile-Radetti).

[4.] I should wish to add the noun *corpus* to *externum* in the demonstr. of II.25 (III.24-25). An ellipse here doesn't seem to be in the style of Spinoza. The word must have dropped out in the OP.

[5.] There is no reason to delete 160.33 the word *contrà* before *odio*. This double *contrà* occurs also in the last sentence of III.30, not translated by Glazemaker there either. Cf. III.22, where however the word *econtra* (translated in the NS by *ook*) is a hapax

in the *Ethica*. In the same line (157.4) another *contra* is hapax in its sense ("towards"), for which *erga* (93x) is the usual word. [6.] As suggested earlier by Camerer¹ and also by Appuhn and Baensch, most editors and translators now read *internae* in the schol. to III.30, both in 163.²⁷28 and l. 24, in accordance with the text of the NS, where the OP twice have *externae*. Blumenstock too has now adapted the text accordingly². I believe that it should indeed be assumed that in the printing or copying of the OP a mistake caused by perseveration has been made following from the *externae* occurring twice before in ll. 20-21. And yet a problem remains which has never been solved. To raise this problem once more, I will again expound this matter. Land upheld the readings *externae* in both places of the OP mentioned in his article of 1882. He put it that inevitably any human affect has an external cause, referring to I.8.schol.2, where it says: *notandum, dari necessario uniuscujusque rei existentis certam aliquam causam, propter quam existit ... Denique notandum, hanc causam, propter quam aliqua res existit, vel debere contineri in ipsâ naturâ, & definitione rei existentis (nimirum quod ad ipsius naturam pertinet existere), vel debere extra ipsam dari*. Only substance (= God) is *causa sui*, that is to say, has a *causa interna*, all the rest has a *causa externa*, according to Land. That Spinoza so emphatically again and again adds the words *concomitante ideâ causae externae* to all types of *Laetitia* and *Tristitia* intended here, is, still according to Land, caused by his incessant opposition against Aristotelism and the popular assumption that some things happen of their own accord. Thus Land in fact distinguishes sharply between the *idea rei externae tanquam causa* mentioned in the explic. of Affect.Defin.24, a passage referred to by Camerer in his suggestion for improvement in the scholium involved, and the *idea causae externae* mentioned in the scholium. This, however, is too laboured. It seems to me that Spinoza meant one and the same thing with both expressions. Land's mistake is that he did not distinguish between *causa externa* and *idea causae externae*. All human affects must have series of causes which are ultimately external, but all the same man may have the *idea* of an internal cause. Spinoza does not

pronounce on the extent to which this *idea* is adequate. Moreover Caillois (*Spinoza, Oeuvres complètes*, Paris 1967, p. 1434) has rightly pointed out that there happens to be a contrast between *Amor* and *Odium* in the beginning of the scholium and the affects referred to by other names further down in the scholium. This contrast consists in the external nature against the internal nature of the objects to which these affects go out. One might also say in the external nature against the internal nature of the cause of the affects as it exists in the conception. The contrast which Gebhardt creates between *Gloria* and *Pudor* on the one hand and *Acquiescentia in se ipso* and *Poenitentia* on the other hand, by reading *externae* in l. 24 and *internae* in ll. 27-28 upsets the whole argument; Gebhardt wrongly refers to 196.20 f.: there the words *Hinc ad alios* (sc. *affectûs*) *transeo, quos idea rei internae comitatur, tanquam causa* announce a number of affects, to which not only *Acquiescentia in se ipso* and *Poenitentia* (Defin. 25 and 27), but also *Gloria* and *Pudor* (Defin. 30 and 31) belong.

But the unsolved problem has been noted by Land. I put it as follows: how can the affects defined in prop. 30 be called species of *Amor* and *Odium*, when the former are attended with the idea of an internal cause, the latter with that of an external cause? It seems to me that Gebhardt, Appuhn and Caillois, while rightly rejecting Land's solution of the problem, left the problem itself unsolved.

I will confine myself to adding a remark of a philological nature: some caution should be used in regarding Glazemaker's translation as an independent interpretation. In the scholium concerned he appears to have worked hurriedly and without much understanding. The words & *Odium Tristitia concomitante etiam idea causae externae* in ll. 20-21 are altogether absent in the translation; *Intellige* (l. 25) has been read as *intelligo* and the following *quod* has been made dependent on it, making this sentence, and in fact the whole context unintelligible. It stands to reason that this makes his readings *innerlijk* (l. 25) and *inwendig* (ll. 27-28) more convincing, rather than less.

The following two numbers constitute a somewhat wider dis-

see pp. 68-69; *Falso*

cussion of places mentioned before (cf. pp. 210 and 263):

- [7.] 1) The order of the words 169.² *Laetitiae vel Tristitiae* in the OP is incorrect, a mistake corrected long ago on the ground of logic. The NS have the right order.
- 2) We encounter the same situation 221.22 where the words *tam potentiam, quam impotentiam* have been rendered by Glazemaker by *zowel het onvermogen, als het vermogen* (see Leopold, p. 78).
- 3) This relation between OP and NS is present a third time 245. 24-25, albeit that in this case the better word order of the NS does only appear in the list of *Misstellingen*³.
- 4) 100.10-11 the Latin text again offers the inferior order (*eo facilius, vel difficilius*), and the translation the right one: *zwarelijker, of lichtelijker*⁴.

How should these four cases be judged? Have mistakes of inversion been made in the process of printing, or did they occur in Spinoza's manuscript and were they corrected by the translator? In the third place the latter seems certainly to have been the case and in the second too Leopold assumes (p. 78-79) that the translation constitutes an improvement on the text of Spinoza himself.

- 5) A fifth case of inversion where the NS should be followed, is found in the title of Part III. The OP offer: *De origine & Naturâ Affectuum*, the NS: *Van de Natuur en Oorsprong der Harts-tochten*.

[8.] The misreading *a* for *ae* is at the root of the following mistakes in the OP:

177.30-31 twice *causa* should be *causae* (cf. l. 28; the NS also have a plur.).

179.14 read *ex hâc hominis naturae, & iudicii inconstantia* (cf. p. 68):

96.30 *idea* OP : *ideae* NS, G. (cf. G. *ad loc.*).

251.20 *hâc illa* OP : *haec illa* NS, G. (cf. G. *ad loc.*).

But reversely 214.2-3 *perseverantia* in the OP is right, the gen. of the NS wrong.

[9.] The definition of cruelty (Affect. Defin. 38) has been much discussed. The text reads in the OP: *Crudelitas, seu Saevitia est Cupiditas, quâ aliquis concitatur ad malum inferendum ei, quem amamus, vel cujus nos miseret*. Meyer and Baensch were un-

happy about the shifting of the subject in the two subclauses, which Baensch, taking up a suggestion by Meyer⁵, eliminates by replacing *aliquis concitatur* by *concitamur*. In doing so he points out that the definition as given in the OP text is not in accordance with that of the scholium of III.41. Glazemaker's translation, however, corresponds exactly with the Latin text, so there can be no shadow of a doubt about the correctness of the two old editions. Appuhn had a different solution: he left the text as it stood and interpreted it as follows: "Nous appelons cruel l'homme qui fait du mal sans motif à celui que nous aimons ou de qui nous avons pitié". Appuhn accepts the fact that this interpretation does not quite cover the definition of III.41. schol. Gebhardt goes along with him, followed by Radetti. He presumes that Spinoza purposely omits to refer to the scholium in the list of definitions. More clearly than Appuhn and Gebhardt Caillois realized that the scholium of III.41 implies that cruelty is the urge to harm somebody whom one (also) loves (Paris 1954, note *ad* p. 482). In the coroll. preceding the schol. in question (G.p.173.1 ff.) it is said that he, who hates somebody else and then imagines the latter to love him, feels (answering) love arising next to his hatred (according to prop. 41). So he is beset by conflicting emotions. Now if, as the scholium continues, hatred gets the upperhand, he wants to harm the person who loves him, and it is this wish that is called cruelty. In definition 38 *aliquis* and *nos* are used alternately. In the preceding and following definitions both are used to indicate the bearer of the affect to be defined: *aliquis* in definition 40 only, *nos* much more frequently, e.g. in defin. 34, 35, 36, 37, 39⁶. The defin. 35 and 38 both end in: *cujus nos miseret*. In view of all this it may not after all be impossible that *aliquis* and *nos* in defin. 38 refer to the same person, the bearer of the affect. The definition then comes close to the scholium of III.41. If we want to accept Appuhn's interpretation, which is the more natural on the face of it, *nos* refers to an outsider who, moved by his own affect (love or pity) calls the affect of another person cruelty. We may then in the last addition of the scholium 173.7-9: *praecipue si illum ... creditur* read an implied judging subject, approaching

the loving or pitying outsider in the definition. In this way, too, the two definitions can be brought closer together⁷.

[10.] From the references to the only Axioma of Part IV (215.5 and 230.2) Gebhardt rightly concludes that originally there were at least three axioms, of which two were excised later. Axiom 3 may be reconstructed from the reference of 230.2: *Axioma 3. Ex naturâ rei singularis, quae neque bona neque mala est, nihil sequi potest, quod nostrae naturae conservationi inservit*. Gebhardt fails to note that the NS once reveal the earlier situation: they have as term in the margin next to the one remaining axiom: *Axiomata*.

[11.] All editors since Paulus, except Van Vloten and Land, supplied the first (lacking) *nec* in IV.7: ... *nec coërceri, nec tolli*. The lack of it, however, could be traced back to a batavism. The same phenomenon is found G.I.169.16, where Gebhardt likewise supplies *nec*.

[12.] There are two mistakes in the *Sphalmata corrigenda* concerning the coroll. to IV.7: *affectionis* should be *affectiones*; the word *sursum* is a line too far down (see OP *ad pag.* 117, *lin.* 15). Gebhardt did not observe these mistakes correctly.

[13.] I prefer the emendation of Van Vloten-Land (also Baensch, Appuhn, Caillois; Van Suchtelen translates Prop. 1 or 3) of reading 220.11 a reference to prop. 1 to the reading of the OP and the NS (prop. 3). But a mistake may have been made by Spinoza himself.

[14.] In 254.21 *Praeterea Laetitia eatenus tantum mala est* Gebhardt *et alii* following Meyer, delete *tantum*. I would retain it, interpreting the sentence: "Moreover the *Laetitia* is bad too, but only in so far as ... Cf. prop. 41.

[15.] The OP read 271.10-11 *facultas ingenii*, but delete *ingenii* in the corrigenda. The word may have slipped in as a classical reminiscence, e.g. from Cicero, *Pro Archia* I.2, a text that was known to Spinoza, cf. 202.16-18 (*Pro Archia* 11.26).

Notes

1 Theodor Camerer, *Die Lehre Spinoza's*, Stuttgart 1877, ^r1914

2 Twice *externae* read Van Vloten and Land, Gorter, Van Suchtelen, Hale White;

twice *internae* Leopold, Baensch, Appuhn (with a long note), Caillois (with note). Gentile-Radetti follow Gebhardt.

- 3 See Gebhardt *ad* 245.24. See also the *Voorreeden* of the OP, § 22 and my remarks on this subject on p. 190, 210 and 263.
- 4 There is no difference between the OP and NS at 50.16 (cf. G. *ad loc.*).
- 5 Meyer himself translated in the first edition (1905) as if the text ran: ... *quâ aliquis concitatur ad malum inferendum ei, quem amat, vel cujus eum miseret*, but in the third edition he translates: "Wreedheid of Hardvochtigheid is de begeerte, die iemand drijft om een mensch, die wij liefhebben kwaad te doen of zich zijner niet te erbarmen". (This third edition of Meyer (1922) was, by the way, edited by W.G. van der Tak). It is hard to decide whether this latter translation has anything to do with the first edition of Appuhn, which has the text of the OP, but with *non* instead of *nos* (taken by Gebhardt as a printer's error). A third solution by Meyer, which has nothing to do with the other two, is the suggestion to read *concitamur* for *aliquis concitatur*, a suggestion taken over by Baensch (1919, p. 288 ff.). They are, in the light of Glazemaker's translation, equally incorrect, all three of them. See also Gentile-Radetti *ad loc.* (1963, 792 f.).
- 6 On the total of the definitions the bearer of the affect is 18 times indicated by *nos*, 12 times by *homo* (see e.g. def. 1), in 21 cases no person at all is referred to in the definition (see e.g. def. 6). *Nos* also refers from time to time to the philosopher, or the scientific inquirer. The first person singular is often the author of the book. But no sharp distinction can obviously be made between the latter two.
- 7 This (these) definition(s) is (are) altogether Spinoza's own. Explicit definitions of cruelty are not found in Aristotle, Cicero, Thomas Aquinas and Descartes. Hobbes produces one (contempt, or little sense of the calamity of others, *Leviathan* I, ch. 6), thus challenging the view that cruelty should consist in the delight taken in other people's misery, a view found in Seneca (*De Ira*, II.5; cf. *Sen. De Clem.* 2.4.1 and 24.3; see also *Cic. Tusc. Disp.* III.18-19).

APPENDIX II

All double translations in the *Ethica*
(fr. = frequently; e.a. = et alibi)

43.2 Ordine Geometrico demonstrata - op een meetkundige orde geschikt en betoogt; 49.36 ff. affectûs (2x) - aandoeningen en tochten; 50.32 pertinet - behoort (tot) ... en insluit; 51.4 majoris perspicuitatis causa - tot groter klaarheit en om verwarring te vermijden; 52.7 simul - gelijkelijk en te zamen; 53.14 tollat - wech neemt en uitsluit e.a.; 56.9 explicari - verklaart en uitgedrukt worden e.a.; 58.20 rectè - wel en terecht e.a. *or* wel en recht (247.17; 274.4) *or* recht en wel (277.14; 287.20); 60.21 manifesta - bekend en openbaar; 62.19 actu - dadelijk, of werkelijk; 71.32 referri - betrokken en toegepast worden fr.; 78.14-15 debet esse in confesso - toegestaan en beleden moet worden; 79.14 omnium rerum causas finales - d'eindelijke oorzaken en 't oogmerk van alle dingen; 79.18 delirare - hollen, en buiten 't speurlopen; 79.27 usum - 't gebruik en de nuttigheit; 79.30 pro certo - voor vast en zeker; 79.34 veritatis normam - regel en richtsnoer van waarheit e.a.; 80.20 finem - einde en oogmerk e.a.; 81.19 interpretes - tolken, en verklaarders; 81.20 stupor - verwondering, of verbaastheit; 81.20 ignorantia - onwetenheit, of liever botheit; 82.4 recordari - onthouden en daaraan gedenken; 82.4-5 easdem bene ordinatas esse - dat zy in goede ordening, of in ordening zijn; 83.19 sunt consecuta - zijn gevolgt en voortgebracht; 83.35 mediocri meditatione - met kleine moeite, en matige overdenking.

85.18 Individua - ondeeligen, of bezonderen; 86.24 cogitare - bedenken of bevatten; 88.7 unica - een en enig e.a.; 91.18 aequalia - die ... gelijk, en even groot zijn; 99.28 coërcentur - geparst en gedwongen worden (cf. 182.23 coërcetur - belet of verhindert word; 183.32 idem - bedwongen en ingetoomt word; 229.2-3 coërceri - ingekort en ingetoomt worden; 256.10 coërceri - ingetoomt en geprangt word); 102.14-15 de corpore - van de stoffe, of van 't lighaam; *ibid.* ex professo - met voordacht, en bezonderlijk; 103.8 disponi - geschikt of aangedaan worden; 105.29

sentimus - gevoelen en gewaar worden; 107.16 nullam similitudinem - geen gemeenschap noch gelijkheit; 114.20 confusam ... cognitionem - verwarde en verminkte kennis; 115.7 constitutae sint - geschikt en gestelt zijn; 116.6 ideatis - voorwerpen en gedachte zaken e.a.; 116.13 forma - vorm, of gedaante (cf. 271.19 ex formâ - uit de gestalte en schoonheit); 117.15 determinantur - aangedreven, of bepaalt worden; 121.23 determinatum numerum - bepaalt en recht getal; 122.5-6 ab experientia vagâ - uit de zwerende of losse ondervinding; 122.14 atque hunc rationem ... vocabo - En dit zal ik reden, of redenering noemen; 126.11 fluctuabitur - zal als vlot en wankelbaar zijn (cf. 154.33 fluctuent - vlot en in waggeling zijn; 153.27 fluctuatio - vlotheit, of wankelheit e.a.); 128.26 inaequales - ongelijk, en niet even lang; 132.3 speculatio - d'opmerking en de wetenschappen; 133.33 percipere - begrijpen of gewaarworden; 135.32-33 ad usum vitae - tot gebruik en dienst van ons leven; 135.34 ex solo Dei nutu agere - naar Gods wenk en stiering alleen werken; 135.36 magis magisque Deum intelligimus - God meer en meer verstaan en kennen; 136.3 â verâ virtutis aestimatione - van de ware schatting en achting des deuchts; 136.5 à Deo summis praemiis decorari - van God met d'uitsteekentste vergeldingen verëert en beschonken zullen worden; 136.19-20 ad communem societatem - tot de gemene gezelligheit en rust.

137.13 perturbare - ontroert en verwart; 137.19 carpere - overhalen en uitmaken; 138.11 - ratio - reden en regel e.a. cf. Appendix III; 139.6 agere - doen, of werken fr.; 142.9 omnes ejus (sc. corporis) functiones - alle des zelfs ampten en bedieningen; 142.22 ad excogitandum - om te denken en uit te vinden; 142.23 iners (corpus) - onmachtig en onbequaam; 142.27 (Mens) ... inepta - onmachtig en onbequaam; 144.30 somniant - slapen en dromen; 155.27 juvant - helpen en bevorderen e.a. (cf. 155.24 juvatur - word gevordert en geholpen e.a.); 162.32 nullo affectu - geen trek, noch afkeer; 164.7 eum aversari - dat hy een afkeer of tegenheit heeft; 164.23-24 ferreus - straf en onbuigzaam; 164.29 ex ipsius ingenio - naar zijn zin en verstant e.a., cf. note 68; 167.10 zelotypia - yverzucht of jaloersheit; 170.20 ex suo

affectu - naar zijn hartstocht en drift; 176.8-9 toties repeta-
 tur - zo dikwijls herhaalt en vernieuwt word; 176.16 repetitio -
 herhaling en vernieuwing; 180.26 Devotionem - verloving, of over-
 geving e.a.; 181.31 foveatur - (word) gevoed en aangequeekt e.a.
 (cf. 293.14 foveatur - gevoed en gesterkt worden); 186.17 primi-
 tivorum affectuum - der eerste of (203.24 en) oorspronkelijke
 hartstochten; 189.5 agitari - gedreven en bewogen worden; 189.24
 fomentetur - gevoed en aangequeekt word (cf. *supra* foveatur); 192.
 31 hoc fictitium esse - dat dit verziert en verduist is; 193.28
 solidam - vast en bestendig; 195.12 differentia - onderscheid en
 verschil; 200.2 cohibetur - belet en verhindert word e.a.; 200.8
 aemulatio - navering of krijgelheit; 200.16 aemulari - naver, of
 nakrijgelt; 200.18 aemulum - naverig of krijgelig; 200.28
 species - soort of gedaante fr.; 202.17 Philosophi - de Philoso-
 phen of Wijsbegerigen; 202.25 Libido - onkuisheit, of gailheit
 (= l. 28; cf. 221.15 libidinis - onkuisheit en ontucht; 264.6
 libidini - lust en wulpsheit; 270.9-10 ex sua libidine - naar
 hun lust en believen).

205.16 rem suam perfectam esse - dat zijn werk volmaakt en uitge-
 voert is; 206.4 exemplaria - schetsen en voorbeelden; 220.26 sua-
 ves - zoet en aangenaam (cf. 258.2 suaves - zoet en liefdelijk);
 230.23 potentia - in macht of vermogen; 234.10 Satyrici - de
 schimpers en hekelaars; 238.1-2 damnum - schade en nadeel; 240.2
 conservetur - behouden en bewaart worden; 241.9 discordias -
 tweedracht en onëenigheit; 244.14 jocus - het jok, of de boerte-
 ry; 244.28 musica - zang en speelkunst; 246.11 animi impotentis -
 van een onvermogen en zwak gemoed (cf. *sub* 5.3.6); 246.31 super-
 biemus - (hy zal) ... verwaant en hovaerdig worden; 247.28 Nam
 ... homini dissimilis esse videtur - dewijl hy ... den mensch on-
 gelyk schijnt te wezen, of alle menschelijkheid uitgetrokken te
 hebben; 247.27-28 inhumanus - onmenschelijk, of ontmenscht; 248.
 19 pacis - de rust en vrede; 251.18 corrigi - verbeterd, en te
 recht gebracht worden; 253.31 putrefactam - bedorven en verrot;
 264.9 patitur corrumpi - zich laat omkopen en verrukken; 270.20
 mores - zeden en gewoonten; 271.7-8 indigenti auxilium ferre -
 aan een behoeftig mensch onderstant en hulp bewijzen; 272.8

primi - de eersten en voornaamsten; 273.8 ut disciplina ex ipso habeat vocabulum - dat zijn wetenschap naar hem genoemd word, of uit hem haar benaming heeft.

279.2 per habitum - door gewoonte en gebruik; 283.11 opera - vlijt en naerstigheid; 283.22 appetat - wenscht en begeert; 288.2 communes hominum injuriae - gemene ongelijken en onbillijkheden der mensen; 288.6 in promptu habere - vaerdig en by der hant hebben; 289.6 moderari - te matigen en te stieren; 293.35 dignoscatur - onderkent of gekent word; 296.2 vestigia - voetstappen of speuren; 296.17-18 eo magis Deum intelligimus - hoe wy ook God meer verstaan of meer verstant van God hebben; 301.7-8 perinde ac si ortus fuisset - evenals of gesproten en voortgekomen was; 307.12 pretium servitutis - vergelding en loon vande dienstbaarheid.

APPENDIX III

The translation of *ratio*.

The word *ratio* expresses always something regular, invariable, or something that operates or happens in a systematic way and is therefore predictable. On this basis several senses can be distinguished, which are translated as follows:

1. a well determined ground or reason (syn. *causa*); translation: *reden*; some formulae; 52.31 *causa, seu ratio ... cur existit*; 132.25 *Ratio ... cur putant*; 141.31 *nulla dubitandi ratio*; 192.11 *quae ratio me movet*; 51.3 *ut ... rationem reddamus, cur ...*; 57.12 *aliis rationibus* (the only plural of *ratio* in the *Ethica*);
2. a methodical way of thinking or reasoning: reason, rationality (syn. *intellectus, ratiocinium*); translation: *reden*, often without an article. Some formulae: 143.29-30 *ut ipsa experientia non minus ... quam ratio docet*; 275.15 *ratio, & vigilantia*; 277.9 *potentia rationis*; 248.29 *virtus est ipsa ratio*; 221.14 *verâ ratione*; 77.33 *ad examen rationis vocare*; 125.6 *De naturâ Rationis non est*; 126.28 ff. *fundamenta Rationis notiones sint, quae...*; 135.23 *entia rationis*; 136.17 *ex solo rationis ductu*; 188.26 *ex solo rationis dictamine*.
Cf. 122.14 *atque hunc (sc. res contemplandi modum) rationem, & secundi generis cognitionem vocabo* - En dit zal ik *reden*, of *redenering*, en kennis van het tweede geslacht noemen. (Here the translator produces an interpreting doubling in a significant place, viz. in the definition of *ratio* itself);
3. a proportion or relationship (syn. *proportio*);
 - a) the formula *pro ratione c. gen.* is translated 121.25 *variare pro ratione rei* - *verscheiden zijn, naar reden van de zaak*; further *naar (de) maat van, naar mate van* (167.13, 15; 169.4; 174.4);
 - b) in the formula *motûs & quietis ratio*, *ratio* is translated by *reden* (101.2; 239.20, 23; cf. 122.29; 280.13-14);
 - c) *ratione c. gen.* - *ten opzicht van* (63.15-16, 25, 28; 65.8, 9; 74.6; 97.25; 100.23);
 - d) 76.27 *Deum omnia sub ratione boni agere* - *dat God alles in opzicht van 't goede doet*.

4. a fixed rule or plan of life and action (syn. *consilium, institutum*); translation: *middel, maat, regel, reden*; some formulae: 245.4 *haec vivendi ratio* - *deze wijze van leven*; 266.2 *de rectâ vivendi ratione* - *de rechte middel en maat van te leven* (rhetorical doubling, also 288.8; 287.26 *een rechte middel en wijze van te leven*); 137.22 *de rectâ vivendi ratione* - *van de rechte regel van te leven*; 306.31 *rectè vivendi rationis* - *van de rechte middel van te leven*; 264.23 *ratio suum esse conservandi* - *de regel van zijn wezen te behouden*; finally in a classical quotation 138.11 *Sed mea haec est ratio* - *Maar dit is mijn reden en regel* (also 244.18-19: *Mea haec est ratio, & sic animum induxi meum*, cf. Terence, *Ad.* 68);
5. a systematic way or manner of being or acting (syn. *modus, via*); it is in this sense that a striking variation in the translation occurs: in Parts III-IV-V *middel* predominates, in I and II *wijze* and other variants: 46.11-12 *certâ, ac determinatâ ratione* - *op zekere wijze* (110.31: *door zekere wijze*; 100.2; 115.4); 138.9 *certâ ratione demonstrare* - *naar zekere reden betogen*; 239.27-28 *certâ quâdam ratione* - *naar zekere maat en regel*; 101.11 *eâdem, quâ antea, ratione* - *gelijk te voren*; 101.26 *quâ ratione* - *hoe* (also 117.10; 136.20); 115.6-7 *Quâ ratione* - *hoedanig*; 125.16 *Quâ ratione* - *op welke wijze* (also 142.14); 112.19 *aliâ ratione* - *op een andere wijze* (also 111.6); 106.10 *hâc ratione* - *door deze middel* (the only translation by this word in Parts I and II); 135.6 & *hâc ratione* - *en op deze wijze*; the translation "*middel*" : 145.17, 18; 239.14; 285.5; 303.14; on the other hand, in Parts III-IV-V is *wijze* sometimes the translation of *via* (288.3) or *modus* (303.14 *quomodò, & quâ ratione* - *op wat wijze, en door welke middel*).
6. A few other formulae:

54.16 *quâ ratione ... verum sit* - *in welke zin ... waar is*

60.12-13 *nullâ ratione dici potest* - *men kan met geen reden zeggen*

273.19-20 *quicquid in rerum naturâ extra homines datur, id nostrae utilitatis ratio conservare non postulat* - *de reden*

van onze nuttigheit verëischt niet dat wy al 't geen, 't welk, behalven de menschen, in de natuur is, bewaren (*utilitatis ratio* also 276.1 and 9; it means the reasonableness or rationality of our self-interest);

180.5 *Atque eadem est ratio objecti, quod ...* - En de zelfde reden is 'er van ... (see *Misstellingen*);

167.20 ... *quae ratio plerumque locum habet in Amore erga faeminam* - Deze zaak zal deurgaans plaats hebben in de liefde tot een vrouw (the only place in the *Ethica* where the translator is at a loss concerning the word *ratio*. Spinoza is explaining why the person who is jealous begins to feel hatred towards the object of his love; so *ratio* cannot mean anything but reason here: this is how Appuhn and Baensch translate, too: "and this reason usually applies in the case of love for a woman").

7. The idiomatic expression *rationem habere c. gen.* is translated: *inzicht* or *opzicht* hebben op or tot; cf. also: 263.21 *ratio utilis, & honesti habenda est* - Men moet op 't nut en eerlijk acht nemen.

NB It is not always possible to distinguish sharply between senses 3 and 5, and between 4 and 5.

ABBREVIATIONS AND SHORT TITLES USED IN CHAPTER V

(for recent bibliographies I refer the reader to J. Préposiet, *Bibliographie Spinoziste*, Paris 1973; Manfred Walther, 2nd ed. of *Baruch de Spinoza, Briefwechsel*, Übers. und Anm. von C. Gebhardt, Hamburg 1977; *idem*, 2nd ed. of *Spinoza-Lebensbeschreibungen und Gespräche*, Einl., Übers. und Anm. von C. Gebhardt, Hamburg 1977; H.G. Hubbeling, *Spinoza* (Alber Kolleg Philosophie), Munich 1978)

- AT ADAM, CH. - TANNERY, P., *Oeuvres de Descartes*, Paris 1897-1913, nouvelle présentation 1957- . 12 vols.
- AKKERMAN, F., HUBBELING, H.G., WESTERBRINK, A.G., *Spinoza. Briefwisseling*, Amsterdam 1977
- ALQUIÉ, F., *Descartes. Oeuvres Philosophiques*, Paris 1963, 3 vols.
- APPUHN, CH., *Éthique, Texte Latin, Traduction nouvelle avec notice et notes*, Paris 1906, ²1934, ^r1977
- AXTERS, S., *Scholastiek Lexicon*, Antwerp 1937
- BAENSCH, O., *Baruch de Spinoza. Ethik. Übersetzt und mit einer Einleitung und einem Register versehen*, Leipzig ⁹1919, with Introduction by R. Schottländer, Hamburg 1955
- BALLING, P., *Het Licht op den Kandelaar*, Amsterdam 1662, 1684, cf. note 91
- BALLING, P., *Renatus Des Cartes Beginzelen der Wysbegeerte I en II Deel, Na de Meetkonstige wijze beweezen door Benedictus de Spinoza ...*, Amsterdam 1664
- BLUMENSTOCK, K., *Spinoza. Tractatus de Intellectus Emendatione/Ethica*, Darmstadt 1967
- BROECK, R. VAN DEN - LEFEVERE, A., *Uitnodiging tot de vertaalwetenschap*, Muiderberg 1979
- BUCHENAU, A., *Spinoza. Descartes' Prinzipien der Philosophie ... etc.*, Leipzig ⁴1922
- CAILLOIS, R., FRANCÈS, M., MISRAHI, R., *Spinoza Oeuvres complètes*, Bibl. de la Pléiade, Paris 1954
- CM see PP
- CRAPULLI, G., *René Descartes Regulae ad directionem ingenii, Texte critique établi par G. Crapulli avec la version hollandaise du XVIIIème siècle*, The Hague 1966
- CRAPULLI, G., *Le note marginali latine nelle versioni olandesi di opere*

di Descartes di J.H. Glazemaker, in: G. Crapulli - E. Giancotti Boscherini, *Ricerche lessicali su opere di Descartes e Spinoza*, Rome 1969, 7-117

Descartes, see AT

ELLERBROEK, G.G., *De zeventiende-eeuwse vertaler J.H. Glazemaker*, in: *Levende Talen* (1958) 657-663

FREUDENTHAL, J., *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Leipzig 1899

G GEBHARDT, C., *Spinoza Opera, im Auftrag der Heidelberger Akademie der Wissenschaften herausgegeben*, 4 vols., Heidelberg 1925, ^r1972

GENTILE, G. - RADETTI, G., *Benedicti de Spinoza, Ethica. Testo latino tradotto da Gaetano Durante. Note di Giovanni Gentile rivedute e ampliate da Giorgio Radetti* (Bari 1915, ²1933), Florence 1963

GIANCOTTI BOSCHERINI, E., *Sul concetto Spinoziano di Mens*, in: G. Crapulli - E. Giancotti Boscherini, *vide supra*, Rome 1969, 119-184

GIANCOTTI BOSCHERINI, E., *Lexicon Spinozanum*, The Hague 1970, 2 vols.

GILSON, E., *René Descartes, Discours de la Méthode, Texte et commentaire*, Paris 1967

GLAZEMAKER, J.H., *Meditationes de Prima Philosophia of Bedenkingen van d'eerste Wysbegeerte, ... door Renatus Descartes in Latijn beschreven ... Alles door J.H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam 1657

GLAZEMAKER, J.H., *Principia Philosophiae of Beginnselen der Wysbegeerte ... Door Renatus des Cartes beschreven, en van J.H. Glazemaker vertaalt*, Amsterdam 1657

GLAZEMAKER, J.H., *Tweede deel der Zedige Werken van L. Annaeus Seneka, bestaande in hondertvierëntwintig Brieven aan Lucilius geschreven*, Amsterdam 1658 (For this edition, of which Dr. B.L. Hijmans lend me his copy, see Thijssen-Schoute 1967, p. 234, n. 1. Cf. also M. Boas, *De Seneca-vertaling van Glazemaker, Het Boek VIII* (1919) 9-17)

GUERET, Michel, ROBINET, André, TOMBEUR, Paul, *Spinoza Ethica, Concordances, Index, Listes de fréquences, Tables comparatives*, CETEDOC, Louvain 1977

GUEROULT, M., *Spinoza*, Paris 1968, 1974, 2 vols.

LAND, J.P.N., *Over de uitgaven en den text der Ethica van Spinoza*, in: *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen*, Afd. Letterkunde, II, 11, 1882

LEOPOLD, J.H., *Ad Spinozae Opera Posthuma*, The Hague 1902

MAROUZEAU, J., *Traité de Stylistique Latine*, Paris ²1946

- MARTI, H., *Übersetzer der Augustin-Zeit*, Munich 1974
- MEINSMA, K.O., *Spinoza en zijn kring*, The Hague 1896
- MEYER, L., *Woordenschat, bevattende in drie delen de verklaring der Basterdwoorden, Kunstwoorden, en verouderde woorden*, ⁵1669, Dordrecht ¹²1805
- MEYER, L., *Philosophia sacrae Scripturae Interpres*, Amsterdam 1666
- MEYER, L., *De philosophie d'uytleghster der H. Schrifture. Een wonder-spreukigh tractaet*, Amsterdam 1667
- MEYER, W., *Benedictus de Spinoza, Ethica*, uit het Latijn vertaald, Amsterdam 1896, ²1905, ³1923
- MOUNIN, G., *Les belles infidèles*, Paris 1955
- MOUNIN, G., *Teoria e Storia della Traduzione*, Turin 1965
- NIDA, E.A., *Toward a Science of Translating*, Leyden 1964
- NS *De Nagelate Schriften van B. d. S.*, [Amsterdam] 1677
- OP *B. d. S. Opera Posthuma*, [Amsterdam] 1677
- PP, CM *Spinoza, Renati Des Cartes Principiorum philosophiae Pars I & II, Access. Cogitata Metaphysica* (1663), in: *Gebh. Spinoza Opera*, vol. I
- REISS, K., *Möglichkeiten und Grenzen der Übersetzungskritik*, Munich 1971
- RODIS-LEWIS, G., *Descartes. Meditationes de prima philosophia. Méditations métaphysiques. Texte latin et traduction du Duc de Luynes*, Paris 1970
- STÖRIG, H.J., *Das Problem des Übersetzens*, Darmstadt 1963
- THIJSSSEN-SCHOUTE, C.L., *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam 1954
- THIJSSSEN-SCHOUTE, C.L., Jan Hendrik Glazemaker, de zeventiende eeuwse aartsvertaler, in: *Uit de Republiek der Letteren*, The Hague 1967, 206-261
- TIE *Spinoza, Tractatus de Intellectus Emendatione*, in: Gebhardt, *Spinoza Opera II*
- TP *Spinoza, Tractatus Politicus*, in: Gebhardt, *Spinoza Opera III*
- TTP *Spinoza, Tractatus Theologico-Politicus*, 1670, in: Gebhardt, *Spinoza Opera III*
- VLOTEN, J. VAN et LAND, J.P.N., *Benedicti de Spinoza, Opera quotquot re-perta sunt*, The Hague 1882-1883, ²1895, ³1914
- VRIES, THEUN DE, *Spinoza. Beeldenstormer en wereldbouwer*, Amsterdam [1972]
- WILLIS, J., *Latin textual criticism*, Univ. of Illinois Press 1972.

VI THE PREFACE TO SPINOZA'S POSTHUMOUS WORKS

Introduction. The text here presented to the reader was published in the two first editions of Spinoza's posthumous works of 1677, viz. as a Dutch text in *De nagelate schriften* and in a Latin version in the *Opera posthuma*. It was written by a faithful friend of the philosopher's, contains some information on his life and work which is among the most reliable of what the older sources offer, and moreover gives a fair picture of the religious and philosophical thought of part of his circle of friends. For these reasons it may be called remarkable that very little attention has been paid to it in the extensive Spinoza literature, which may at the same time justify this publication of it. My chief intention is to make the text available; introduction and annotations provide some information on its history and meaning.

The Latin version of our text, the *Praefatio* of the *Opera posthuma*, was still included in the older 19th century editions of Spinoza, even though it never reached the stage of a scrupulously critical edition. The Dutch text was completely ignored. In the oldest edition by H.E.G. Paulus (Jena 1803) our *Praefatio* figures in the second part on pp. 3-32, immediately preceding the text of the *Ethica*¹. Remarks on the establishing of the text or a critical apparatus are looked for in vain in Paulus' edition. He leaves out the accents (cf. n. 23) of the *Opera posthuma*, makes free with the punctuation and the capitals and sometimes arbitrarily interferes with the text in order to improve the grammar to his taste or to fit it better into his book. He corrects some printer's errors of the *Opera posthuma*, but introduces new ones himself. Compared to Paulus' the editions by Gfroerer (1830), Bruder (1843-1846) and Ginsberg (1875) are hardly improvements². Gfroerer appears to have done no independent critical work. He adheres to Paulus' text in nearly every respect; he only corrects some evident mistakes. Bruder cuts up the *Praefatio* into fragments and prefaces the various works of Spinoza by those fragments which refer to them. In doing so he permits himself small liberties to round off these parts; some passages are left out

altogether. In the *Ethica* edition by Ginsberg the *Praefatio* has been put together again. Bruder's minor adaptations have not been completely eliminated. The text is disfigured by many misprints; an old error in the *Opera posthuma* which had already disappeared in Paulus turns up again. The sections 75-75b on the Hebrew grammar are omitted. None of these old editions now deserves scrupulous collation.

After Ginsberg the text practically disappears from the picture. In the edition by Van Vloten and Land (1882-1883) and that by Gebhardt (1925) the introductory letter to the *Principia philosophiae* and *Cogitata metaphysica* by Lodewijk Meyer has been included, but not the *Praefatio* to the *Opera posthuma*. Land, in his article *Over de Uitgaven en den Text der Ethica van Spinoza*, just once casually mentions the *Praefatio* ("de uitvoerige voorrede", p. 7), Leopold in his booklet on the *Opera posthuma* does not mention our text at all, Freudenthal does not include it in his edition of the sources of Spinoza's life³. Gebhardt was conscious of the neglect of this text, for he cites from it a few times and in his collection of *Vitae* he writes in the introduction: "Die ältesten und sichersten ... Nachrichten über das Leben Spinozas verdanken wir der Vorrede der Opera Posthuma". And on the same page: "Seine (viz. Jarig Jelles') (seltsamerweise nicht mehr reproduzierten und nie übertragenen) Sätze müssen darum allen anderen Lebensbeschreibungen voraufgehen". Gebhardt himself included some parts of the text, translated into German, in this book⁴.

In the *Opera posthuma* and *De nagelate schriften* the two texts appear anonymously. First mention of author and translator appears in a letter by Pierre Bayle on March 7, 1686, so a good eight years after the first publication of the texts. As this information by Bayle has not been included either by Freudenthal, we here produce it at full length⁵:

"dicit Autor⁶ operibus posthumis Benedicti de Spinoza anno 1678. typis exscripta [*sic*] praefixam esse tetrissimam incogniti Authoris praefationem. Dictum est mihi nuper praefationem illam fuisse primo Belgicè conscriptam ab viro quodam è Menonitarum Secta cui nomen *Jarich Jelles* qui postquam Merca-

turam exercuisset Amstelodami, in privato otio et exquaesitis redditibus vixit, vir caeteroquin literis haud ita instructus; Eam vero praefationem creditur postea latinè vertisse prout extat in libro Spinozae Ludovicus Meyer Medicus Amstel., ante paucos annos vivis exemptus, Autor ut fama est Dissertationis paradoxae cui titulus *Philosophiae sacrae Scripturae interpretis*, quae non immerito displicuit Theologis, utpote sapiens Haeresim. Contra eam stilum strinxerunt varii Theologi in hac Belgica Foederata".

The next information stems from the philosophical Dutch novel *Het leven van Philopater*, Groningen 1691, p. 7, where it is said more vaguely that the preface was written by "Doctor L.M. en J.J."⁷. Thirteen years later entirely false rumours are written down in the well-known travel account of Stolle-Hallmann (1704): first an old man is reported to have told the travellers in the Amsterdam inn "Bremer Hauptmann": "Jare Gillis ... habe die praefation zu denen Operibus posthumis Spinozae niederländisch gemacht, welche hernach Glasemacher ins Lateinische übersetzt. Als diese Praefation gemacht worden, sey Meyer schon todt gewesen"⁸. This sounds as polemic against the information as given by Bayle and it is incorrect, for Lodewijk Meyer died in 1681⁹. No translations from Dutch into Latin by Glazemaker are known. Other statements of the old man are also very unreliable, for that matter. And in a further section of the same text J. Rieuwertsz Jr. tells the German travellers: "Die Praefation ad Opera posthuma hätte Franciscus von der Enden ... holländisch aufgesetzt ... die hernach ein anderer Lateinisch vertirt"¹⁰. But Van den Enden, besides being an excellent teacher of Latin, died in 1674.

One should therefore have sound arguments at one's command to contradict Bayle's precise information with any chance of success. In my opinion such arguments have never been produced, not by Paulus, who believed Meyer to be the author of the text and not only the translator, not by Stein, who maintained the same, and not by Gebhardt, who on the strength of a non-proven alienation between Spinoza and Meyer does not believe the latter to have cooperated in the edition of the *Opera posthuma*¹¹. If one tries to argue positively, one soon arrives, as far as the Dutch text

is concerned, at the conclusion that Jelles' authorship is certain. Both style and contents of the *Voorreeden of De nagelate schriften* bear such a close resemblance to the latter's *Belijdenisse* that there cannot be the slightest doubt. Gebhardt is of the same opinion¹².

That the Latin text should be Meyer's is proven, though slightly less easily, by comparing it to his other Latin writings¹³. Striking characteristics of Meyer's linguistic usage are clearly to be found in the *Praefatio* too, such as: a strong tendency to variation¹⁴, a predilection for proverbial expressions, which even here, where in translating he had less opportunity to use it, is not lacking¹⁵, a certain idiosyncrasy in the choice of words, epithets, grammar. Thus I have come to the conviction that Lodewijk Meyer must indeed have been the translator of Jelles' *Voorreeden*. Paulus already thought to be able to conclude on similar grounds that Meyer must have been the author of the *Philosophia S. Scripturae Interpres* (1666), which is not to be doubted on the grounds of external evidence either¹⁶.

Between the Dutch text and the Latin translation there are a few major and many minor differences, which we will here classify under a few heads:

I. There are three major differences:

- a) In § 17 Jelles illustrates Spinoza's determinism by a poem by Hooft. Meyer is unable, or unwilling to take the trouble, to translate this into Latin and so he leaves out the passage.
- b) In § 62 a long passage starting in § 54 and dealing with tolerance is concluded with a paragraph which is lacking in the Dutch text. Whether something in Jelles' text was omitted in *De nagelate schriften* or Meyer added these lines in the *Opera posthuma* is hard to say.
- c) Lastly, Meyer wrote a long passage on the Hebrew grammar (§§ 75-75b), where Jelles merely states the reason why this work was not included in the Dutch edition (§ 75).

II. In many places the translator somewhat abbreviated the text. Jelles' style bristles with tautologies, accumulation of synonyms and diffuseness, which Meyer - although by no means

free from this evil of his age himself - drastically curtails in translating. Yet not all he excised was superfluous. Sometimes in the translation essential information is lost: e.g. in § 70 where the omission of *dieshalven* (= therefore) in the translation has lost us the notion that Spinoza's style improved in the course of time (cf. § 71).

- III. Less often the translator gives additional emphasis by translating a word twice or he supplies additional information by a somewhat fuller formula: thus in § 4 *zijn geboortestat Amsterdam* is translated by: *urbem Amstelaedamum, in quâ natus, & educatus fuit*; in § 32 at the end a sentence is added which emphasizes the tenor of the argument: *Manifestum ergo est, ea cum fundamentis Christianae Religionis concordare*; in § 2 Meyer thinks that in the words *de Geschriften van de vermaarde Heer, Renatus Deskartes* the latter is given less honour than is his due; so he translates: *Scripta Philosophica Nobilissimi & summi Philosophi Renati des Cartes*¹⁷.
- IV. Neither more nor less, but something different from the Dutch text is said by the translator in many places, usually for stylistic reasons or in translator's licence, but in these instances too sometimes slightly different information emerges: *aan zeer veel lieden: plurimis ... doctrinâ, & honore conspicuis Viris* (§ 6); *aan andere mensen: amicis* (§ 7); *voor veel jaren: anno MDCLXIV* (§ 7, cf. § 8).
- V. Occasional mistakes of the translator are mentioned in the annotations.

It would lead too far afield to note all the differences here. Taken all together they are the cause that we have to deal to a certain extent with two different texts, of which both author and translator are of interest to us because of their familiarity with Spinoza's life and work. It is for this reason that I feel justified in publishing both texts in full. Besides, in this way we catch a glimpse of Lodewijk Meyer as Latinist and translator. He has rendered the long-winded sentences of Jelles into a forceful, clear Latin which is much easier to read than the original. His grammar is correct, he displays a rich vocabulary and a wealth of idiomatic and proverbial expressions, but

his style has a distinctly modern flavour. Of all his many undertakings this one also shows him to be an extremely competent man¹⁸.

The citations from the *Ethica* and Spinoza's letters were taken from Glazemaker's translation (*De nagelate schriften*) by Jelles, Meyer looked them up in the *Opera posthuma*, so that sometimes minor differences existing between the two texts return in the preface. In one instance this comparison provides us with information on how the *Praefatio* came into being: in § 22 Jelles cites from *Eth.* IV, *prop.* 46, *schol.*, using the words: *dat zy zo lichtelijk veel menschen, als een enige wederstaan*. In *De nagelate schriften* they are in reverse (incorrect) order: *wederstaat zo lichtelijk een enig mensch, als veel* (p. 228), but in the list of *Misstellingen* (*corrigenda*) of *De nagelate schriften* this mistake had been corrected: *veel menschen als een enige*. In my opinion we may conclude from this that Jelles cited from the printed text of Glazemaker's translation and made use of the list of corrigenda¹⁹, or even that he compiled the list himself. In the *Opera posthuma* the wrong order, which was probably also to be found in Spinoza's manuscript, persisted and so likewise turns up in Meyer's *Praefatio* text. Partly on the strength of information given by Schuller to Leibniz we may put it that between July 27 and November 5, 1677, first Spinoza's texts were printed in Latin and Dutch and subsequently the *Voorreeden* was written, translated from Jelles' manuscript, and then printed²⁰; another indication is that Jelles in § 10 and Meyer in § 75a refer to numbered pages of *De nagelate schriften*, respectively the *Opera posthuma*.

The Bible is cited by Jelles from the *Statenvertaling* (1637), even though he does not hesitate to modernize spelling and grammar slightly. In the case of some short quotations Meyer did not go to the trouble of checking them and simply translated Jelles' text, but usually he cites scrupulously from the Calvinist Latin Bible translations by Theodorus Beza (New Testament 1556) and those by Joh. Immanuel Tremellius (1569), more often from the latter, sometimes from the former; it also occurs that he mixes up both translations in his citation²¹. In the annotations to

the text some instances of this are given.

The Dutch *Voorreeden* appears on 43 unnumbered pages in *De nagelate schriften* (indicated in the gatherings as *2 (recto)), - *****4 (recto)), here numbered 1-43 between /.../. The *Praefatio* uses up nearly 35 unnumbered pages in the *Opera posthuma* (*2 (recto) - *****3 (recto)), here numbered 1-35 between /.../²².

In the printing of the text I have retained the spelling, accents, punctuation marks, capitals, paragraphing and italics of the source, as I fail to see in what respect a better text would result from alterations in this sphere. Chances are that Lodewijk Meyer edited the complete text of the *Opera posthuma*. He and his brothers in art in *Nil Volentibus Arduum* were deeply interested in matters of orthography, accents and punctuation and discussed them in their meetings²³. It is therefore undesirable to undo his work and exchange it for something that cannot be but arbitrary. The division in numbered sections is mine and mainly follows the paragraphing of both or either texts. The references to the notes in the old texts are not very consistently indicated by letters. I have numbered them consecutively.

Notes to the introduction

- 1 The rare copy I consulted in the Amsterdam University Library features a I on the second volume and a II on the first.
- 2 H.E.G. Paulus, *Benedicti de Spinoza Opera quae supersunt omnia*, Jena 1802-1803, 2 vol.; A. Gfroerer, *Benedicti de Spinoza Opera philosophica omnia*, Stuttgart 1830 (*Praefatio* pp. 269-284); C.H. Bruder, *Benedicti de Spinoza Opera quae supersunt omnia*, Leipzig 1843-1846, 3 vol. (*Praefatio* §§ 10-69: I, pp. 151-168; § 70: II, p. 45; §§ 71-73: II, pp. 3-4; § 75: II, p. 139); H. Ginsberg, *Die Ethik des Spinoza*, Leipzig 1875 (*Praefatio* pp. 57-58). See for these older Spinoza editions C. Gebhardt, *Spinoza Opera*, Heidelberg 1925, ^r1972, vol. IV, p. 437 ff.
- 3 Land's article in *Versl. en Meded. Kon. Akad. v. Wetensch.* II, 11, 1882, pp. 4-24; J.H. Leopold, *Ad Spinozae Opera Posthuma*, Hagae Comitum 1902; J. Freudenthal, *Die Lebensgeschichte Spinoza's in Quellenschriften, Urkunden und nichtamtlichen Nachrichten*, Leipzig 1899.
- 4 Gebhardt, *Spinoza Opera* I, p. 431 ff.; pp. 623-624; II, p. 312, n. 6;

- pp. 314-315; IV, p. 372. *Spinoza-Lebensbeschreibungen und Gespräche*, Hamburg 1914 (reprint with rich bibliography by Manfred Walther in 1977), Einleitung p. VI; *Praefatio* pp. 3-7, i.e. some fragments: §§ 1-10; § 11 partly; § 70; § 71 partly; § 75; §§ 76-77 partly, translated from the Latin text; deviations from the Dutch text on pp. 135-136. A small part of our text (§§ 2-10) was published in Dutch and Latin by H.G. Hubbeling, in: *Giornale critico della filosofia italiana* LVI (1977) 390-409.
- 5 Pierre Bayle, *Oeuvres diverses*, The Hague 1731, IV, p. 164 b.
 - 6 Meant is the German jurist Joh. Deckherr or Decker, who had written *Conjecturae de scriptis adespotis, pseudepigraphis et supposititiis*, to which Bayle in this letter gives additions and corrections. See on Deckherr: *Biographie générale*, vol. 13, col. 329; *Allgemeine Deutsche Biographie*, vol. V, p. 10.
 - 7 C.L. Thijssen-Schoute, *Uit de Republiek der Letteren*, The Hague 1967, p. 253, n. 1, and on the Dutch novel pp. 197-198.
 - 8 Freudenthal, *o.c.*, p. 223.
 - 9 Thijssen-Schoute, *o.c.*, p. 193.
 - 10 Freudenthal, *o.c.*, p. 227.
 - 11 Paulus cites Bayle's text (Band I, p. xxi f.) but does not believe him; he ascribes the *Praefatio* to Meyer (B.I, p. xvii and B.II, p. 3). L. Stein, in: *Arch. f. Gesch. der Philos.* I (1888), 554-565. Gebh. *Opera* II, p. 312, n. 6; *Idem, Theolog.-Polit. Traktat*, Hamburg 1908, p. XX. Cf. also C.L. Thijssen-Schoute, *Nederlands Cartesianisme*, Amsterdam 1954, pp. 404-407.
 - 12 Gebh., *Opera* II, pp. 315-316. The full title of Jarig Jelles' booklet: *Belydenisse des algemeenen en christelyken geloofs vervattet in een brief aan NN door Jarig Jelles* ("Confession of the universal and Christian faith embodied in a letter to NN by Jarig Jelles"). It was printed by Jan Rieuwertsz Jr. in Amsterdam 1684. The only copy left is kept by the Amsterdam University Library. The addressee of the letter was Spinoza, of whose answer a few sentences are recorded (Gebh., *Opera*, IV, *Ep.* 48 *bis*). In our Dutch edition of Spinoza's correspondence we have inserted a few fragments of Jelles' letter (nr. 48 A in: F. Akkerman, H.G. Hubbeling, A.G. Westerbrink, *Spinoza Briefwisseling*, Amsterdam 1977). In an Appendix to my first publication of the preface H.G. Hubbeling gave a note on Jelles' life and beliefs, a survey of the contents of the preface in English and a list of quotations from Scripture in the *Voorreeden* with re-

- ference to the *Belydenisse* where they are also quoted (see LIAS VI (1979) 154-170). From the list it becomes clear that to a large extent the same quotations are used in both writings.
- 13 The introductory letter to Spinoza's *Principia philosophiae* (1663) and the *Philosophia S. Scripturae Interpres* (1666).
 - 14 Various translations of one and the same word used by Jelles (some instances taken from a rich profusion): kennis: *cognitio, notitia, scientia, agnitio*; woord: *verbum, vocabulum, vocula*; de (Heilige) Schrift: (*Sacra*) *Scriptura, Sacrae literae, Sacrae paginae, Sacer Codex, Sacrum Volumen, Scriptores Sacri*; bevattingen: *ideae, perceptiones, conceptus*.
 - 15 Read e.g. the sentence in § 71: *Rei, quam in eo tractat, dignitas, & magna, quam in eo sibi scopum praefixit, utilitas, nempe intellectui viam sternere facillimam, atque planissimam ad veram rerum cognitionem, calcar ipsi semper eum ad umbilicum perducendi fuere*.
 - 16 Paulus, *O.C.*, I, p. XII: "Sententiae non minus quam dicendi genus cum praefationibus, quas ille Principiis Philosophiae Cartesianae atque Operibus Postumis Spinozae praefixit, admodum conspirare videntur". See also W.G. van der Tak, in: *Chronicon Spinozanum* I, The Hague 1921, p. 100. He maintains that Meyer and Jelles jointly wrote the *Praefatio*.
 - 17 Cf. in the introductory letter to the *Princ. phil.*: *Nobilissimi atque Incomparabilis hujus Viri scripta Philosophica* (Gebh. *Opera* I, p. 128, l. 32).
 - 18 Some recent comments on his activities as a playwright: Anton Bossers, "Nil volentibus arduum en Vondel", in: *Spektator, tijdschrift voor Neerlandistiek* 8 (1978-1979) 95-103.
 - 19 There are two lists of corrections in *De nagelate schriften*: the first one on p. 667 contains 39 corrections (34 different ones); 5 to 8 of these are corrections of misprints (NS 89.17; 167.23; 181.10 (?); 188.4; 198.25 (?); 370.29; 521.29 (?); 591.25), the rest of mistakes made by the translator, small and big ones. Some involve a correction of Spinoza's text (228.23; 333.10), one is a blunder corrupting a sound text (617.3). From 3 of them it appears that the list itself has not been corrected (55.27; 370.29; 617.3). My conclusion from the nature of several corrections is that they could have been made by an intelligent, careful reader without much looking into the Latin text, certainly not by the translator. Nor by the editor of the Latin text or the author of the three lists of corrections in the *Opera posthuma*, for in that case the

lists of the two editions would have been brought more into accord with each other. As it is, there is only one reference corrected in the same way in the lists of both editions (G.II.287.11: *Prop.* 37 changed into *Prop.* 27).

The second list in the NS (p. 668) corrects 14 references: 5 omissions are added, the rest are for the most part simple misreadings corrected here. The *Opera posthuma* offer 17 corrections of the references and 62 of the text, all of them simple misprints or omissions. The lists in the OP again have not been corrected themselves (errors in 20.2; 131.14 and 171.15 *sursum* lowered one line). The evidence points to Jelles as corrector of the NS (228.23!), the OP may have been corrected by Meyer. The two exchanged views only incidentally.

- 20 On Schuller see Freudenthal, o.c., p. 205. The prefatory letter to the *Princ. phil.* was also written by Meyer when the text had already been printed, as appears from *Spin. Ep.* 15.
- 21 He may have used an edition in which for the New Testament the two translations by Beza (from Greek) and the one by Tremellius (from Syrian) were printed side by side, like in the editions of Hanover (1603) and Geneva (1617). Furthermore Meyer had the *Vulgate* and Erasmus' translation at his disposal and moreover he had Greek and Hebrew, as appears from his *Interpres*, e.g. *Cap.* XIII, p. 85 Latin text).
- 22 See for a bibliographic collation J. Kingma/A.K. Offenbergh, "Bibliography of Spinoza's Works up to 1800" in: *Studia Rosenthaliana* XI, nr. 1, Jan. 1977, p. 26 and 27.
- 23 Meyer on the inadequacy of the written language and on accents and punctuation in *Interpres Cap.* III, § 24. Cf. Adriaan Pels in the *Voorrede aan den Leezer* of his *Q. Horatius Flaccus Dichtkunst*, ed. M.A. Schenkeveld - Van der Dussen, Assen 1973, p. 35 ff., 53 f. See also Van der Tak, l.c. Meyer defines the diacritical marks in use in the written language as: ... *syllabarum quantitas accentu notetur*, which is only partly true for the use he made of them himself in the OP; for this use see Gebh. II.318-319.

/1/ VOORREEDEN.

1. Schoon de Geschriften, in dit boek begrepen, ten meestendeel onvolmaakt, veel minder van de Schrijver overgezien, beschaafd en verbeterd zijn, zo heeft men echter niet ondienstig geoordeeld de zelfden in 't licht te geven, dewijl zy niet weinig nut aan de geletterde Werrelt, en geen kleine kennis aan de weetgierige Lezer zullen toebrengen, die, zich met geen waarschijnlijkheid, of gezach vernoegende, bondige redenen, en onfeilbare waarheden begeert.

2. En hoewel het voor een boek, in 't welk het geen, dat daar in is begrepen, meetkunstiglijk betoogt word, (gelijk in een groot gedeelte van dit Werk is geschied) van geen groot belang is, dat men weet van wie de Schrijver is gesproken, en hoedanig zijn leven heeft geweest; (wat regel van te leven hy gevolgt heeft blijkt genoegzaam uit zijn Schriften) zo hebben wy echter goet geacht, dit weinige, voor zo veel zijn leven betreft, van hem te zeggen: 3. Dat hy, van zijn kintsheit af, zich in de letteren geoefent, en in zijn jongelingschap veel jaren lang voornamelijk in de Godgeleertheit bezich geweest, en, nu die ouderdom bereikt hebbende, daarin het verstant rijp en bequaam is om de natuur der dingen na te /2/ vorsschen, zich tot de Wijsbegeerte overgegeven heeft; doch dat hy, noch van zijn Meesters, noch van de Schrijvers dezer wetenschappen volle vernoeging ontvangende, en van een brandende begeerte tot te weten aangedreven, besloten heeft zelf te beproeven wat hy daar in zou vermogen; daar toe de Geschriften van de vermaarde Heer, Renatus Deskartes, de welken in die tijt hem voorquamen, grotelijks dienstig zijn geweest. 4. Hy dan, zich van alle werreltsche beslommeringen en bekommernissen, die gemenelijk aan 't onderzoek der waarheit hinderen, ontslaande, heeft, om te minder in zijn bespiegelingen, door zijn gemene vrienden, gestuurd te worden, zijn geboortestad Amsterdam verlaten, en, verre van zijn bekenden, eerst te Rijnsburg, daar na te Voorburg, en eindelijk in 's Gravenhage, zijn woonsteê genomen, in welke leste plaats hy in dit jaar 1677. op d'eenëntwintigste van Februarius, ruim vierënveertig jaren out zijnde, aan zekere ziekte, de Tering genoemd, overleden is. 5. Hy heeft, behalven zijn gewone bezigheid in de wetenschappen, zijn bijzondere oefening in de Gezichtkunde, en in 't slijpen van Vergrootglazen en Verrekijkers genomen; daar in hy grote ervaertheit had getoont, en daar af men, zo de doot hem niet wechgerukt had, groter blijken had mogen verwachten. 6. En hoewel hy zich (om zo te spreken) van alle de werrelt afgetrokken had, zo is hy echter, uit oorzaak van /3/ zijn geleertheit, en groot verstant, aan zeer veel lieden bekend geworden, gelijk uit de Brieven, aan hem geschreven, en van hem beantwoord, klarelijk blijkt.

7. Hy heeft zijn meeste tijt in de naspeuring van de natuur der dingen, en in het geen, dat hy uitgevonden had, in ordening te stellen, om het zelfde aan andere menschen deelächtig te maken, besteed, en zeer weinig tot uitspanning, en om de geest te verfrisschen, gebruikt. Zijn brandende yver tot d'uitvinding der

/1/ PRAEFATIO.

1. Licet scripta, Lector benevole, hoc libro contenta, maximam partem imperfecta, multò minùs ab ipso Auctore examinata, polita, ac emendata sint; ea tamen luci exponere non abs re visum fuit, eò quòd non parùm utilitatis Orbi literato, nec parùm scientiae Lectori Philosopho dabunt, qui, neque veri specie nixus, neque autoritate motus, solidas rationes, & indubitatas quaerit veritates.

2. Et quamvis libri, in quo cuncta ferè Mathematicè demonstrantur, parùm intersit, ut sciatur, quibus parentibus ejus Auctor fuerit ortus, quamque vitae inierit rationem (haec enim satis superque ex his scriptis manifesta est) non inutile tamen fore visum est, haec pauca de ejus Vitâ narrare.

3. Fuit ab ineunte aetate literis innutritus, & in adolescentiâ per multos annos in Theologiâ se exercuit; postquam verò eò aetatis pervenerat, in quâ ingenium maturescit, & ad rerum naturas indagandas aptum redditur, se totum Philosophiae dedit: quum autem nec praeceptores, nec harum Scientiarum Auctores pro voto ei facerent satis, & ille tamen summo sciendi amore arderet, quid in hisce ingenii vires valerent, experiri decrevit. Ad hoc propositum urgendum Scripta Philosophica Nobilissimi & summi Philosophi Renati des Cartes magno ei fuerunt /2/ adjumento. 4. Postquam igitur se ab omnigenis occupationibus, & negotiorum curis, veritatis inquisitioni magnâ ex parte officientibus, liberâsset, quò minùs à familiaribus in suis turbaretur meditationibus, urbem Amstelaedamum, in quâ natus, & educatus fuit, deseruit, atque primò Renoburgum, deinde Voorburgum, & tandem Hagam Comitatus habitatum concessit, ubi etiam IX Kalend. Martii anno supra millesimum & sexcentisimū septuagesimo septimo ex Pthisi hanc vitam reliquit, postquam annum aetatis quadragessimū quartum excessisset. 5. Nec tantum in veritate perquirendâ totus fuit, sed etiam se speciatim in Opticis & vitris, quae Telescopiis ac Microscopiis inservire possent, tornandis, poliendisque exercuit; & nisi mors eum intempestiva rapuisset, (quid enim in his efficere potuerit, satis ostendit) praestantiora ab eo fuissent speranda. 6. Licet verò se totum mundo subduxerit, & latuerit, plurimis tamen doctrinâ, & honore conspicuis Viris ob eruditionem solidam, magnumque ingenii acumen innotuit: uti videre est ex Epistolis ad ipsum scriptis, & ipsius ad eas Responsionibus.

7. Plurimum temporis in Naturâ rerum perscrutandâ, inventis in ordinem redigendis, & amicis communicandis, minimum in animo recreando insumpsit: quin tantus veritatis expiscandae in eo ardor exarsit, ut, testantibus iis, apud

waarheit is zo overmatiglijk groot geweest, dat hy, volgens de getuigenis der gener, daar hy by woonde, in drie achterëenvolgende maanden niet buiten zijn huis geweest is: ja hy, om daar in naar zijn begeerte te mogen, en te kunnen voortgaan, heeft niet goetgevonden zelfs het ampt van Professor, of Hoogleeraar in d'Akademie, of hoge School te Heidelberg, van de deurluchtigste en hooggebore Keurvorst en Paltsgraaf hem opgedragen, aan te nemen; gelijk uit de drie- en vierënvijftigste Brief te zien is.

8. Uit deze zijn zucht tot waarheit, en grote naerstigheid in 't onderzoek der zelfde zijn voor veel jaren voortgekomen, *het eerste en tweede Boek van Renatus Deskartes Beginselen der Wijsbegeerte, volgens een meetkundige Orde-ning geschikt en betoogt*; gelijk ook zijn *overnatuurkundige Gedachten*, en voor weinig jaren zijn *Tractatus Theologico-Politicus*, of *Godgeleerde staatkundige Verhandeling*, daar in zeer veel diepe en aanmerkelijke dingen, die de Godgeleertheit, en de hei- /4/ lige Schrift, en daar beneffens de ware gronden van een gemene Staat aangaan, verhandelt worden.

9. Uit de zelfde zucht en naerstigheid zijn ook alle de Geschriften gesproken, die in dit boek begrepen zijn, en de welken wy hier, onder de Tytel der *Schriften van B.D.S.* enz. aan de Lezer meêdeelen. Dit is 't alles, dat, van enige waarde zijnde, wy uit zijn nagelate papieren, en uit enige afschriften, onder zijn vrienden en bekenden berustende, te zamen hebben kunnen rapen. 't Is gelooffelijk dat 'er by d'een, of by d'ander noch wel iets van onze Schrijver berust, 't welk hier niet gevonden zal worden: maar men vertrouwt ook dat daar in niets bevat zal wezen, 't welk de Lezer hier niet meermalen gezegt zal vinden; 't en waar misschien een klein Geschrift van de Regenboog, 't welk hy, gelijk men weet, gemaakt heeft, en dat, zo hy 't niet verbrant heeft, gelijk gelooft word, noch by d'een, of d'ander, zonder dat men weet by wie, berust.

10. De naam van onze Schrijver is op de Tijtel, en elders alleenlijk met de voorste letteren daar af uitgedrukt; 't welk om geen andere reden is gedaan, dan om dat hy, weinig tijts voor zijn overlijden, uitdrukkelijk begeert heeft dat men zijn naam niet voor zijn Zedekunst, die hy beval te doen drukken, zou stellen, zonder echter reden daar af te geven, de welke, naar onz oordeel, geen andere heeft geweest, dan dat hy niet gewilt heeft dat zijn wetenschap naar zijn /5/ naam genoemd zou worden: dewijl hy, in 't Aanhangsel van 't vierde deel zijner Zedekunst, in 't vijfëntwintigste Hooftdeel, zegt, dat de genen, die anderen met raat en daat begeren te helpen, om gezamentlijk het opperste Goet te genieten, niet zullen trachten dat hun wetenschap uit hen haar benaming heeft; en dewijl hy zelf, in het derde deel van de zelfde Zedekunst, in de Verklaring van de Roemzucht, (pag. 179) de genen, die zulks doen, niet donkerlijk voor roemzuchtigen verdacht maakt.

11. Wat deze zijn Geschriften aangaat, de Zedekunst alleen, die verre het voornaamste van alle d'anderen is, kan voor een voltooit en voltrokke werk geacht worden, hoewel 'er echter de Voorreeden van 't eerste deel ontbreekt: van 't welk men alleenlijk dit zal zeggen, dat de Schrijver dit zelfde in vijf delen

quos habitabat, per tres continuos menses in publicum non prodierit; Quinimò, ne in veritatis indagine turbaretur, sed ex voto in eâ procederet, Professoratum in Academiâ Heidelbergensi, ei à Serenissimo /3/ Electore Palatino oblatum, modestè excusavit, uti ex Epistolâ quinquagesimâ tertiâ & quartâ perspicitur.

8. Ex hoc veritatis studio, & summâ diligentîâ prodierunt anno CICIJCLXIV *Renati Des Cartes Principiorum Philosophiae pars I & II more Geometrico* ab Auctore nostro *demonstratae*, quibus accessere Ejusdem *Cogitata Metaphysica*; anno verò CICIJCLXX *Tractatus Theologico-Politicus*, in quo subtilissimae & res consideratione dignissimae, Theologiam, sacram Scripturam, atque vera, solidaque Reipublicae fundamenta spectantes, tractantur.

9. Ex eodem fonte scaturiverunt, quae hîc sub titulo B.D.S. OPERA POST-HUMA Lectori communicantur: sunt verò haec omnia, quae ex adversariis, & quibusdam apographis inter amicos, ac familiares delitescens colligere licuit. Et quanquam credibile est apud hunc, aut illum aliquid, à nostro Philosopho elaboratum, absconditum esse, quod hîc non invenietur; existimatur tamen, nil in eo inventum iri, quod saepius in his Scriptis dictum non sit; nisi fortè sit Tractatulus de Iride, quem ante aliquot annos, ut quibusdam notum, composuit, quique, nisi eum igni tradidit, ut probabile est, alicubi delitescit.

10. Nomen Auctoris in libri fronte, & alibi literis duntaxat initialibus indicatum, non aliâ de causâ, quàm quia paulò ante obitum expressè petiit, ne Nomen suum Ethicae, cujus impressionem mandabat, praefigeretur; cur autem prohibuerit, nulla alia, ut quidem videtur, ratio est, quàm quia noluit, ut *Disciplina ex ipso* /4/ *haberet vocabulum*. Dicit etenim in Appendice quartae partis Ethices capite vigesimo quinto, quòd, *qui alios consilio, aut re juvare cupiunt, ut simul summo fruantur bono, minimè studebunt, ut Disciplina ex ipsis habeat vocabulum*; sed insuper in tertiâ Ethices parte Affectuum Definit. XLIV. ubi quid sit ambitio explicat, eos, qui tale quid patrant, non obscurè, ut Glorïae cupidos, accusat.

11. Quantum verò ad haec ejus scripta, quamvis ad primam Ethices partem praefatio requiratur, ea tamen alia longis parasangis superat, proque absoluto, & perfecto opere haberi potest. Hanc noster Philosophus in quinque partes

gedeelt en onderscheiden heeft. In 't eerste handelt hy *van God*; in het tweede *van de menschelijke Ziel*; in het derde *van de natuur en oorsprong der Hartstochten*; in 't vierde *van de menschelijke Dienstbaarheid*, gelijk ook van de Regel en Maat van te leven, en van der menschen goet en quaat; en in 't vijfde eindelijk *van 't vermogen des Verstants*, of *van de menschelijke Vrijheit*, mitsgaders van d'Eeuwigdurendheit der Ziel.

12. In 't eerste deel word, zo veel God aangaat, betoogt:

I. *Dat hy nootzakelijk wezentlijk is.*

II. *Dat hy enig is.* [6/

III. *Dat hy uit de nootzakelijkheid van zijn natuur is, en werkt.*

IV. *Dat hy een vrije oorzaak aller dingen is, en dat alle dingen in hem zijn, en in dier voegen van hem afhangen, dat zy zonder hem niet konnen zijn, noch bevat worden.*

V. Eindelijk, *dat alle dingen van God voorbepaalt zijn, niet uit vrijheit van wil, of uit volstrekt welbehagen, maar uit zijn volstreckte natuur, of onëindig vermogen.*

13. Wat de zwarigheden aangaat, die van enigen tegen zijn *Tractatus Theologico-Politicus*, of *Godgeleerde staatkundige Verhandeling* voortgebracht zijn, te weten, dat de Schrijver God en de natuur te zamen smelt, of voor een en de zelfde (gelijk zy voorgeeven) neemt, en een nootschikkelijke nootzakelijkheid aller dingen en werkingen stelt; 14. hy antwoord op d'eerste in d'eenëntwintigste brief aan de Heer H. Oldenburg in dezer voegen: *Ik stel dat God d'inhlijvende oorzaak aller dingen, (gelijk men zegt) en niet d'overgaande is. Ik zeg en bevestig, met Paulus, en misschien ook met alle d'oude Wijsbegerigen, hoewel op een andere wijze, ja ik zou ook darren zeggen met alle d'oude Hebreëen, voor zo veel men uit enige overleveringen, hoewel op veel wijzen vervalscht, kan bevatten; dat alle dingen in God zijn, en in God bewogen worden.*

15. Voorts, op de tweede zwarigheid antwoord hy in de drieëntwintigste Brief aan de zelfde Heer, H. Oldenburg. *Ik zal hier met weinig woorden verklaren op [7/ welke wijze ik een nootschikkelijke nootzakelijkheid aller dingen en werkingen stel. Ik onderwerp God geensins het nootlot, maar ik bevat dat alle dingen, door een onvermijdelijke nootzakelijkheid, uit Gods natuur volgen, op de zelfde wijze, als zy alle bevatten dat uit de natuur van God zelf volgt, dat God zich zelf verstaat. Warelijk, niemand ontkent dat dit nootzakelijk uit de goddelijke natuur volgt: en echter bevat niemand dat God door enig nootlot gedwongen word, maar dat hy gantsch vrijelijk, hoewel nootzakelijk, zich zelf verstaat. Wijders, deze onvermijdelijke nootzakelijkheid der dingen neemt noch de goddelijke, noch de menschelijke wetten wech. Want zelfs de zedige leerstukken, 't zy dat zy de vorm van wet, of van recht van God ontfangen, of niet, zijn echter goddelijk en heilsaam: en 't zy wy het goet, 't welk uit de deucht, en goddelijke liefde volgt, van God, als de Rechter, ontfangen, of dat het uit de nootzakelijkheid van de goddelijke natuur uitvloeit; het zal daaröm niet meer, of min te begeren zijn. In tegendeel, het quaat, 't welk uit*

distribuit, quarum prima tractat *de Deo*, secunda de *Mente humanâ*, tertia de *Origine & Naturâ Affectuum*, quarta de *Servitute humanâ*, & unâ de *Regulâ & vivendi Normâ*, deque hominum bono & malo, quinta denique de *Potentîâ intellectûs*, seu de *Libertate humanâ*, nec non de *Mentis aeternitate*.

12. In primâ parte demonstratur, quòd Deus

I. *Necessariò existat*,

II. *Unicus sit*,

III. *Ex solâ suae Naturae necessitate sit & agat*,

IV. *Omnium rerum causa libera sit, & quòd omnia in Deo sint, & ab ipso ità pendeant, ut sine ipso nec esse, nec concipi possint*.

V. *Denique quòd omnia à Deo fuerint praedeterminata, non quidem ex Libertatis Voluntate, sive absoluto beneplacito; sed ex absolutâ Dei Naturâ, sive absolutâ potentîâ*.

13. Quod difficultates attinet, à nonnullis Tractatui /5/ Theologico-Politico oppositas, quòd scilicet primo Auctor Deum, & naturam confundat, vel (ut illi volunt) pro uno, eodemque habeat; & secundò quòd omnium rerum, & actionum fatalem statuât necessitatem; 14. ad earum priorem respondet in Epistolâ Vigesimâ primâ, ad Clarissimum Virum D. Oldenburgium scriptâ, hisce verbis. *Deum omnium rerum causam immanentem, ut ajunt, non verò transeuntem statuo. Omnia, inquam, in Deo esse, & in Deo moveri cum Paulo affirmo, & fortè etiam cum omnibus antiquis Philosophis, licet alio modo; & auderem etiam dicere, cum antiquis omnibus Hebraeis, quantum ex quibusdam traditionibus, tametsi multis modis adulteratis, conjicere licet*. 15. Ad posteriorem verò in Epistolâ Vigesimâ tertiâ, ad eundem datâ, ità respondet. *Hîc paucis explicare volo, quâ ratione ego fatalem omnium rerum, & actionum necessitatem statuam. Nam Deum nullo modo fato subjicio, sed omnia inevitabili necessitate ex Dei Naturâ sequi concipio, eodem modo, ac omnes concipiunt ex ipsius Dei Naturâ sequi, ut se ipsum intelligat; quod sanè nemo negat ex Divinâ Naturâ necessariò sequi, & tamen nemo concipit, Deum fato aliquo coâctum, sed omninò liberè, tametsi necessariò se ipsum intelligere. Deinde haec inevitabilis rerum necessitas nec jura divina, nec humana tollit. Nam ipsa moralia documenta, sive formam legis, seu juris ab ipso Deo accipiant, sive non, Divina tamen sunt, & salutaria; & si bonum, quod ex Virtute, & amore Divino sequitur, à Deo tanquam Judice accipiamus, vel ex Necessitate Divinae Naturae emanet, non erit propterea magis, aut minùs optabile,*

bedorve werkingen en hartstochten volgt, zal daarom, om dat het nootzakelijk uit de zelfden volgt, niet minder zijn te vrezen. Eindelijk, 't zy wy de dingen, die wy doen, nootzakelijk, of gebeurelijk doen, wy worden echter door hoop en vrees geleid.

16. Deze nootschikkelijke nootzakelijkheid der dingen, en dat zy door oorzaken tot te wezen, en te werken bepaalt worden, welke oorzaken ook van andere oorzaken tot te wezen, en te werken bepaalt zijn, en deze weêr van anderen, en dus tot God /8/ (d'eerste oorzaak van alles, en die veroorzaakt, en niet veroorzaakt word) voortgaan, gelijk onze Schrijver in de zes- zeven- acht- en negenëntwintigste Voorstellingen van 't eerste deel zijner Zedekunst be- toogt, 17. is van de zeer voortreffelijke Historieschrijver en Dichter, P.C.Hooft, in zijn leven Drost van Muiden, Virgilius gedicht, *Foelix qui potuit, &c.* uitbreidende, zo krachtiglijk uitgedrukt, dat ik dienstig geacht heb het zelfde hier in te voegen, gelijk volgt:

*Gelukkig, die d'oorzaeken van de dingen
Verstaet; en hoe zy vast zijn onderlingen
Geschaekelt zulks, dat geene leventheên
(God uytgezeit) oyt iet van zelve deên,
Oft leên; maar al, door ander' oorzaeks dringen.*

*Door oorzaeks kracht, men al wat schiedt ziet drijven.
Waer die te flaeuw, geen' werking zouw beklijven;
En oorzaak zijn geen' oorzaak. Wat gewracht
Ter werrelt wordt, is dan te weegh gebracht,
Door kracht zoo groot, dat het niet nae kan blijven.*

*Elk' oorzaak heeft haer' moeder oorzaak weder.
't Gaet al zoo 't moet; en daelt van Gode neder.
Zijn goedtheid wijs en maghtig, is de bron,
Daar 't al uit vloeyt, als straelen uit de Zon.
Hy kon, en zouw, waer 't nutst, ons helpen reder.*

18. Wat dit aangaat, dat, als men stelt dat God volstrektelijk d'oorzaak van alles is, of dat alles nootza- /9/ kelijk van God uitvloeit, dan schijnt te volgen, dat God ook d'oorzaak van de zonde, en van 't quaat gestelt word; hier op, en op 't geen, dat daar aan behoort, antwoord onze Schrijver in de twee- vier- en zesendertigste brieven: behalven dat klaar en openbaar is, dat, zo veel deze zaak betreft, tusschen dit, dat alles nootzakelijk van God uitvloeit, en dat alles door een eeuwig besluit van God bepaalt en gevoorschikt is, ('t welk van veel Christenen niet alleenlijk geloofd, maar als een nootzakelijke waarheit beweert en verdedigt word) gantschelijk geen verschil kan wezen.

19. Boven de voorgedachte zwarigheden word noch deze voortgebracht,

ut nec contrà mala, quae ex pravis actionibus, & affectibus sequuntur, /6/ ideò, quia necessariò iisdem sequuntur, minùs timenda sunt, & denique, sive ea, quae agimus, necessariò, vel contingenter agamus, spe tamen, & metu ducimur. 16. Haec fatalis rerum necessitas, quâ à causis ad existendum, & operandum determinantur, quae causae rursus ab aliis quoque causis ad existendum, ac operandum determinatae sunt, & hae iterum ab aliis, & sic ad Deum usque (primam omnium causam omnia producentem, non verò productam) procedendo, à nostro Philosopho Propositionibus 26. 27. 28. 29. Partis I Ethics demonstratur. [17. *Omitted in the Latin version.*]

18. Deum absolutè omnium rerum causam esse, & omnia ex Deo emanare si statuatur, sequi inde videtur eundem & peccati, & mali causam esse. Sed verò ad hanc difficultatem, & ad id, quod inde dependet, noster Philosophus responsum dat Epistolis 32.34. & 36. Clarum insuper, ac manifestum est, nullam penitùs posse esse dissensionem de eo nempe, quòd ex Deo omnia fluant, & quòd ab ipso aeterno decreto determinata & praeordinata sint, cùm id ipsum multi Christiani non modò credant, sed quoque tanquam necessariam veritatem propugnent.

19. Memoratis difficultatibus haec superadditur, quòd scilicet Auctor aliam

dat de Schrijver een geheel andere regel en maat van te leven, en, voor zo veel het opperste goet der menschen betreft, gantschelijk iets anders stelt, dan van Christus, onze Zaligmaker, en van zijn Apostelen in de heilige Schrift geleert en onderwezen word. Om deze zwarigheid ook wech te nemen, zal verëischt zijn dat men 't gevoelen van onze Schrijver, deze zaak aangaande, vertoon, en vervolgens aanwijst dat het zelfde niet van 't geen verschilt, 't welk de Heer Christus, en zijn Apostelen daar af leren en onderwijzen.

20. Onze Schrijver dan handelt hier af (gelijk alreê gezegt is) in 't vierde deel van zijn Zedekunst, en tracht in de zes- en zevenëntwintigste Voorstellingen van dit deel te betogen, dat de ziel, voor zo veel zy reden gebruikt, dit alleen nut /10/ voor zich oordeelt, 't welk tot verstaan dienstig is, en dat quaat, 't welk beletten kan dat wy verstaan: gelijk ook, ¹*dat het deucht is, de zaken zuiver verstandelijk, of evenmatiglijk te bevatten, en dat uit de zelfde bevattingen te werken volkomentlijk uit deucht te werken is. Voorts leid hy hier van af, ²dat, dewijl God het opperste is, 't welk van de ziel verstaan kan worden, de kennis van God het opperste goet der ziel, en God te kennen d'opperste deucht der ziel is. Hy past wijders al 't geen, dat wy begeren en werken, van 't welk wy oorzaak zijn, voor zo veel wy Godt kennen, op de Godsdienst toe. Maar de begeerte, die hier uit voortkoomt, dat wy naar 't beleit van de reden leven, noemt hy godvruchtigheid. Hy noemt de begeerte, door de welk de mensch, die naar 't beleid van de reden leeft, verplicht is d'anderen door vriendschap aan zich te voegen, eerlijk; gelijk ook het geen, dat van de menschen, die naar 't beleit van de reden leven, geprezen word: in tegendeel, dat schandelijk, 't welk strijdig is tot vriendschap te verkrijgen.

21. Wijders, hy toont ³dat de menschen, voor zo veel zy naar 't beleit van de reden leden, alleenlijk altijd in natuur (te weten, zo veel het verstant, de wil, begeerte, en andere hartstochten aangaat) overëenkomen: ⁴Dat zy het goet, 't welk zy voor zich betrachten, ook voor d'andere menschen begeren, en zo veel te meer, als zy groter kennis van God hebben: ⁵Dat zy, zo veel als hen mogelijk is, pogen eens anders haat, gram- /11/ schap, versmading, enz. tot hen, met liefde, of edelmoedigheid daarëntegen te vergelden.

22. Hy zegt daar beneffens, zo veel dit leste aangaat, ⁶dat uit de bepalingen, die hy van liefde en verstant gegeven heeft, klarelijk volgt, dat de genen, die de haat door liefde pogen te verwinnen, met vrolijkheit en veiligheid strijden, dat zy zo lichtelijk veel menschen, als een enige wederstaan, en d'onderstant van 't geval zeer weinig van noden hebben; en eindelijk dat de genen, die zy verwinnen, blijdelijk wijken, niet uit gebrek, maar door vermeerdering van krachten. 23. Voorts spreekt hy ⁷van 't onderscheit, 't welk tusschen een mensch is, die alleenlijk van hartstocht, of waan geleid word, en een ander, die de reden tot zijn geleide heeft, en zegt, dat d'eerste, 't zy hy wil, of niet, het geen doet, daar af hy meest onkundig is; maar dat de leste niemant, dan zich zelf, onder-

planè Regulam & vivendi Normam, &, quantum summum hominis bonum spectat, aliud omninò statuat, quàm vel Christus Servator noster, vel Apostoli ejus in Sacrà Scripturâ tradidere. Ut haec quoque removeatur difficultas, non inconsultum videtur, hâc de re Auctoris sententiam ob oculos ponere, /7/ & deinceps ostendere, eam nullâ in re à Doctrinâ Christi, & Apostolorum discrepare. 20. Haec, ut modò dictum est, noster Auctor in quartâ Ethices Parte tractat; & Propositionibus 26 & 27 demonstrare annititur, *Mentem, quatenus ea ratione utitur, hoc tantùm sibi utile judicare, quod ad intelligendum conducit; illud verò malum, quod impedire potest, quò minùs intelligamus.* Demonstrat porrò Propositionibus 23, & 24 in eâdem quartâ Parte, Virtutis esse res tantùm intellectualiter, vel adaequatè concipere, & ex ideis adaequatis agere nihil aliud esse, quàm ex virtute absolutè agere. Hinc elicit Propositione 28 ejusdem Partis, *quia Deus est summum, quod à Mente percipi potest, Dei notitiam summum Mentis bonum, & Deum cognoscere summam Mentis esse Virtutem.* Praeterea, quicquid cupimus, & agimus, cujus causa sumus, quatenus Dei habemus ideam, sive quatenus Deum cognoscimus, ad Religionem refert: *Cupiditatem autem bene faciendi, quae ex eo ingeneratur, quòd ex rationis ductu vivimus, Pietatem vocat. Cupiditatem deinde, quâ homo, qui ex ductu rationis vivit, tenetur, ut reliquos sibi amicitia jungat, Honestatem vocat, & id honestum, quod homines, qui ex ductu rationis vivunt, laudant, & id contrâ turpe, quod conciliandae amicitiae repugnat*, Ibid. in Schol. 1. Prop. 37.

21. Sed & Prop. 35. monstrat, homines, quatenus ex ductu rationis vivunt, eatenus tantùm necessariò, & semper (quatenus nimirum intellectus, voluntas, cupiditas, alique spectantur affectûs) convenire: eos illud bonum, quod sibi appetunt, reliquis hominibus etiam cupere, Prop. 37. & eò magis, quò majorem Dei acquisiverint notitiam: eosque, quan- /8/ tum possunt, conari alterius Odium, Iram, Contemptum &c. amore contrâ, sive Generositate compensare Prop. 46.

22. Elicit porrò ex Definitionibus Amoris, & Intellectus istos, qui Odium amore expugnare student, laetos, & securos pugnare, ac aequè facilè uni homini, ac pluribus resistere, & Fortunae auxilio quàm minimè indigere; quos verò vincunt laetos cedere, non quidem ex defectu, sed ex incremento virium. Vid. Schol. Prop. 46. 23. Agit autem de differentiâ, quae inter hominem, qui solo affectu, seu opinione, & eum, qui ratione ducitur, intercedit, in Scholio Prop. 66. dictae Partis, affirmatque illum, velit nolit, ea agere, quae maximè

worpen is, en alleenlijk die dingen doet, de welken hy de voornaamsten in 't leven kent te wezen, en die hy dieshalven meest begeert; om 't welk hy ook d'eerste een slaaf, en de leste vry noemt.

24. Hij toont wijders van dusdanige vrije menschen, onder andere dingen, ⁸ dat hun deucht even groot is in de gevarelijkheden te mijden, als in hen te verwinnen:

⁹ Dat zy alleen dankbaar tegen malkander zijn:

¹⁰ Dat zy nooit door bedroch, maar getrouwelijk handelen.

¹¹ Dat zy meer vry zijn in een Staat, daar in men /12/ naar 't gemeen besluit leeft, dan in d'eenzaamheit, daar zy zich zelve alleen gehoorzamen.

25. ¹² Hy past alle deze dingen, die hy van de ware vryheit toont, tot de vroomheit toe, en zegt, dat een vroom man niemant haat, op niemant vergramt word, niemant benijdt, zich tegen niemant kant, niemant versmaad, en geensins verwaant word.

26. In 't vijfde deel van zijn Zedekunst poogt hy te tonen, dat wy door 't verstant, of door de zuiver verstandelijke en evenmatige kennis, die men van God, en van de dingen verkrijgt, de quade hartstochten verwint, en dat daar uit ¹³ d'opperste gerustheit, die 'er in de ziel kan wezen, te voorschijn koomt; en ook ¹⁴ Gods liefde, die eeuwig is: en eindelijk ¹⁵ dat in deze bestandige en eeuwige liefde tot God onze opperste welstant, of zaligheid, of vryheit bestaat.

27. Dit is het voornaamste van 't geen, 't welk, volgens de betoging van onze Schrijver, de Reden, of 't Verstant voorschrijft, voor zo veel de regel van wel te leven, en het opperste Goet der menschen betreft. En indien men nu het zelfde met het geen vergelijkt, dat van Christus, onze Zaligmaker, en van d'Apostelen, deze zaak aangaande, geleert en onderwezen word, zo zal men zeer lichtelijk bevinden, dat 'er niet alleenlijk een zeer grote overëenkomst tusschen dit beide is, en dat het geen, 't welk van de Reden voorgeschreven word, het zelfde is, dat zy leren en onderwijzen; maar ook dat daar in de zedelijke leerstuk- /13/ ken van de Christelijke Godsdienst volkomentlijk begrepen zijn: dewijl al 't geen, tot het welk wy van Christus, onze Zaligmaker, en van d'Apostelen verplicht worden, ¹⁶ als in een hoofdsomme is begrepen, te weten, dat men God boven alles, en onze naasten als ons zelve moet liefhebben; en dewijl deze zelfde liefde tot God, en tot onze naasten in 't geen is vervat, 't welk, gelijk onze Schrijver toont, van de Reden voorgeschreven word.

28. Uit het geen, dat hier gezegt is, bemerkt men klarelijk in wat opzicht d'Apostel de Christelijke Godsdienst een redelijke Godsdienst noemt, of zegt dat zy een redelijke Godsdienst is: te weten, ten opzicht van dat de Reden haar voorschrijft, en van dat zy op de Reden gegrontvest is. Erasmus ¹⁷ tekent in deze plaats (bezie zijn Aanteekeningen over 't nieu Testament) ook aan, dat Origenes het geen, van 't welk reden gegeven kan worden, redelijke Godsdienst noemt, en dat Theofylaktus zegt, dat alle onze werken volgens de Reden beleid moeten worden: welk leste Erasmus ook bekend dat warelijk gezegt is.

29. Voorts, dat de ¹⁸ wedergeboorte, zonder de welke niemant in Gods

ignorat; hunc verò nemini, nisi sibi soli, morem gerere, & ea tantùm agere, quae in vitâ prima esse novit, quaeque propterea maximè cupit; & ideò illum Auctor priorem Servum, sed posteriorem Liberum vocat.

24. *Liberorum omnium Virtutem aequè magnam cerni in declinandis, quàm in superandis periculis, monstrat ibidem Prop. 69. item eos erga se invicem gratissimos esse, Prop. 71. & nunquam dolo malo, sed semper cum fide agere, Prop. 72. & liberiores esse in Civitate, ubi ex communi decreto vivunt, quàm in solitudine, ubi sibi solis obtemperant, Prop. 73.*

25. *Haec, quae de Verâ Libertate ostendit, ad Fortitudinem in Scholio ejusdem Prop. refert, & dicit, Virum Fortem neminem odio habere, nemini irasci, nemini invidere, indignari, neminem despiciere, minimèque superbire.*

26. In quintâ Ethices Parte conatur demonstrare, quòd nos per intellectum, vel per merè intellectualem, & adaequatam, quam de Deo, rebusque acquirimus, cognitionem, pravi affectûs superare, & inde ¹³ **summam, quae dari potest, Mentis Acquiescentiam, ut & Dei* ¹⁴ *amorem aeternum oriri, & denique in* ¹⁵ *constanti hoc, & aeterno erga Deum amore nostram salutem, seu beatitudinem, seu Libertatem consistere.*

27. Haec sunt praecipua eorum, quae Philosophus noster de rectâ vivendi ratione, summoque hominis Bono à Ratione dictari demonstrat. Si haec cum iis, quae Servator noster Jesus Christus, ejusque Apostoli docuerunt, comparentur, non tantùm summa inter ea deprehendetur convenientia; sed & perspicitur, quae Ratio praescribit, eadem planè esse cum iis, quae ipsi tradidere; quin videbit dogmata Moralia Religionis Christianae in iis perfectè contineri: quicquid enim Servator noster, & Apostoli docuerunt ¹⁶ *summatim in hoc comprehenditur, Deum scilicet supra omnia, proximum verò, ut se ipsum, esse diligendum; imò eundem Dei, & proximi Amorem in eo, quod Auctor noster demonstrat, à Ratione praescribi, manifestum est.*

28. Ex jam dictis clarè patet, quâ de causâ Apostolus ad Rom. 12. vers. 1. Christianam Religionem dicat esse Rationalem: quia nimirum Ratio eam praescribit, eaque ratione fundatur. Erasmus in suis ad hunc locum Annotationibus notat, Originem ea, quorum ratio potest reddi, vocâsse Rationalem Religionem, & addit Theo- /10/ phylactum affirmare, omnes nostras actiones juxta Rationis praescriptum perficiendas esse, cui etiam Erasmus subscribit.

29. Regenerationem, sine quâ nemo in regnum Dei intrare potest, includi

Koninkrijk kan komen, in Gods liefde, die (gelijk onze Schrijver betoogt) uit de verstandelijke kennis van God spruit, begrepen, of ingesloten is, dit blijkt klarelijk genoeg uit het geen, dat d'Apostel Joannes, ¹⁹ in zijn eerste brief, van de liefde getuigt. Desgelijks, dat de wedergeboorte /14/ gantschelijk bestaat in 't afleggen, of verwinnen der quade hartstochten, en in 't doden der aardsche en ydele begeerten, die naturelijk in ons zijn; mitsgaders in het deelachtig worden, en verkrijgen van goede begeerten, of van begeerten, die zich alleenlijk tot het geen uitstrekken, dat goet en waar is, van Gods liefde, van vrede, of van ware gerustheit des gemoeds, van blijchap, van waarheit, van rechtvaerdigheid, (die een volstandige en eeuwige wil is, om aan yder het zijne te geven) van goeder-tierentheit, enz. ('t welk alles, gelijk van onze Schrijver betoogt word, nootzakelijke vruchten, of gewrochten van 't verstant zijn) zulks blijkt uit het geen, 't welk van d'Apostel ²⁰ van d'oude en nieuwe mensch, en ²¹ van de heerschappy, die de geest over 't vleesch verkrijgt, gezegt word.

30. Dat wijders ook dit, namentlijk, naar vermogen te trachten de waarheit van 't geen, dat ter zaligheid geweten en gekent moet worden, te verstaan, of ('t welk het zelfde is) daar af zuiver verstandelijke bevattingen te verkrijgen, en naar dit verstaan, of naar deze bevattingen, dat is, naar de voorspelling van 't verstant te leven, en uit het verstant te werken, niet tegen de heilige Schrift, noch tegen de gronden van de Christelijke Godsdienst strijd; ('t welk van veel geloofd word, die alleenlijk door de letter, of door de schrift, en niet door de geest, of door 't verstant onderwezen en geleid worden) maar in tegen- /15/ deel met beide overëenkooft: het zelfde blijkt, eerstelijk zo veel de heilige Schrift aangaat, klarelijk ²² uit alle de plaatsen van deze Schrift, in de welken het betrachten en verkrijgen van waarheit, wijsheit, kennis, verstaan enz. aangeprezen en bevolen, en ²³ daar in wijsheit, kennis en verstaan, als oorzaken van heilsame uitwerkselen, gestelt word. Want wie zal konnen ontkennen, dat het voorwerp van deze kennis, van dit verstaan, enz. of het geen, daar af de waarheit verstaan, en dat gekent moet worden, de leerstukken der zaligheid zijn, of het geen, 't welk ter zaligheid geweten en gekent moet worden? Voorts, waar toe kan het betrachten en verkrijgen van kennis, verstant, enz. dienen, als men niet verplicht zou zijn naar 't geen, dat het zelfde voorspelt, te leven, en daar uit te werken?

31. Men heeft niet te denken dat, met de namen van waarheit, wijsheit, kennis, verstaan, enz. in de heilige Schrift, kennis of toestemming des gemoeds, die op de letter, of op de getuigenis der Schrift rust betekent en aangewezen word; 't welk warelijk grote onkunde zou aanwijzen; dewijl het alleenlijk in /16/ de genen plaats kan hebben, die in de waarheit, wijsheit, enz. gantschelijk onkundig zijn.

32. Wat het tweede aangaat, hoe zal het mogelijk zijn dat dit, te weten dat men zuiver verstandelijke en evenmatige bevattingen van de Leerstukken der zaligheid, of van 't geen tracht te verkrijgen, 't welk men ter zaligheid moet weten, en naar deze bevattingen, of naar de voorspelling van 't verstant te leven,

in Dei Amore, qui (demonstrante id ipsum nostro Philosopho) ex cognitione Dei intellectuali oritur, manifestò videre est ex iis, quae Apostolus Johannes in 1. Epistolâ cap. 4. vers. 7.16.17.18. comparatis cum vers. 20.21. de Amore testatur. Praeterea Regenerationem consistere in victoriâ, quam in malos affectûs obtinemus, & in terrenarum, & vanarum Cupiditatum mortificatione, quae naturaliter in nobis inveniuntur; & è contrario in bonarum, sive talium Cupiditatum acquisitione, quae id tantummodò, quod Verum, & Bonum est, spectant, ut & in acquisitione Dei Amoris, Pacis, vel verae animi Acquiescentiae, Laetitiae, Veritatis, Justitiae (quae constans, aeternaque suum cuique tribuendi est voluntas) & Benignitatis, &c. quae, prout Philosophus noster evincit, sunt necessarii fructus intellectûs. Hoc, inquam, manifestum est ex iis, quae Apostolus in Epistolâ ad Ephes. 4. vers. 22.23. & 24. & ad Coloss. 3. vers. 9.10. de Vetere, & Novo Homine, & in eâ ad Rom. cap. 8 à vers. 5. ad 15. nec non ad Gal. 5. vers. 16. ad finem usque, de imperio Spiritûs in carnem dicit.

30. Quòd Veritatem rei, ad salutem scitu necessariae, pro viribus conari intelligere, purasque intellectuales nancisci perceptiones, ac secundùm eas agere, hoc est, juxta /11/ rationis dictamen vivere, neque cum Sacrà Scripturâ, neque cum Religionis Christianae fundamentis (quod à multis creditur, qui tantùm literâ, non autem Spiritu, seu ratione ducuntur) pugnet; sed magnam partem cum utrisque conveniat, id *primò* ex iis ²²Scripturae locis elucet, in quibus Meditatio & acquisitio Veritatis, & ²³Sapientiae, & Notitiae intelligitur, atque commendatur; nec non ex iis, in quibus Sapientia, Notitia, & Intelligentia, ut actionum salutiferarum causae statuuntur. Quis enim inficias ibit, hujus notitiae, hujus intelligentiae, &c. objectum dogmata salutis esse, seu id, quod ad salutem obtinendam necessariò sciendum est? Sed & cui rei tam meditatio, quàm acquisitio veritatis, intellectûs &c. inservit, si nostrum non sit juxta ejus dictamen tam vivere, quàm operari? 31. Nec putandum est vocabulis Veritatis, Sapientiae, Notitiae &c. in Sacrà Scripturâ cognitionem aut animi assensum, literâ, vel Scripturae testimonio nixam /12/ denotari: tum enim magna reverâ denotaretur inscitia, cum in iis tantùm locum haberet, qui omni Veritate, Sapientiâ, &c. destituuntur.

32. Secundò autem, quî fieri potest, ut purè intellectuales, & adaequatas ideas de articulis, ad salutem scitu necessariis, habere, & juxta eas ex dicta-

en uit de zelfde te werken, niet met de gronden van de Christelijke Godsdienst overëen zou komen? voorëerst, dewijl de heilige Schrift, die (gelijk alle de Christenen zullen toestaan) geen strijdige leringen in zich kan vervatten, het zelfde in veel plaatsen leert en onderwijst, gelijk terstont getoont is: ten anderen, dewijl het nieu Verbont, 't welk God door Christus opgerecht heeft, en daar af ²⁴Christus de Middelaar is, hier in bestaat, ²⁵dat God zijn wetten, die hy door letteren, in tafelen geschreven, aan d'Israëlitzen bekend had gemaakt, in 't verstant der menschen inschrijft; dat is, maakt dat zy de waarheit van deze wetten verstaan: en wijders, dewijl de dienaars van dit nieu Verbont niet door de letter, of door de Schrift geleid worden, ²⁶gelijk de dienaren van 't oud Verbont; maar ²⁷door de geest; dat is, door 't verstant, gelijk uit het eerste, en ook uit de getuigenis des Apostels Joannes, *cap. 5. v. 6.* en elders meer, klareljk blijkt.

33. Maar om dat het geen, 't welk hier van 't nieu /17/ Verbont, of van de Christelijke Godsdienst getoont is, zeer veel van 't geen verschilt, dat in 't algemeen daar af geloofd word, en dewijl de vooroordeelen, van de welken zy, die anders hier af gevoelen, ingenomen zijn, oorzaak zouden kunnen wezen van dat zulks van weinigen toegestemt zou kunnen worden, zo zal men hier beneffens noch enige zeer aanmerkelijke getuigenissen uit de heilige Schrift bijbrengen, uit de welken dit ook blijkt, of daar uit men klareljk ziet dat het ampt van Christus, onze Zaligmaker, en het einde, daar toe hy in de werrelt is gekomen, voornamelijk geweest is, de kennis te leren, of t'onderwijzen dat men (om zo te spreken) niet blindelings, gelijk de Joden, door wet, of door gebod, maar door 't licht der kennis geleid zou worden.

34. D'eerste getuigenis dan is die van Joannes de Doper, de welke dus luid: ²⁸*De Wet is door Mosen gegeven; de genade en waarheit is door Jesum Christum geworden.* Dat is, volgens onze Verklaring, door wet, of gebod geleid te worden, uit drang van wet, of gebod te werken, enz. is door Moses geleert en onderwezen: maar door het ²⁹licht der genade, en der waarheit geleid te worden, te leven, en uit het zelfde te werken, is door Jesus Christus in 't licht gebracht.

35. De tweede getuigenis is van onze Zaligmaker zelf, die, van Pilatus gevraagt, of hy een Koning was, aan hem antwoordde: ³⁰*Hier toe ben ik geboren, en hier toe ben ik in de werrelt gekomen, op dat ik van de waarheit zoude /18/ getuigen:* te weten, dat zy Gods reden, of verstant is. ³⁶Ik zeg *Reden*, in plaats van *Woort*, gelijk het oorspronkelijk en Grieksch woort ³¹*Logos* gemeneljk vertaalt word, en met het welk d'Euangelist en Apostel Joannes Gods Zoon aanwijst: *Voorëerst*, om dat, volgens t'oordeel van Erasmus, (bezie zijn Aanteekeningen op Joann. *cap. 1. v. 1.*) en van veel andere Taalkundigen *Logos* op veelderhande wijzen beter en bequamelijker met *Reden*, dan met *Woort*, uitgedrukt word: *Ten anderen*, om dat het geen, 't welk de voorgedachte Euangelist en Apostel van 't geen ³²bevestigt, dat hy met *Logos* aanwijst, en te kennen geeft, zeer lichteljk van de *Reden*, dat is van d'innerlijke reden, of van 't verstant verstaan, en geensins aan *Woort*, of woorden, toegepast kan worden;

mine Rationis vivere, & agere, non conveniret cum Christianae Religionis fundamentis? quum *primò* Sacrae literae, omnibus Christianis concedentibus, quae documenta invicem contraria continere nequeunt, multis in locis id doceant, ut modò ostensum: *deinde* quum Novum foedus, quod Deus per Christum instituit; cujusque ²⁴Christus est Mediator, in hoc consistat, quòd Deus suas Leges, quas ²⁵tabulis insculptas Israelitis notas fecerat, mentibus hominum inscribat, hoc est, efficiat, ut istarum Legum sensum intelligant: sed *tertiò*, quum hujus foederis ministri non ducantur per literam, seu Scripturam, quemadmodum ii, qui ²⁶ministrârunt sub Veteri foedere; sed per ²⁷Spiritum, hoc est, per intellectum, prout ex primo, nec non ex testimonio Johannis cap. 5. vers. 6. & alibi patet. Manifestum ergo est, ea cum fundamentis Christianae Religionis concordare.

33. Quia verò id, quod hîc de Novo foedere, sive de Religione Christianâ demonstratum est, multùm differt ab /13/ eo, quod plerumque de eo vulgus credit; & quia praejudicia, quibus ii laborant, qui aliam hâc in re fovent sententiam, in causâ essent, quòd hisce pauci assensum praeberent, quaedam notatu digna Scripturae Testimonia proferenda sunt, unde liquidò appareat munus Christi Salvatoris nostri, & Finem, ob quem in mundum venit, primum fuisse homines hanc docere notitiam, ne caecorum ritu, sicut Judaei per Legem, mandatumve; sed per lumen cognitionis ducerentur.

34. Primum ergo Testimonium est Johannis Baptistae in Evangelio Johannis cap. 1. vers. 17. quod sic habet, *Lex, per Moysen est data, gratia & veritas per Christum facta est*; hoc est, Moses instituit, ut per Legem, vel praeceptum ducerentur homines, & vi Legis, vel praecepti operarentur; Christus verò docuit, ut per ²⁹lumen Gratiae, ac Veritatis ducerentur, viverent, & agerent.

35. Alterum Testimonium est ipsius Servatoris, qui roganti Pilato, num Rex esset, ità Johan. cap. 18. vers. 37. ex Syriacâ Tremellii versione, & cap. 17. vers. 17. inverso respondit: *ad hoc natus sum, & ad hoc veni in mundum, ut testarer de veritate*: nempe, hanc veritatem Dei Rationem, vel intellectum esse. 36. Utor voculâ *Rationis*, non autem *Verbi*; sic enim Originale, & Graecum vocabulum ³¹λόγος plerumque vertitur, & eo Apostolus Johannes filium Dei innuit: *primò*, quia testibus Erasmo /14/ in Annotationibus suis ad vers. 1. cap. 1 Evangelii Johannis, aliisque Linguarum peritis vox λόγος multò meliùs per *Rationem*, quàm per *Verbum* exprimitur: *deinde*, quia id, quod Johannes de voce λόγος pronunciat, optimè de *Ratione* internâ, vel de intellectu, nullatenus verò de Verbo, vel verbis intelligi, aut iis applicari potest. Haec *Ratio*

te weten, dat zy (namelijk de reden) in 't begin by God, en God (dat is aan de goddelijke wezentheit deelächtig) was: dat zonder de zelfde niets gemaakt is, dat in de zelfde het leven was, en dat dit leven het [verstandelijk] licht der menschen was, enz. 37. Want wie is hier in onkundig, dat Gods innerlijke reden, of verstant, niet iets van God verscheiden is, en dieshalven in 't begin by God, en God zelf, of aan de goddelijke Wezentheit deelächtig is geweest? Wijders, dat zonder de zelfde niets is gemaakt? en eindelijk, dat het gemoed der menschen door het goddelijk verstant, met een wonderlijk licht bestraalt word? Voorts, dat niets hier af van *Woort*, of woorden (te weten gesproken woort- /19/ den, en die, in zich aangemerkt, alleenlijk een beweging van de lucht zijn) verstaan kan worden; dit is, naar mijn oordeel, zo klaarblijkelijk, dat het geen ernst zou schijnen, zo ik zulks met redenen poogde te tonen. En hoewel Erasmus by *Logos*, 't welk hy *Reden* vertaalt, niet d'innerlijke reden, of 't verstant, maar eerder d'uitwendige reden, daar meê d'innerlijke reden aan anderen verklaart word, schijnt begrepen te hebben; zo belet dit echter niet, dewijl hy uitdrukkelijk getuigt, (gelijk ook veel andere taalkundigen getuigen) dat de voorgedachte benaming *Logos* by de Grieken ook d'innerlijke reden, of het verstant, betekent.

38. Voorts, de Heer Christus getuigt van de waarheit, dat ³³zy heilig maakt, ³⁴dat zy wederbaart, ³⁵dat zy warelijk vry maakt, ³⁶dat wy door de zelfde in alle waarheit geleid worden, ³⁷dat men door de zelfde alleen tot God kooft, ³⁸en zonder de zelfde gantschelijk niets [dat ter zaligheid verëischt word] kan doen.

39. Dat het geen, 't welk de Heer Christus (Matth. 5. v. 17.18.) uitdrukkelijk verklaart, namelijk, dat hy niet gekomen is om de wet t'ontbinden, maar om te vervullen, en dat eerder de hemel en aarde, dan een *jota* (dat is de minste, of kleinste letter van 't A.B.C.) van de wet, zullen voorby gaan, of ophouden, geen- /20/ sins met deze getuigenis van hem, noch met de gedachte getuigenis van Joannes de Doper strijd; dit zal aan yder klarelijk blijken, die aanmerkt; *voorëerst*, dat de verbintenis van 't geen te doen, 't welk de wet gebied, en het geen, door 't welk zy, die onder de wet zijn, bewogen en aangedreven worden de zelfde te gehoorzamen, twee zeer verscheide dingen zijn: *ten anderen*, dat deze verbintenis niet minder plaats in de genen heeft, en niet minder betrekkelijk tot hen is, aan de welken 't licht der genade, en der waarheit is verschenen, en uit kennis het geen doen, 't welk van de wet geboden word, als in de genen, die naar de wet leven, of uit gebod het zelfde pogen te doen; want daar uit kan men lichtelijk verstaan dat de Heere Christus in deze plaats alleenlijk van deze verbintenis spreekt, en niet van naar wet te leven.

40. Men bemerkt dit echter noch klarelijker uit het geen, 't welk, van d'Apostel, zo veel de wet aangaat, geleert en onderwezen word; namentlijk, ³⁹dat wy door Christus van de wet verlost en vrygemaakt worden, ⁴⁰dat door Christus lighaam ons de wet gedoot is, ⁴¹dat de wet ophoud, als het geloof verschijnt, ⁴²dat de bediening des letters te niet gedaan word, ⁴³dat zy, die

in initio apud Deum, quin ipsa Deus fuit, hoc est de divinâ Naturâ participavit; sine hâc nihil eorum, quae facta sunt, facta fuerunt, in hâc fuit Vita, & haec vita fuit lumen hominum intellectuale teste Johanne in Evangelio cap. 1. vers. 1.2.3.4. 37. Quem latet, internam Dei Rationem, seu intellectum non differre ab ipso Deo, & ideò in principio apud Deum, ipsamque Deum fuisse, vel essentiae divinae fuisse participem? quis inficiatur, sine ejus operâ nihil factum esse, & denique hominum mentem à Mente divinâ admirabili luce illustrari? Quod autem haec de *verbo*, vel *verbis* ore prolatis, quae, in se considerata, non nisi aëris sunt motus, intelligi nequeant, videtur adeò manifestum esse, ut supervacaneum foret, id rationibus evincere. Et quamvis Erasmus voce λόγος, quam *rationem* interpretatur, non *internam*, sed *externam* potiùs *Rationem* intellexerit, quia tamen cum aliis Linguarum peritis expressè testatur, vocem λόγος apud Graecos quoque internam rationem significare, nihil impedit, quò minùs hoc sensu sumatur.

38. Christus porrò de Veritate testatur, quòd *sanctificet* Johan. 17. vers. 17.19. quòd *regeneret* Joh. 3. vers. 5.6. Tit. 3. vers. 5. comparat. cum 1 Johan. 5. vers. 6. quòd /15/ hominem reverâ *liberum reddat*, Johan. 8. vers. 31.32. quòd per illam in *omnem veritatem ducamur*, Johan. cap. 14. vers. 26. & cap. 15. vers. 16. & cap. 16. vers. 13. quòd per eam solam *ad Deum accedamus*, Joh. 14. vers. 6. comparat. cum 1 Cor. cap. 1. vers. 24. & denique quòd nihil omnino sine eâ possimus facere, quod ad salutem requiritur, Johan. 15. vers. 3.4.5. comparat. cum Johan. 14. vers. 6. in quo loco id, quod de se ipso Christus dicit, se nempe *esse veritatem*, necessariò eo sensu accipiendum est, quemadmodum sumitur eo in loco, in quo Salomon affirmat se Intellectum, & aeternam Sapientiam esse.

39. Quòd id, quod Christus Matth. 5. vers. 17.18. expressis verbis indicet, *se non venisse, ut Legem destruat, sed ut compleat*, & affirmet fore, ut *coelum, & terra citiùs transeant, quàm vel jota*, (minima Alphabeti litera) *de lege*, minimè cum Christi, vel Johannis testimonio pugnat, is percipiet, qui attendit, primò obligationem agendi, quod Lex jubet, & id, quo ii, qui sub Lege sunt, ad obedientiam ei praestandam instigantur, duas res valdè diversas esse. *Secundò* hanc obligationem non minùs in iis locum habere, & ad eos spectare, quibus lumen Gratiae, & Veritatis illuxit, & ex rei cognitione mandata Legis exequuntur, quàm in iis, qui ex Legis praescripto vivunt, & ex solo ejus mandato eadem praestant: hinc enim facilè intelligere est, Jesum Christum de hâc tantùm obligatione hoc in loco, non verò de Vitâ juxta Legem instituendâ loqui /16/.

40. Haec tamen clariùs percipiuntur ex iis, quae ab Apostolo de Lege Dei traduntur; nimirum quòd *per Christum à Lege liberemur, & redimamur*, Rom. 7. vers. 6. cap. 8. vers. 2. & Gal. 4. vers. 5. quòd *per Christi corpus Lex nobis sit mortua*, Rom. 7. vers. 4.6. Gal. 2. vers. 19. quòd *Lex tum desinat, quando venit fides*, Gal. 3. vers. 23.24.25. quòd *ministerium literae aboleatur*, 2 Cor. 3.

onder de genade zijn, niet onder de wet zijn, ⁴⁴ en dat de wet niet voor de Rechtvaardigen is gezet: want dit kan (gelijk onwedersprekelijk uit de gezeide verklaring van de Heer Christus blijkt, en ook uit het geen gezien word, 't welk d'Apostel zelf, Rom. /21/ cap. 8. v. 3. 4. cap. 13. v. 8. 9. 10. en elders meer, getuigt) niet van de verbintenis van het geen te doen, dat de wet gebied, maar alleenlijk van naar wet te leven, en uit wet te werken, verstaan worden; dewijl in d'aangeweze plaatsen openbaar is, dat d'Apostel niet alleenlijk van de ceremoniale, maar ook, en bijzonderlijk van de zedelijke wet spreekt.

41. De darde getuigenis, die men hier bybrengen zal, is die van d'Apostel Paulus, in zijn Brief aan d'Efesers, cap. 4. vers 11. te weten: *De zelfde*, (name-lijk Christus) *heeft gegeven, sommigen tot Apostelen, en sommigen tot Profeten, en sommigen tot Euangelisten, en sommigen tot Harders en Leeraars.* Vers 12. *Tot de volmaking der Heiligen, tot het werk der bediening, tot opbouw van Christus lighaam.* Vers 13. *Tot dat wy alle zullen komen tot d'eenigheid des geloofs, en der kennis van Gods Zoon, tot een volkome man, tot de mate der grootte van Christus volheit.* Bezie wijders vers 14. en 15. Want wie kan loghenen dat d'Apostel hier leert en onderwijst, dat de Heer Christus Apostelen, Profeten, enz. gegeven heeft, met dit ooggemerk, dat wy alle hier toe zouden komen, dat wy zouden kennen, gelijk Christus gekent heeft, zelfs tot de grote mate van zijn kennis? Wijders, dat der zelfder arbeit, en het werk van hun bediening geweest is, de menschen tot zo groot een mate van kennis te brengen? en eindelijk dat door de zelfde kennis, of door 't verkrijgen van de zelfde de volmaking der heiligen /22/ te weeggebracht, en Christus lighaam opgebout word?

42. Wijders, dat de kennis van onze Zaligmaker, en by gevolg de gene, tot de welke hy wil dat wy alle zullen komen, de kennis der waarheit, of de zuiver verstandelijke kennis is, te weten van God, en van zijn wil, en dat het geen kennis kan zijn, die op autoriteit, of op uitterlijke getuigenis rust; dit blijkt *voorëerst* hier uit, dat de Heer Christus zijns Vaders wil, of de waarheit der Leerstukken van de zaligmakende Leering, die van hem verkondigt is, verstaan heeft, en dat de kennis daar af, die op uitterlijke getuigenis rust, (gelijk yder zal toestaan) in hem geen plaats gehad heeft. Ten anderen, wy zijn niet, voor zo veel wy kennis van 't geen verkrijgen, dat men ter zaligheid moet kennen en weten, 't welk op uitterlijke getuigenis rust, tot d'eenigheid des geloofs gekomen; dat is, niet hier toe, ⁴⁵ dat wy onderling, en met Christus een zijn, gelijk hy met God een is, ⁴⁶ noch tot de vastigheid, die d'Apostel eischt, en die hy als een gevolg van Christus kennis stelt; maar alleenlijk voor zo veel wy de waarheit daar af verstaan. Voorts, het geen, dat hier getoont is, blijkt ook uit het geen dat in 't vijftiende vers gezegt word.

43. Men zou meer getuigenissen kunnen voortbrengen, door de welken het geen, dat belooft is te tonen, met geen minder kracht, dan in deze drie bijgebrachte getuigenissen, bevestigd word. Maar om in een zaak, /23/ die in de heilige Schrift zo klaar is, niet te lang te wezen, zullen wy alleenlijk noch dit zeggen, dat het voornaamste van 't geen, dat in de Schrift getuigt word, voor

vers. 7.11. & Hebr. 7. vers. 16.18. quòd ii, qui *sunt sub gratiâ*, non *sint sub Lege*, Rom. 6. vers. 14.15. & denique quòd *Lex justis non sit posita* 1 Tim. 1. vers. 9. Gal. 5. vers. 22.23. Quoniam verò ex allegatis locis planum est, Apostolum non modo de Lege Ceremoniali, sed speciatim de Lege Morali loqui, haec non possunt intelligi, uti indubitatè ex ipsius Servatoris explicatione, Apostolique testimonio ad Romanos cap. 8. vers. 3.4. & cap. 13. vers. 8.9.10. & alibi apparet, de obligatione eâ, quam Lex praescribit: sed duntaxat de vitâ, & operibus secundùm Legem, instituendis capienda sunt.

41. Tertium, & ultimum Testimonium est Apostoli Pauli in Epistolâ ad Ephes. cap. 4. vers. 11.12.13. collatis cum vers. 14. & 15. Christus *dedit alios quidem Apostolos, alios verò Prophetas, alios autem Evangelistas, alios autem Pastores & Doctores, ad perfectionem Sanctorum, ad opus Ministerii, ad aedificationem Corporis Christi. Donec perveniamus nos omnes ad unitatem fidei, & agnitionis filii Dei in Virum adultum, ad mensuram plenae staturae Christi*. Nam quis neget Paulum docere, Christum dedisse Apostolos, Prophetas, &c. in eum finem, ut nos omnes cognosce- /17/ remus, quemadmodum Christus cognovit; quin ut ad magnam scientiae Christi mensuram perveniremus? Quis dubitet eorum laborem, opusque Ministerii eò spectâsse, ut homines tantâ Scientiâ imbuerent? Quis denique renuat per eam scientiam, ejusve acquisitionem Sanctorum perfectionem effici, & ità Christi corpus aedificari?

42. Manifestum porrò est, quòd cognitio de nostro Servatore, & consequenter talis, qualem omnibus apprecatur, Veritatis, seu purè intellectualis de Deo, ejusque Voluntate sit cognitio; non verò ea, quae Authoritate, vel externo nititur Testimonio. Atque hoc patet primò inde, quòd Jesus Christus Patris sui voluntatem, seu veritatem salvificae doctrinae, quam ipse praedicavit, intellexit, quodque ejusmodi Scientia, quae externo firmatur testimonio, in eo locum nullum habuit. Secundò quatenus rei ad salutem scitu necessariae cognitione imbuimur, quae externo nititur testimonio, non pervenimus ad unitatem fidei, quòd scilicet inter nos, & cum *Christo unum* sumus, *quemadmodum ille cum Patre unum est* Johan. 17. vers. 21.22.23. Gal. 3. vers. 28. neque ad firmitatem, Ephes. 4. vers. 14. quam Apostolus flagitat, quamque, ut necessariam sequelam, ex cognitione Christi profluentem, statuit: sed quatenus ejus rei veritatem percipimus. Sed & jam demonstrata, fiunt quoque ex vers. 15. plana.

43. Plura, quàm haec tria, possent produci Testimonia, quibus ea, quae hîc demonstranda sunt, non minori efficacîâ confirmantur: verùm ne nimis insistatur rei, /18/ ex Sacris literis tam manifestae, hoc duntaxat dicendum, praecipuum, quòd Scriptura de fide salvificâ testatur, sine quâ, ut omnes Christiani concedunt, nemo Christianus esse potest, & per cujus fidei participationem

zo veel het zaligmakend geloof aangaat, zonder 't welk men, gelijk alle Christenen toestaan, geen Christen kan wezen, en door welks deelächtigwording men een Christen word, gantschelijk op de geestelijke, of zuiver verstandelijke kennis past, en daar af alleen verstaan kan en moet worden gelijk onder anderen dit, dat het is ⁴⁷het gelove Gods, ⁴⁸het gelove Jesu Christi ⁴⁹des Zoons Gods, (want in God kan, gelijk yder weet, die God kent, geen andere, dan zuiver verstandelijke kennis plaats hebben; en de Heer Christus heeft, gelijk alreë gezegt is, de waarheit van de Leer der zaligheid, die van hem verkondigt is, verstaan) ⁵⁰waarheit, ⁵¹kennis der waarheit, ⁵²wijsheit, ⁵³geest, ⁵⁴een vrucht des geests, ⁵⁵het woort, daar door de kennis van 't geen, 't welk men ter zaligheid moet weten, inwendiglijk, of in 't gemoed verkregen word, ⁵⁶Gods getuigenis, die God van zijn Zoon in ons getuigt, ⁵⁷een gave, en ⁵⁸werking van God, door de welke ⁵⁹de liefde, ⁶⁰onze herschepping, of geestelijke levendigmaking en zaligmaking krachtelijk en dadelijk gewrocht word; 44. ⁶¹een andere wet, of voorschrift om na te leven, dan het is naar wet, of gebod te leven; ⁶²het geen, daar door de zin der Schrift begre- /24/ pen, en de zaken, van de welken de Schrift spreekt, gekent moeten worden; ⁶³dat het volkome zekerheit in zich heeft, ⁶⁴en volstrektelijk alle twijffel uit sluit: eindelijk, ⁶⁵dat door het zelfde de Wet (het woort wet betekent hier, de verbintenis tot het geen te doen, 't welk van de wet geboden word, en niet naar wet te leven, of uit dwang van wet te werken) bevestigt word, en Gods rechtvaardigheid, ⁶⁶die noch door de wet, ⁶⁷noch uit de werken der wet verkregen kan worden, en ⁶⁸die door de wet, en door de Profeten (dat is door de Schrift) betuigt, en zonder de wet (dat is zonder de Schrift) geopenbaart word, alleenlijk te verkrijgen is.

45. Wat de dingen aangaat, van de welken de Wet en de Propheten getuigen, en zonder de Wet, of zonder de Schrift geopenbaart worden ('t welk strijdig schijnt te wezen, en veel niet hebben kunnen bevatten) zy zijn eigentlijk de genen, de welken niet dan geestelijk, of zuiver verstandelijk gekent kunnen worden: gelijk tot een voorbeeldt zijn, God, Gods Zoon, namelijk Gods reden, of Gods wijsheit, de waarheit, de gedachte rechtvaardigheid, (dewijl zy een zekere en zeer voortreffelijke gestalte des gemoeds is, gelijk uit het geen, dat hier voor daar af gezegt is, blijkt) en in 't algemeen de wezentheden der dingen. Want dewijl de Schrift hier af getuigt, en dewijl zy uit de getuigenis, die de Schrift daar af geeft, niet gekent kunnen worden, zo word, om hen te kennen, /25/ noch, boven en behalven d'utterlijke getuigenis der Schrift, verëischt dat men (om met de woorden van de heilige Schrift te spreken) openbaring, of innerlijke getuigenis des geests daar af verkrijgt.

46. Dit, en niets anders, is de reden van dat de Heer Christus, na dat hy aan zijn Leerlingen, en ook aan de Joden, zijns Vaders wil volkomentlijk bekend had gemaakt, te weten uitterlijk, en door woorden, noch tot hen ⁶⁹zegt, dat niemant tot hem kan komen, 't en zy het van God aan hem gegeven word; ⁷⁰Dat zy, om tot hem te komen, van God gehooft moeten hebben, en van God geleert wezen; ⁷¹Dat de Geest der waarheit noch zou komen, dat die alles aan

quilibet Christianus evadit, niti penitus spirituali, sive merâ intellectuali cognitione; quin id de eâ solummodò & posse, & debere intelligi, quod ea sit *fides Dei*, Rom. c. 3. vers. 3. *fides Jesu Christi*, Rom. 3. vers. 22.26. Gal. 2. vers. 16. cap. 3. vers. 22. Philip. 3. vers. 9. *filius Dei*, Galat. c. 2. vers. 20 (in Deo enim, ut quivis novit, cui Deus innotuit, non alia, quàm intellectualis tantùm cognitio locum habet; Christus autem veritatem doctrinae salutis, quam praedicavit, intellexit) ipsa *Veritas*, 2 Thess. cap. 2. vers. 13. 1 Timoth. 2. vers. 7. *Cognitio veritatis*, Tit. 1. vers. 1. Johan. 17. vers. 3. *Sapientia*, Actor. 6. vers. 5.8. collat. cum vers. 10. Rom. 10. vers. 8. comparat. cum 1 Cor. cap. 1. vers. 24. 2 Cor. 2. vers. 16. *Spiritus* 2 Cor. 4. vers. 13. *fructus Spiritûs* 1 Cor. cap. 12. vers. 9. Gal. 5. vers. 22. *Verbum*, Rom. 10. vers. 8. quo notitiam rei ad salutem scitu necessariae non externè, sed internè in animo consequimur; *Testimonium Dei*, quod testificatur in nobis de filio suo, 1 Johan. 5. vers. 10. *Donum*, Rom. 12. vers. 3. Ephes. 2. vers. 8. *Opus Dei*, Joh. cap. 6. vers. 29. quo *Charitas*, Gal. 5. vers. 6. & nostra *Regeneratio*, vel *Spiritualis vivificatio*, & *salus*, Coloss. 2. vers. 12. 1 Petr. cap. 1. vers. 5. 1 Joh. 5. vers. 4. efficaciter perficitur; 44. *alia Lex* Rom. 3. vers. 27. Galat. 3. vers. 11.12. seu aliud vitae exemplar, quàm vel Legis, vel mandati; id, quo Sacri /19/ Codicis sensus eruendus, & res in eo contentae noscendae sunt, 2 Timoth. 3. vers. 15. id, quod perfectam continet certitudinem, Hebr. cap. 10. vers. 22. & cap. 11. vers. 1. Ephes. 6. vers. 16. Coloss. 2. vers. 5 & absolutè omnem excludit dubitationem, Matth. 21. vers. 21. Rom. 14. vers. 23. Jacob. 1. vers. 6. & denique quo *Lex stabilitur*, Rom. 3. vers. 31. (vocula *Lex* hoc loco denotat obligationem faciendi Legis mandatum; non verò juxta Legem vivendi, & operandi Rationem) & quo Dei justificatio tantummodò datur, quae neque per *Legem*, Gal. 3. vers. 11.21. Philip. 3. vers. 9. neque ex *Legis operibus*, Rom. 3. vers. 21.28. cap. 9. vers. 31.32. Gal. 2. vers. 16. obtineri potest, quaeque per *Legem*, & Prophetas, hoc est, per Sacras Literas testimonium accepit, & sine Lege, hoc est, absque Scripturâ revelata fuit, Rom. 3. vers. 31.

45. Quae *Lex*, & *Prophetae* testantur, & sine *Lege*, aut *Scripturâ* manifestantur: (haec etenim sibi invicem contrariari videntur, multique percipere non potuerunt) ea propriè sunt, quae non nisi *Spiritu*, seu puro intellectu intelliguntur. Hujus generis sunt, verbi causâ, Dei filius, hoc est, Dei λόγος, seu Dei Sapientia, Veritas, Justitia ante memorata, quia praestantissimus animi Habitus est; & generatim Rerum Essentiae. Nam quoniam S. Scriptura de iis testatur, & ea ex Sacrae Scripturae testimonio cognosci nequeunt, praeter externum Scripturae, insuper *Revelatio* (loquor cum Scripturâ) vel internum Spiritus testimonium requiritur.

46. Haec sola fuit ratio, quòd postquam Jesus Christus & /20/ discipulis, & Judaeis omnem Patris sui voluntatem aperuisset externis verbis, iis praeterea dicat, quòd *nemo ad se potest venire, nisi ei à Patre datum fuerit*, Joh. 6. vers. 65. quòd, quòd ad se veniant, necesse sit, ut à Deo audiverint, & ab eo didicerint, Joh. 6. vers. 44.45. cap. 5. vers. 37. cap. 8. vers. 43.47. quòd *Spiritus veritatis*

hen zou leren, van hem getuigen, en hen in alle waarheit leiden.

47. Dit is ook de reden van dat d'Apostel, na dat hy ⁷² aan de Gemeenten van Ephesen en Kolossen, door het uitterlijk woort, zo schriftelijk, als mondelings, alle de raat Gods verkondigt had, zonder iets achtergehouden te hebben, noch bid, te weten: ⁷³ voor de Gemeente van Ephesen, dat God aan haar geef de Geest der wijsheit, en der openbaring in zijn (te weten Gods) kennis; namentlijk, verlichtte ogen des verstants, op dat zy mogen weten wat de zodanigen te verhoplen hebben, die van hem geroepen zijn, en hoe rijk en heerlijk zijn erffenis is, die hy den heiligen toegeschikt heeft, enz. en ⁷⁴ voor de Gemeente van Kolossus, Dat zy vervult mogten worden met de /26/ kennis van Gods wil, in alle wijsheit, en geestelijk verstant, en in Gods kennis wassen.

48. Dit was ook de reden van dat ⁷⁵ Israël, die door de letter alleen geleert was, of ⁷⁶ alleenlijk door de zelfde van God, en van zijn wil kennis had, de welke op de getuigenis der Schrift rustte; in 't lezen van 't oude Testament, een deksel op 't hart lag; van ⁷⁷ dat de naturelijke mensch (dat is een mensch, die ook alleenlijk door de letter, of door de Schrift, en niet door de geest, of door 't verstant geleert is) de dingen, die des geests zijn, of geestelijk begrepen worden, niet begrijpt, maar dat zy hem dwaasheit zijn, en dat hy hen niet kan verstaan; (namentlijk met zijn inbeeldige kennis) en van dat, in tegendeel, ⁷⁸ de geestelijke mensch (dat is een mensch, die van God, van Gods Zoon, enz. geestelijke, of zuiver verstandelijke bevattingen verkregen heeft) alles onderscheid, of oordeelt, en van niemant [der naturelijke menschen] onderscheiden, of geoordeelt kan worden.

49. Eindelijk, hier staat, zo veel het geloof betreft, noch dit te zeggen, dat, in de Brief aan de Romainen, (cap. 10. v. 17.) de benaming van gehoor niet betekent, en dat d'Apostel daar meê niet aanwijst, het gehoor van 't oor, maar het innerlijk gehoor, of het verstaan; 't welk aan yder, die de zin van al 't geen heeft begrepen, dat d'Apostel in dit kapittel, zo voor als na, leert, klareljk zal blijken.

50. Wy willen vertrouwen dat de Lezer, die de waar- /27/ heit lief heeft, en het geen, dat nu gezegt, en uit de heilige Schrift voortgebracht is, met aandacht gelezen, en op alles rijpelijk gemerkt heeft, volkomentlijk toestaan zal, dat het geen, 't welk men daar in heeft voorgehad, en belooft te tonen, alreê getoont is; namelijk dat het geen, 't welk onze Schrijver betoogt dat de Reden voorschrijft, zo veel de regel van wel te leven, en der menschen opperste goet aangaat, naaukeurlijk met het geen overëenkoomt, dat onze Zaligmaker, en d'Apostelen daar af leren en onderwijzen, en dat de zedelijke Leerstukken van onze Christelijke Godsdienst, of al 't geen, dat men doen moet, om zalig te worden, volkomentlijk in het zelfde is begrepen, en eindelijk dat dit, namelijk te trachten de waarheit van de leerstukken der euangelische Leer te verstaan, en uit dit verstaan te leven, en te werken, met de heilige Schrift, en met de Christelijke Godsdienst gelijkvormig is.

51. Wat het geen betreft, 't welk onze Schrijver in 't vierde deel van zijn Zede-

ubi venisset, eos *omnia doceret*, de *se testimonium perhiberet*, eosque in *omnem duceret veritatem*, Joh. 14. vers. 16.17.26. cap. 15. vers. 26. cap. 16. vers. 13.

47. Haec quoque fuit ratio, quòd Apostolus, postquam Ephesiis & Colossensibus, tam scriptis, quàm verbis *omne Dei Consilium* ità annunciasset, ut *nilhil subticuerit*, Actor. 20. vers. 17. ad 27. Ephesiis adhuc precetur, ut *Deus ipsis det Spiritum Sapientiae, & Revelationis in ipsius* (Dei nempe) *agnitione*, ut iis largiatur *illuminatos oculos Mentis*, quòd sciant, quid sperandum sit vocatis à Deo, & quàm dives, & gloriosa sit haereditas, quam Sanctis decrevit, &c. Ephes. 1. vers. 16.17. Colossensibus verò apprecetur, ut *impleantur cognitione voluntatis Dei in omni Sapientiâ, & prudentiâ spiritûs, atque crescant in agnitione ipsius Dei* Coloss. 1. vers. 9.10.

48. Quin haec fuit causa, quòd *Israëli*, non nisi per literam *de Deo, ejusque Voluntate edocto*, Rom. 2. vers. 17.18. & testimonio solo Scripturae nitenti, in *lectione Veteris Testamenti velamen cordi impositum fuerit*, 2 Cor. 3. vers. 14.15. quòd *animalis homo*, eum intellige, qui per solam literam, non autem per Spiritum doctus est, *non percipiat spiritualia, quodque ipsi sint stultitia, eaque nequeat*, nempe tali [21] *cognitione*, quae ab imaginatione originem habet, *cognoscere*, 1 Cor. 2. vers. 14. quòd è contrario *Spiritualis homo*, qui scilicet de Deo, Dei filio, &c. spirituales, vel purè intellectuales nactus est perceptiones, *omnia dijudicet, & ipse à nemine hominum animalium dijudicetur*, Ibid. vers. 15.

49. Restat denique hoc de *Fide* dicendum, quòd Paulus in eâ, quae est ad Romanos scripta, Epistolâ cap. 10. vers. 17 vocabulo *Auditûs* non innuat *Auditum auris* externum; sed auditum auris internum, vel *rô* intelligere; & hoc cuius, qui cùm antecedentia, tum consequentia dicti capitis rectè perceperit, manifestum erit.

50. Nullum est dubium, quin Lector Veritatis amans, quique, quae jam dicta sunt ex Sacris Literis, attentè legit, & omnia cum iudicio perpendit, omninò concessurus sit id, quod demonstrare animus fuit, jam esse demonstratum: videlicet id, quod Philosophus noster demonstrat ab ipsâ Ratione praescribi de Regulâ benè vivendi, & summo hominis Bono, accuratè cum iis convenire, quae Servator, & Apostoli docuerunt; nec non dogmata Moralia Christianae Religionis, vel ea, quae ut salvi simus, facere tenemur, perfectè in iis comprehendere; denique hoc studium, quo veritatem articulorum Doctrinae Christianae conamur intelligere, & secundum eam vivere & agere, cum Sacrà Scripturâ, & Religione Christianâ in omnibus concordare.

51. Si jam ea, quae Gentium Doctor de carne, & carnalibus tradidit homini-

kunst betoogt, voor zo veel de krachten der hartstochten, en de menschelijke onmacht, in hen te matigen, en te bedwingen, aangaat, indien men dit met het geen vergelijkt, 't welk d'Apostel van 't vleesch, en van de vleeschelijke mensch (daar by niets anders verstaan kan worden, dan de dierlijke begeerlijkheden, en een mensch, die de zelfden onderworpen is, of noch geen heerschappy over hen heeft verkregen,) leert /28/ en onderwijst, zo zal tusschen dit beide geen minder overëenkomst, dan in 't ander, 't welk nu getoont is, bevonden worden:

52. Wy hebben noch, ten aanzien van dat wy Christenen zijn, als een zeer voortreffelijke zaak aan te merken, dat onze Schrijver, voor zo veel hy het geen betoogt, 't welk de heilige Schrift leert en onderwijst, en dat met de gronden van de Christelijke Godsdienst overëenkooft, ook, zo veel dit betreft, de goddelijkheit en geloofwaardigheid van deze Schrift, en de waarheit van de Christelijke Godsdienst betoogt: te weten in dier voegen, dat wy van de zelfde door deze betoging zo zeker zijn, of kunnen wezen, dat noch Jode, noch Heiden, noch Atheïst, wie en hoedanig hy is, machtig zal zijn de zelfde in 't minste te doen waggelen.

53. Wat deze zekerheit aangaat, die op wonderdaden gegrondvest is, wie zal zeggen dat zy onder de Christenen plaats heeft? dewijl, volgens het geen, dat men nu heeft getoont, aan hen eigen is, en bijzonderlijk aan hen behoort, dat zy de waarheit van de Leerstukken der zaligheid verstaan, en dewijl de volstreckte en onverwrikbare zekerheit een eigenschap van de waarheit, of van de ware verstandelijke bevatting is, en dien volgens deze bevatting volstreckte zekerheit insluit. Want hoe is 't mogelijk dat de genen, die de waarheit verstaan, (tot een voorbeeld, van dat 'er een God is, of dat God wezentlijk is; van dat Gods /29/ Zoon, namelijk Gods Reden, of Gods Wijsheit, de Zaligmaker der menschen is, en dat men zonder hem niet zalig kan worden; van dat men, om deze zaligheid te verkrijgen, God, en zijn Zoon moet kennen, liefhebben, enz.) noch wonderdaden behoeven, om van deze waarheit verzekert te wezen? dewijl zy daar af in zich meer zekerheit bevinden, dan door alle de Wonderdaden, die ooit geschied zijn, verkregen kunnen worden. D'Apostel heeft dieshalven wel te recht gezegt, ⁷⁹ dat de Joden (dat is de genen, die onder de Wet zijn, en de waarheit van de zaak niet verstaan) Wonderdaden begeren, (gelijk zy ook, om de zelfden te bekomen, ⁸⁰ meermaals aan de Heer Christus lastig zijn geweest) en daarom ook met grote reden zo krachtiglijk gearbeid, en zo veel ⁸¹ bekommring gehad om de genen, die Christus toegevoegt waren, tot de volle verzekerdheit des verstants te brengen; gelijk hy getuigt dat hy gedaan heeft.

54. Dit alles, dat wy tot voorstant der voortreffelijke Schriften van onze Schrijver bygebracht hebben, zal tot wederlegging en overtuiging der gener konnen dienen, die, ontwijffelijk uit grove onkunde, en door hun driften vervoert, zich niet ontzien hebben, in gedrukte boeken, als anders, hem niet alleenlijk met de gruweldaat van godverloghening te bekladden, maar ook, naar hun vermogen, te trachten den Lezer in te boezemen, dat hy in zijn geschriften deze godverloghening leert en onderwijst, en dat zijn stellingen /30/ alle Godsdienst

bus, per quos non nisi cupiditates ani- /22/ males intelligendae sunt, vel ejusmodi homines, qui necdum in affectûs imperium possident, comparentur cum iis, quae Philosophus in Quartâ Parte Ethices demonstrat de *Affectuum Viribus*, & de *Humanâ Impotentiâ* in iis moderandis, non minor in illis convenientia, quàm in modò ostensis, deprehendetur.

52. Notent hîc Christiani, ut rem praestantissimam, & notatu dignissimam, nostrum Philosophum, quatenus id demonstrat, quod Scriptores sacri docent, quodque cum Christianae Religionis fundamentis congruit; & Divinitatem, & Sacrarum Literarum Authoritatem, & simul veritatem Religionis Christianae ostendere; adeò ut per hanc demonstrationem de iis tam certi simus, aut esse possimus, ut neque Judaeus, neque Ethnicus, neque Atheus, vel quisquis sit, istas labefactare possit.

53. Quis affirmabit certitudinem, quae Miracula pro fundamento habet, inter Christianos locum obtinere, aut necessariam esse? cùm demonstratum sit illis speciatim competere, ut veritatem articulorum, qui ad salutem requiruntur, intelligant; & cùm certum sit, absolutam, & immobilem certitudinem esse veritatis, sive verae intellectualis perceptionis proprietatem; unde fit, ut talis perceptio omnimodam certitudinem includat. Quî enim fieri potest, ut ii, qui veritatem percipiunt, Deum, exempli gratiâ, existere, Dei filium, nempe Dei Rationem, vel Dei Sapientiam hominum esse Salvatorem, & nos non posse sine eo salvari; Deum, ejusque filium, quo salutem consequamur, esse cognoscendum, aman- /23/ dum &c. ut ii, inquam, miraculis indigeant, quibus de hisce veritatibus certi fiant? cùm in se ipsis plus certitudinis de his rebus inveniant, quàm vel omnibus miraculis, ullo unquam tempore factis, posset acquiri. Jure ergo, meritoque dixit Paulus, quòd Judaei, hoc est, qui sub Lege sùnt, & hujus rei veritatem haud capiunt, miracula petunt; imò, ut ea impetrarent, saepius Christum molestiâ affecere, Matth. 12. vers. 38. cap. 16. vers. 1.3.4. Marc. 8. vers. 11. Luc. 11. vers. 29. Haec fuit causa, quòd Apostolus tantopere laboraverit, summisque curis se defatigaverit, quòd eos, qui Christo adhaerebant, ad *omnem opulentiam persuasionis*, & ad *intelligentiam cognitionis Mysteriorum Dei Patris*, & *Christi* perduceret, Coloss. 2. vers. 1.2. quod & se fecisse gloriatur.

54. Quae ad defensionem nostri Philosophi, & subtilissimorum ejus Scriptorum adducta sunt, refutationi eorum inservient, qui sine dubio ex crassâ, & supinâ ignorantîâ, & à suis passionibus seducti, acutissimum Virum non tantùm Atheismi accusare; sed etiam pro viribus Lectoribus suis persuadere conati sunt, eum in suis Scriptis Atheismum docere, & ejus positiones omnes Religio-

en Godvruchtigheid uit de gemoeden der menschen wechneemen. Zeker, indien deze tegenstrevers slechts op het geen hadden gemerkt, 't welk van de Psalmist gezegt word, te weten: ⁸²*De dwaze zegt in zijn harte, daar en is geen God*; zo zou dit hen wijzer hebben kunnen maken, en nu noch hun onbedachtheit tonen: dewijl hy met deze woorden klarelijk genoeg aanwijst, dat deze gedachte gruweldaat in de Wijzen (onder welker getal onze Schrijver zekerlijk getelt moet worden, gelijk zy zelve niet kunnen loghenen) geen plaats heeft; gelijk zy warelijk in hen geen plaats kan hebben. 55. Men wil dieshalven deze gedachte en alle andere tegenstrevers van deze Schrijver ernstiglijk vermaant hebben, dat zy, als zy zich begeven tot deze zijn Schriften ook t'onderzoeken, zich hebben te wachten van iets daar af valsch, en tegen de heilige Schrift, en de Christelijke Godsdienst strijdig t'oordeelen, voor dat zy de mening van deze Schrijver wel verstaan, en de zelfde met de ware zin der Schrift, en met de ware Godsdienst vergeleken, of daar aan gemeten en geproeft hebben, en dat zy voornamelijk hier in moeten toezien, dat zy hun dwaalbare bevattingen, en onzekere meningen van de zin der heilige Schrift niet tot een regelmaat, of proefsteen van 't geen maken, dat waar, of leugen is, of van 't geen, dat met de heilige Schrift, en met de Christelijke Godsdienst overeenkooft, of daar tegen strijd: want het zou aan hen, indien zy zulks /31/ deden, niet alleenlijk gantsch onmogelijk wezen, naar waarheit daar af t'oordeelen: maar zy zouden ook in gevaar zijn van weêr tot hun voorgaande sporeloosheden te vervallen, en van het geen, dat waar en goet is, voor valsch en quaat, en dat, 't welk met de heilige Schrift, en met de Christelijke Godsdienst overeenkooft, als daar tegen strijdig is, uit te spreken: 56. want dit, dat de Christenen zich in zo veel secten of gezinthen verdeelt hebben, de welken gezamentlijk, en yder van hen in 't bezonder ten hoogsten voorgeeven, en met gelijke heftigheid drijven, dat hun bijzondere Leerstukken, hoe zeer de zelfden ook van malkander verschillen, en tegen elkander strijden, de Leerstukken der euangelische Leer zijn; dat het geen, 't welk van d'een, gelijk een goddelijke Leer, als goet en heilig aangeprezen, en van d'ander, gelijk een Leer der duivelen, als goddeloos en quaat verworpen word; en voorts alle d'andere verwarringen, die ooit onder hen zijn geweest, en noch zijn: dit, zeggen wy, heeft geen andere oorzaak, en is nergens anders uit gesproten, dan uit deze hun valsche waan van dat hun dwaalbare bevattingen, en onzekere meningen van de zin der heilige Schrift deze Schrift zelve, en Gods onfailbaar Woort zijn, en by gevolg van hen tot een regelmaat en proefsteen van waarheit en valsheit, enz. gemaakt word. Deze verdeeltheden, verwarringen enz. zullen ook zekerlijk stant houden, zonder dat men daar in enige /32/ verbetering te verwachten heeft, zo lang de Christenen daar in voortgaan, en naar de ware en onbedriegelijke regelmaat, of proefsteen van waarheit en valsheit, en van 't geen, dat met de heilige Schrift, en met de Christelijke Godsdienst overeenkooft, of daar af verschilt, niet omzien.

57. Het zal niet nodig zijn met veel redenen te tonen wat deze regelmaat, of proefsteen is, (over 't welk onder de Christenen mede verscheide gevoelens

nem, omnemque Pietatem ex hominum animis tollere. Profectò si Adversarii ad hoc Psalmistae tantùm attendissent, Psal. 14. vers. 1. & 53. vers. 2. *Dicit stultus in animo suo, nullus Deus est*, eos hic locus sapientiores, ac prudentiores reddere, quin etiam nunc eorum temeritatem ostendere posset: nam his verbis Psalmista satis clarè ostendit, tam horrendum facinus reverâ in Sapientes (inter quos /24/ noster Philosophus, ipsis fatentibus, collocandus est) nec cadere, nec cadere posse.

55. Quare seriò cuncti hujus Viri Adversarii sint moniti, ut, ubi ad haec Scripta examinanda animum applicuerint, sibi summo studio caveant, ne quicquam tanquam falsum, Sacris literis, & Religioni Christianae adversum, repudient, antequam bene mentem ejus intellexerint, cum vero Sacrarum Literarum sensu, & cum verâ Religione contulerint, & ad examen revocaverint. Imprimis sibi caveant, ne conceptus erroribus fortè obnoxios, ac opiniones suas certitudine destitutas de Sacrae Scripturae sensu efficiant Normam, vel Lapidem Lydium sive veritatis, sive falsitatis, vel ejus, quod cum sacro Codice, atque Religione Christianâ concordat, aut discordat: de his enim ex vero judicare non tantùm illi nullatenus possent, sed etiam fortè relaberentur ad pristinas absurditates; adeò ut verum, & bonum, tanquam falsum, & malum, & id, quod cum sacro Codice, ut & cum Christianâ Religione, convenit, tanquam istis contrarium, rejicerent. 56. Nam quòd Christiani in tot Sectas dividantur, qui & omnes simul, & singuli jactant, summâque contentione defendunt, articulos suos, licet summopere inter se discrepantes, & secum ipsis pugnantes, esse dogmata Religionis Christianae; quòdque id, quod ab hoc, tanquam dogma Divinum, & tanquam bonum, ac sanctum laudetur, ab illo ut Diabolicum, impium, & malum repudietur; & quòd denique tot turbae, tot contentiones, jam olim inter eos excitatae, in hunc usque diem /25/ adhuc perdurent: horum omnium, non alia causa, non alia fuit origo, quàm quòd sibi falsò persuaserint erroneos suos conceptûs, incertasque opiniones de Sacrarum Paginarum sensu, ipsam Scripturam, & Dei infallibile fuisse Verbum, quae deinceps pro Normâ & Lapide Lydio Veritatis, & Falsitatis habent. Haec Schismata, haec contentiones tam diu procul dubio durabunt sine ullâ emendationis spe, quamdiu Christiani nec ad veram, & infallibilem Veritatis, & Falsitatis Normam, nec ad id, quod cum Sacra Scripturâ, & cum Religione Christiana convenit, vel ab iis discrepat, attendunt.

57. Quia autem ex iis, quae dicta sunt, facilè colligitur, quatenus haec sit Norma, quisve hic sit Lapis Lydius (in quâ re Christiani inter se dissentiunt)

zijn gerezen;) dewijl zulks uit het geen, dat tot dus verre gezegt is, lichtelijk verstaan kan worden. Doch de geen, die, zonder veel t'onderzoeken, dit tracht te weten, heeft alleenlijk aan te merken: vooréerst, ⁸³ dat alle Gods geboden, getuigenissen en wetten eeuwig, en de waarheit, dat is eeuwige waarheden, zijn; en dat de Leer des Euangeliums, die de Christelijke Godsdienst in zich begrijpt, alleenlijk op de waarheit gegrontvest is, gelijk van geen Christenen geloghent zal kunnen worden: ten anderen, dat de waarheit zich zelve, en ook d'onwaarheit, of valsheit aanwijst, en alleenlijk door zich zelve, en niet door iets anders, gekent kan worden; dewijl daar uit klarelijk genoeg blijkt, dat de gedachte regelmaat, of proefsteen niets anders, dan de waarheit, kan wezen. De Christenen dan, die de waarheit van 't geen, dat van de heilige Schrift geleert en onderwezen word, verstaan, of daar af ware en zuiver verstandelijke bevattingen verkrijgen, zullen volgens het geen, dat terstont /33/ van de waarheit, of van de ware verstandelijke bevattingen gezegt is, klarelijk en onfailbarelijk weten, of volstrektelijk verzekert zijn van dat zy de zin der heilige Schrift bevat, en Gods onfailbaar Woort hebben.

58. Voorts, dewijl de waarheit, even als de natuur, of wezentheit der dingen, enkel, of eenvoudig en ondeelbaar is, en dewijl dieshalven van een zelfde zaak niet meer, dan een waarheit, en een ware zin kan wezen; zo zullen de Christenen, voor zo veel zy de waarheit van deze zaak verstaan, nootzakelijk (om met d'Apostel te spreken) ⁸⁴ in een zelfde zin, en in een zelfde gevoelen te zamen gevoegt wezen. Wijders, zy zullen, voor zo veel dit betreft, een volstandige en eeuwige wil verkrijgen tot het geen te doen, 't welk van de heilige Geest in de heilige Schrift, zo veel de verdraagsaamheit aangaat, geleert en onderwezen word; te weten, tot de ⁸⁵ zwakken in 't geloof (dat is, de genen, die in kennis noch gebrekkelijk zijn) aan te nemen, en de zwakheden der onsterken (dat is, d'onweetenheden der dwalenden) te dragen; ⁸⁶ tot hun eige werk te beproeven, en tot geen heerschappy over eens anders geloof te voeren; ⁸⁷ tot vriendelijk tegens de dwalenden te wezen, tot hen met zachtmoedigheid t'onderwijzen, en tot te wachten of God t'enige tijt bekering aan hen gaf, tot erkenenis der waarheit.

59. Uit het geen, dat van d'Apostel zelf gedaan is, blijkt /34/ klarelijk dat dit, 't welk wy hier van de verdraagsaamheit zeggen, zich niet alleenlijk tot de genen uitstrekt, die in geringe dolingen gedompelt leggen, maar ook tot de zodanigen, die in fundamentale, of wezentlijke punten dwalen: dewijl hy de Gemeente der Galaters, ⁸⁸ van de welke hy getuigt dat zy tot een geheel ander Euangelium, dan dat van Christus, overgebracht waren, en in deze doling stonden, ⁸⁹ dat de rechtvaardigheit, en d'andere geestelijke gewrochten niet uit het geloof, noch uit het gehoorzamen van de waarheit, maar uit de werken des wets, en door de wet te verkrijgen waren, dat is, die in 't fundamenteel punt der rechtvaardigmaking doolden; dewijl hy, zeg ik, deze Gemeente, zonder op dit alles enige achting te hebben, ⁹⁰ voor zijn broeders, ⁹¹ en voor zijn kinderkens erkent. 60. Wijders, ⁹² als d'Apostel tot de Gemeente van Philippen zegt; *Laat ons dit gevoelen*, (te weten het geen, dat hy even te voren aan hen geleert had,

minus necessarium erit id ipsum ostendere. Is tamen, qui id scire levi examine desiderat, animo volvat, *Primò* omnia *Dei Mandata, testimonia & Leges* esse aeternas, & ipsam *Veritatem*, hoc est, aeternas esse Veritates; Vid. Psalm. 19. vers. 10. Psalm. 119. vers. 86. 138.142.144.151.152.160. atque Doctrinam Evangelii, quae Christianam in se continet Religionem, solâ Veritate fundari, prout omnes Christiani largiri coguntur. *Secundò* animo perpendat, Veritatem & sui, & falsitatis esse indicem, eamque per se solam, non autem per aliud quid cognosci posse. Hinc namque satis superque patet, solam Veritatem esse memoratam Normam. Quare Christiani, qui Veritatem ejus, quod Scriptura docet, intelligunt, seu veras, & puras habent perceptiones, juxta ea, quae paulò ante de /26/ ipsâ Veritate, vel de veris intellectualibus ideis protulimus, infallibiliter, & absolutè certi erunt, se mentem Scripturae percepisse, atque Dei verbum possidere.

58. Porro, quia Veritas, quemadmodum Rerum Natura, vel Essentia, simplex, & indivisibilis est, & quia non nisi unica cujusque rei veritas, verusque sensus dari potest; Christiani, quatenus hujus rei Veritatem intelligunt, necessariò *in eâdem mente*, & *in eâdem sententiâ* erunt coagmentati teste Paulo, 1 ad Cor. cap. 1. vers. 10.11. & ad Philipp. cap. 2. vers. 2. & cap. 3. vers. 16.

Quin constanter, & in aeternum cupient, & volent praestare, quod Spiritus Sanctus de Tolerantiâ praecipit; & ideò *infirmis in fide porrigent manum*, Rom. 14. vers. 1. eos puta, quibus major notitia deficit; & *infirmorum infirmitates sustinebunt*, Rom. 15. vers. 1. errantium intellige inscitias; *proprium opus probabunt*, Gal. 6. vers. 4. Rom. 14. à vers. 4. ad 14. 2 Cor. 1. vers. 14. *nec dominabuntur aliorum fidei*, 1 Pet. 5. vers. 3. sed *erga errantes erunt placidi, eosque cum Mansuetudine erudiant*, expectaturi, num fortè Deus illis sit daturus Conversionem, ut agnoscant Veritatem. Vid. 2 Tim. 2. vers. 24.25.26. 1 Thessal. 5. vers. 14.15. Matth. 12. vers. 19.20. In quo locò *Arundo quassata*, ac *lucerna crepitans* eos homines denotat, qui multis dubiis immersi sunt, & in quibus Sol Veritatis necdum orta, sed sub nebulis & ignorantiae, & erroris occulta est.

59. Tolerantiam hanc non tantùm se extendere ad eos, qui levibus erroribus imbuti sunt; sed ad eos quoque, qui in fundamentalibus, & essentialibus fidei articulis /27/ errant, docuit nos suo exemplo Apostolus Paulus. Licet enim Galatae *translati essent ad aliud Evangelium*, Gal. 1. vers. 6.7. quàm quod de Christo annunciatum fuerat, & in hoc versarentur errore, *Justitiam*, & caetera Spiritus opera neque ex Fide, neque ex obedientiâ veritatis; sed ex operibus Legis, & per Legem acquiri; Vide Gal. 2. vers. 21. item cap. 3. & 5. passim: (id enim est errare in fundamentali fidei articulo) eos tamen, his omnibus transmissis, *Fratres* suos, Gal. 1. vers. 11. & cap. 3. vers. 6.15. nec non *Filios* suos appellat, Galat. cap. 4. vers. 19. & alibi.

60. Quum praeterea Doctor Gentium ad Philippenses cap. 3. vers. 15. dicit, *Hoc sentiamus*, (nempe quod jam modò de Jesu Christi *Cognitione*, ejusque

voor zo veel de kennisse van de Heer Jesus Christus, en zijn kracht aangaat, door welk onze geestelijk levendigmaking, rechtvaardigmaking enz. gewrocht word) *en indien gy iets andersins gevoelt, ook dat zal God aan u openbaren*: zo geeft hy daar meê ook klarelyk genoeg te kennen, dat hy de genen, die van dit fundamentaal punt anders, dan hy, gevoelden, dat is niet zodanig, als 't behoorde, wilde verdragen, en voor zijn broederen en Ledematen van Christus Gemeente erkennen. 61. En zeker, waaröm zullen zy, die in fundamentele of wezentlijke punten dolen, min- /35/ der, dan andere dwalenden, verdragen konnen worden? dewijl zy niet minder uit onmacht, of uit gebrek van kennis, en dieshalven ook niet minder, dan deze anderen, tegen hun wil dolen, en dewijl een kint in Christus (dat is een mensch, die, gelijk terstont getoont is, van enige fundamentele, of wezentlijke punten niet behorelyk gevoelt) niet minder nootzakelyk een kint is, als een naturelyk kint; en dewijl daar beneffens tot de jongelingschap en manschap in Christus niet minder d'opwassing, en een lange tijt, als in d'anderen, verëischt word: want uit de plaatsen der heilige Schrift, in de welken van deze zaak gehandelt word, blijkt klarelyk dat een kint, een jongeling, en een man in Christus zodanig genoemd worden ten opzicht van de trappen der kennis, daar in d'een d'ander overtreft.

62. [not in *De nagelate schriften*.]

63. Men kan niet ontkennen dat het geen, 't welk nu van de Christelijke Godsdienst uit de heilige Schrift getoont is, tegen dit schijnt te strijden, 't welk onze Schrijver in zijn godgeleerde en staatkundige Verhandeling zich voorgesteld heeft te tonen; te weten, dat de Godsdienst alleenlyk in gehoorzaamheit bestaat, en dat d'uitvorssching der waarheit van 't geen, dat de Schrift onderwijst en getuigt, of de betrachting van daar af zuiver verstandelijke en evenmatige bevattingen te verkrijgen, in de zelfde geen plaats heeft. Maar de geen, die deze Verhandeling wel deurgezien heeft, zal niet onkundig van de redenen wezen, die /36/ deze Schrijver bewogen hebben tot dit te beweren, en met enen bevinden dat de zelfde ook de verstandelijke Godsdienst erkent. 64. Daar by, wie weet niet dat het met ons menschen in dier voegen is gestelt, dat wy nootzakelyk eerst tot zulk een stant geraken, dat wy slechts door gehoorzaamheit, en niet door kennis, geleid konnen worden, ja dat zeer veel menschen hun leven lang in dusdanige stant blijven? Ten opzicht van de zodanigen kan zeer wel het geen toegestaan worden, 't welk onze Schrijver in deze zijn gedachte Verhandeling poogt te tonen; namelijk, dat God in de Schrift geen andere kennis van zich eischt, dan dat hy ten hoogsten rechtvaardig, ten hoogsten barmhartig, of 't enig voorbeelt van 't waar leven is, en dat men hem alleenlyk door gehoorzaamheit, en door 't oeffenen van liefde en gerechtigheit moet dienen. 65. D'Apostel geeft ook in verscheide plaatsen klarelyk te kennen, dat alle menschen niet even bequaam zijn om door kennis geleid te worden, en dat 'er, indien men hen by 't geheel menschelyk geslacht vergelykt, zeer veel zijn, die door gehoorzaamheit geleid moeten worden. Want hy schrijft (om enige weinigen daar af by te brengen) aan de Gemeente van Korinthen: *En ik, Broeders, en konde tot u niet spreken, als*

virtute, docuerat, quibus nostra Vivificatio, Justificatio, &c. perficiuntur) & si quid aliter sentitis, etiam hoc Deus revelabit vobis; manifestissimè innuit, se eos velle tolerare, qui in articulo fundamentalis de Justificatione aliter, ac ipse, nec ità, ut oportebat, sentiebant; sed & eos pro Fratribus, ac Ecclesiae membris velle agnoscere.

61. Quandoquidem ii, qui ex impotentiâ, & ignorantîâ, non minùs, quàm alii inviti errent, & infans in Christo (eum puta, qui de fundamentalibus fidei articulis malè sentit) aequè necessariò sit infans, ac infans Naturalis, & insuper ad Adolescentiam, & Virilem aetatem in Christo consequendam & educatio, & longum tempus requirantur, & Sacra Scriptura Infantem, Adolescentem, & Virum in Christo respectu graduum cognitionis distin- /28/ guat, patet eos, qui in fundamentalibus, imò quocunque errant modo, esse tolerandos.

62. Quòd ergo Christiani, quia foveant diversas opiniones, ab invicem discedant, se invicem pro Dei hostibus habeant, Haereticos alii alios appellent, atro carbone notent, persequantur, & facinora patrent, à quibus veri Christiani abhorrent, nullatenus veritatem; sed necessariò falsam opinionem pro fundamento habet.

63. Negari nequit id, quod nunc de Christianâ Religione ostensum est ex Scripturâ, videri cum iis pugnare, quae Philosophus in Tractatu Theologico-Politico demonstranda sumserat; nempe Religionem in solâ Obedientiâ consistere, & veritatis Indagationem, & Meditationem, ad purè intellectuales, atque adaequatas acquirendum ideas earum rerum, quas Scriptura docet, nullum obtinere locum. Quicunque verò hunc Tractatum benè evolverit, non erit ignarus rationum, quae subtilissimum Virum moverunt ad hoc propugnandum, & simul comperiet nostrum Auctorem rationalem agnoscere Religionem.

64. Quem latet, nobiscum ità comparatum esse, & nos in eo statu esse constitutos, ut necessariò solâ obedientiâ, non verò cognitione ducamur? quem fugit, multos in eodem statu ad vitae extremum terminum permanere? Horum respectu concedi facilè potest, quod Vir acutus in dicto Tractatu demonstrat, quòd scilicet Deus in Sacro volumine non aliam sui notitiam flagitat, quàm se justissimum, summèque misericordem, & unicum esse /29/ Vitae exemplar; seque duntaxat Obedientiae, & Charitatis, Justitiaeque exercitio colendum.

65. Indicat variis in locis Apostolus multos, ut per cognitionem ducantur, non aequè aptos esse, & plurimos, si cum toto genere humano conferantur, per Obedientiam ducendos esse. Scribit enim in 1 Epistolâ ad Cor. cap. 3. vers. 1.2. *Et ego, Fratres mei, non potui loqui vobiscum, tanquam cum spiritualibus,*

tot geestelijken, (dat is tot zodanigen, die door de geest, of door 't verstant geleid worden) *maar als tot vleeschelijken, als tot jonge kinderen in Christo*. (dat is, gelijk wy alreë getoont hebben, die door gehoorzaamheit geleid /37/ moeten worden) *Ik heb u met melk gevoed*, (dat is de weg van gehoorzaamheit aangewezen, en daar meë opgequeekt) *en niet met [vaste] spijs*: (dat is, niet met kennis) *Want gy vermogt [doen] noch niet, ja gy vermoogt nu noch niet*. 66. D'Apostel zegt wijders, (1 Cor.c.2.v.6.) *Wy spreken wijsheit onder de Volmaakten*; dat is, wy spreken van de weg der wijsheit onder de Geestelijken (bezie vers 15.) of onder de genen, die door de geest, of door 't verstant geleid worden. 67. Eindelijk, in zijn tweede Brief aan Timotheus (*cap. 3. v. 7.*) verhaalt hy van de zodanigen, die altijd leren, en nimmer tot de kennis der waarheit kunnen komen; dat is nimmer daar toe kunnen komen, dat zy de waarheit van 't geen verstaan, 't welk men weten moet om zalig te worden: want dit door de Wet, of door de Schrift te weten is (gelijk men alreë getoont heeft) aan de Joden en jonge kinderen in Christus eigen; en alle menschen, ouden en jongen, geleerden en ongeleerden, de genen, die groot, of klein verstant hebben, zijn even bequaam daar toe.

68. De genen, die het geen, dat terstont gezegt is, en 't welk onze Schrijver, in zijn meergedachte Verhandeling, poogt te tonen, (namelijk, dat God in de Schrift alleenlijk gehoorzaamheit eischt, enz. en ook dat de Philosophie, of Wijsbegeerte, en de Godgeleertheit met malkander niets gemeen hebben, maar dat zy beide, zo wel d'een als d'ander, op hun eige benen staan) /38/ heilloze en schadelijke gevoelens oordeelen te wezen, en met alle hun krachten gepoogt hebben te tonen valsch te zijn, zullen ontwijffelijk hun toestemming aan 't geen geven, 't welk wy van de Christelijke Godsdienst, zo veel de kennis aangaat, getoont hebben.

69. Dit is dan het geen, dat men nodig geacht heeft te zeggen, zo van de *Zedekunst*, als tot verdediging van des Schrijvers gevoelen, 't welk wijtlopijger, dan men gedacht had, gevallen is. Men zal het dieshalven met de volgende Verhandelingen, daar toe men nu overtreed, kort maken, om de Lezer niet al te lang op te houden.

70. Onze Schrijver heeft de Verhandeling van *de Staatkunde* weinig tijts voor zijn doot gemaakt, die ook belet heeft dat zy volmaakt is geworden. De zelfde is dieshalven net van gedachten, en klaar van stijl. Hy beschrijft daar in, zonder veel staatkundige Schrijvers, en hun gevoelens overhoop te halen, zijn gevoelen zeer bondiglijk, en trekt en bereid deurgaans het volgende uit het voorgaande. In de vijf eerste Hooftdeelen handelt hy van de Staatkunde in 't algemeen, in het zeste en zevende van de Monarchy, of eenhoofdige Heerschappy, en in 't achtste, negende en tiende van d'Aristokratie, of van de Heerschappy der Voornaamsten, en het elfde is een begin van de Democratie, of volkelijke Heerschappy. Doch zijn ontijdige doot heeft hem belet de zelfde te voltrekken, en ten einde te brengen, gelijk ook het geen, dat hy /39/ voorgenomen had daar by te voegen; namentlijk van de wetten, en van verscheide aanmerkenswaardige

hoc est, qui spiritu, & intellectu ducuntur; *sed tanquam cum carnalibus, & tanquam infantibus in Christo*, hoc est, qui per obedientiam ducendi sunt: *Lac prae bui bibendum vobis*, hoc est, monstravi vobis viam Obedientiae, eâque vos alui, & *non dedi vobis cibum*, hoc est, non dedi cognitionem: *Non enim adhuc poteratis, sed nec etiam nunc potestis* edere solidiorem cibum.

66. Ait praeterea idem Apostolus 1 Cor. 2. vers. 6. *Sapientiam loquimur inter perfectos*, hoc est, loquimur de Viâ Sapientiae inter Spirituales, (confer ejusdem cap. vers. 15.) qui Spiritu, vel intellectu aguntur.

67. Denique in Epistolâ 2 ad Timoth. cap. 3. vers. 7. tales describit, qui *omni tempore discunt, & nunquam ad cognitionem veritatis venire possunt*, ut scilicet ea, quae ad salutem sunt necessaria, cognoscant. Etenim per Legem, aut Scripturam scire Judaeis, & Infantibus in Christo est proprium, & omnes, senes, & juvenes, docti, & indocti, ingenio pollentes, aut eo destituti, aequè ad illud idonei sunt.

68. Qui modò dicta, & à nostro Philosopho in Tractatu memorato demonstrata, Deum nimirum in Scripturâ /30/ solam Obedientiam, &c. exigere, & Philosophiam cum Theologiâ nihil habere commune, cum utraque proprio nitatur talo, pro noxiis & seditiosis opinionibus habuerunt, easque summo studio falsas esse demonstrare conati sunt, assensum iis praebebunt, quae de Christianâ Religione, quantum ejus spectatur cognitio, ostendimus.

69. Haec tam ad Ethicam, quàm ad sententiam Auctoris nostri defendendam, visum fuit adducere, quae praeter opinionem prolixiùs tractata sunt; reliqua igitur brevibus absolventur, ne Lectori taedium creetur.

70. *Tractatum Politicum* Auctor noster paulò ante obitum composuit. Sunt in eo & accuratae cogitationes, & stylus clarus. Suam sententiam, relictis multorum Politicorum opinionibus, solidissimè in eo proponit, & consequentia ex antecedentibus passim elicit. Agit in quinque prioribus capitibus de *Politica* in genere, in sexto, & septimo de *Monarchiâ*, in octavo, nono, & decimo de *Aristocratia*, undecimum denique initium est Imperii Democratici. Mors autem intempestiva fuit in causâ, quòd hunc Tractatum non absolverit, & quòd nec de

staatkundige geschillen in 't bezonder, volgens het geen, dat in een Brief van onze Schrijver aan een zijner vrienden geschreven, en voor deze staatkundige Handeling gedrukt, klarelijk blijkt.

71. De Handeling van *de Verbetering van 't Verstant* enz. is een van des Schrijvers eerste werken geweest, gelijk zijn stijl en gedachten zelfs getuigen. De waardigheid van de zaak, die hy daar in verhandelt, en het nut einde, 't welk hy in 't zelfde beoogt heeft, dat is de weg te banen, langs de welk het verstant op het beste tot de ware kennis der dingen zou kunnen geleid worden, hebben hem geduriglijk doen overwegen de zelfde op te maken, en te voltojen. Maar het gewicht van de zaak, de diepe bespiegelingen, en de wijdútgestrekte kennis, die daar toe verëischt wierden, hebben een zeer trage voortgang aan 't werk gegeven; 't welk veroorzaakt heeft dat het ook onvolmaakt is gebleven, niet alleenlijk ten opzicht van dat het niet ten einde is gebracht, maar zelfs ten opzicht van 't geen, dat hier en daar gebreekt: dewijl de Schrijver in d'Aanteekeningen, die alle van hem zelf zijn, meermaals vermaant, dat het geen, 't welk hy schrijft, naaukeurigher bewezen, of wijdlopijgher verklaart moet worden, of in zijn Wijsbegeerte, of ergens anders alreede van hem gezegt is, of noch gezegt zal worden. Doch dewijl het zeer veel voortreffelijke en /40/ nutte dingen begrijpt, die aan een oprecht onderzoeker der waarheit grote lust zullen verschaffen, en hem niet weinig hulp in zijn navorssching toebrengen; zo heeft men niet ondienstig gevonden het zelfde meê in 't licht te geven, gelijk alreê in het Bericht aan de Lezer, voor dit geschrift gestelt, gezegt is. 72. Hy handelt daar in voorëerst van de goederen, naar de welken de menschen gemenelijk trachten, van de rijkdom, wellust en eer, en van het ware goet, en hoe men het zelfde zal verkrijgen. Daar na schrijft hy enige regelen van leven voor, en treed van daar over tot de Verbetering van 't Verstant. En om deze verbetering uit te werken, telt hy vier verscheide wijzen van bevattig op, die hy daar na enigins wijdlopijgh verklaart, en de gene, die best tot zijn ooggemerk dient, daar uit kiest. En op dat men wijders zou weten hoe men de zelfde moet gebruiken, zo handelt hy van de werktuigen des verstants, namelijk van de ware denkbeelden, en met enen van de rechte middel om het verstant te leiden, en van des zelfs delen. 73. Het eerste deel leert en onderwijst de ware denkbeelden van d'anderen t'onderscheiden, en toezien dat men geen valsche, verdichte en twijffelächttige denkbeelden met de waren vermengt: en by deze gelegenheit handelt hy wijdlopijgh van de ware, valsche, verdichte en twijffelächttige denkbeelden; daar eindelijk iets van de geheugenis, en van de vergetenheit by gevoegt word. In het tweede deel geeft hy regelen, om d'onbekende /41/ dingen recht te verstaan. Hy stelt dan dat de verstanting tweesins geschied, of door de wezentheit, of door de naaste oorzaak. En dewijl dit beide niet, dan uit de ware bepaling, kan geschieden, zo stelt hy de wetten daar af, zo in de geschape, als ongeschape dingen. Wijders, op dat alle onze bevattingen te zamen geschakelt zouden worden, stelt hy de hulpmiddelen, om tot de kennis van de bezondere eeuwige dingen te komen. Hier toe handelt hy van de krachten des verstants; en om de zelfden te kennen, telt hy des zelfs eigenschappen op; en hier by blijft

Legibus, nec de variis *Quaestionibus*, quae Politicam spectant tractaverit, uti videre est ex Epistolâ Auctoris ad Amicum, Tractatui Politico praefixâ.

71. Tractatus de *Emendatione Intellectûs* est ex prioribus nostri Philosophi operibus, testibus & stylo, & conceptibus. Rei, quam in eo tractat, dignitas, & magna, quam in eo sibi scopum praefixit, utilitas, nempe intellectui viam sternere facillimam, atque planissimam ad veram rerum cognitionem, calcar ipsi semper eum ad umbilicum perducendi fuere. At operis pondus, profundaeque meditationes, & vasta rerum Scientia, quae ad ejus perfectionem requirebantur, lento gradu eum promoverunt, ut & in causâ fuerunt, quòd non fuerit absolutus, quòdque hîc illic aliquid desideretur: nam Auctor in Annotationibus, quas ipse addidit, saepius monet id, quod tractat, accuratiùs demonstrandum, vel latiùs explicandum, sive in suâ Philosophiâ, sive alibi. Quia verò Res praestantissimas, nec non utilissimas continet, in Veritatis studioso studium excitabunt summum, nec parùm adjuvabunt in eâ indagandâ, ideo eum simul cum aliis edere visum fuit, uti jam in Admonitione, huic Tractatui praefixâ, dictum fuit. 72. Tractat in eo primò de Bono apparente, quod homines plerumque appetunt, nempe de Divitiis, Libidine, & Honore; & de Vero bono, & quomodò id sit acquirendum. Praescribit secundò quasdam vivendi Regulas, indèque ad Intellectûs Emendationem transit. Ut autem haec Emendatio meliùs procedat, quatuor diversos percipiendi modos enumerat, quos deinceps prolixius paulò enucleat, & ex iis, qui optimè scopo inserviunt, eligit. Porrò, ut horum usum nosceremus, agit de Intellectûs instrumentis, videlicet de veris ideis, & eâdem operâ de rectâ ad ducendum Intellectum Viâ, & Methodo, ejusque partibus. 73. Prima pars tradit, quomodò verae ideae ab aliis discernantur, & prospiciatur, ne falsae, fictae, & dubiae ideae cum veris confundantur: & hâc occasione prolixè de veris, falsis, fictis & dubiis ideis agit, quibus denique aliquid de Memoriâ, ac Oblivione annectit. Secunda pars Regulas dat, quibus ex notis ignotum rectè educatur, intelligaturque. Ut autem hoc ritè fiat, Perceptionem duobus modis fieri statuit, vel per solam Essentiam, vel per causam proximam. Quoniam verò utrumque non nisi ex verâ Rei definitione elicitur, Leges definitionis Rerum tum creatarum, tum increatarum proponit. Praeterea ut nostri Conceptus concatenentur, media, quibus res particulares aeternae cognoscantur, praescribit. Et, ut haec omnia meliùs perficiantur, agit de *Viribus Intellectûs*, ejusque enumerat proprietates. Et hîc

het werk steken.

74. Wat de *Brieven* aangaat, zy zijn niet volgens de stoffe, daar af zy handelen, noch volgens d'aanzienelijkheid der gener, van, of aan de welken zy geschreven zijn, maar volgens de tijd, daar in men hen geschreven heeft, in ordening geschikt: doch echter in dier voegen, dat alle de *Brieven* van een zelfde persoon, met d'Antwoorden, na malkander geplaatst zijn. Dat sommige namen volkomentlijk, sommigen alleenlijk met de voorste letteren, en sommigen gantschelijk niet uitgedrukt zijn, is om reden geschied, dewijl men toch hier niet te zien heeft wie schrijft, maar alleenlijk wat geschreven word. De Lezer gelief daar beneffens aan te merken, dat het hem niet vreemt moet voorkomen, dat in verscheide *Brieven* de Zedekunst, die door de druk noch niet gemeen was gemaakt, zo wel van de Schrijver, als van d'Antwoorder, aangetrokken, en ook aangewezen word; /42/ dewijl de zelfde alreë over veel jaren van verscheide lieden uitgeschreven, en gemeen geweest is. Wy hebben dienstig geacht het zelfde hier te berichten; vermits men andersins mogt denken dat de zelfde al voorheenen in druk had geweest. Voorts heeft men aan te merken dat alle de *Werken* (enige weinige *Brieven* uitgezondert) in de Latijnsche taal zijn geschreven.

75. [*The Latin version has in 75, 75a and 75b a different text.*] Onze Schrijver heeft noch, boven 't geen, dat wy hier voor gedacht hebben, in de Latijnsche taal een Hebreusche Grammatika, of Letterkunst, in geschrift, doch onvolmaakt, nagelaten; en hoewel de zelfde van verscheide geleerde lieden, onder de welken verscheide afschriften berusten, grotelijks geprezen word; zo hebben wy echter niet dienstig geacht, haar in de Nederlantsche Taal door de druk gemeen te maken, maar geraden gevonden de zelfde voor de Latijnen in de Latijnsche taal in druk te laten: dewijl men zelden tot het leren van 't Hebreus toetreed, voor dat men de Latijnsche taal machtig is geworden.

76. Dit is 't geen, dat men raadsaam geoordeelt heeft aan de Lezer bekend te maken, zo veel de *Schriften* aangaat, die (de Letterkunst uitgezondert) in dit Boek begrepen zijn. Het zal zonder twijffel alle de genen, die de waarheit oprechtelijk lief hebben, en naar een vaste en ontwijffelpbare kennis der dingen trachten, hartelijk smarten, dat deze *Geschriften* van onze Schrijver ten meestendeel niet gantschelijk volmaakt zijn. En zeker, 't is te beklagen dat hy, die alreë zo veel in de kennis /43/ der waarheit gevordert, en zo grote bequaamheit, om daar in voort te gaan; verkregen had, zo vroeg, door een ontijdige doot, uit de werrelt is gerukt; te meer dewijl men van hem niet alleenlijk de volmaking van deze onvolmaakte *Handelingen* te verwachten had, maar noch ook een gehele Philosophie, gelijk hy daar af in verscheide plaatsen van zijn Geschrift, de Verbetering van 't Verstant genoemd, gewach maakt; daar in hy zonder twijffel *de rechte natuur van de beweging, en op welke wijze men van voren zo veel verscheidenheden in de stoffe, enz. zou kunnen afleiden*, getoont zou hebben; van 't welk in de drie- en vierenzestigste Brief gesproken word. 77. Hy had ook voorgenomen d'Algebra, of Stelregel op een verstanelijker en korter wijze te beschrijven, en noch meer andere *Werken* met 'er tijd toe te stellen; gelijk ver-

finitur Tractatus de *Emendatione Intellectûs*.

74. Epistolae nec secundùm materiam, nec secundùm eorum Authoritatem, à quibus, vel ad quos scriptae sunt, in ordinem sunt redactae, sed juxta tempora, in quibus exaratae sunt: eâ tamen ratione ordinatae sunt, ut omnes unius ejusdemque Viri Epistolae, & ad eas Responsiones se invicem sequantur. Quia verò non quis scribat, sed quid scribatur attendendum est, quaedam Scribentium Nomina omnibus literis, quaedam tantùm initialibus, quaedam nullis planè expressa sunt. Notet quoque Lector Benevolus, ei non mirum esse debere, si deprehendat in his Epistolis Ethicam, tum temporis ineditam, tam ab eo, qui literas scribit, quam ab eo, qui eis respondet, allegari; ea namque ante multos annos à diversis fuit descripta, & iis communicata. Haec hîc loci monere visum fuit, ne quis suspicetur Ethicam antehac editam fuisse. Notandum /33/ insuper est totum opus, paucis exemptis Epistolis, Latinè conscriptum esse.

75. Cùm verò omnia nostri Philosophi *Opera Posthuma* tibi, Benevole Lector, dare animus fuerit, Grammatices Hebraeae Compendium minimè erat omitendum. In hoc ipsam Grammaticam in duas videtur Auctor distribuisse partes, quarum prior agit de Etymologia, seu de Nominum, & Verborum flexione; hanc ferè absolvit: posteriorem, quae de Syntaxi, seu de Nominum, & Verborum constructione tractaret, ne quidem inchoavit. In animo semper habuit Hebraeam Grammaticam, more Geometrico demonstratam, luci exponere, in cujus Praefatione *primò* veram hujus Linguae pronunciationem olim periissemonstrâsset; *deinde*, Vocales à recentioribus Judaeis Bibliis appictas fuisse, inde quòd Nominibus inveteratis vocales usitatiores adscripsere, evicisset. *Fœmininum*, inquit Grammatices suae pag. 41. *אֵלֶּיךָ* videtur etiam fuisse *אֵלֶּיךָ*, & *אֵלֶּיךָ* fuisse *אֵלֶּיךָ* aliis vocalibus distinctum. Nam in Bibliis saepe sic scripta reperiuntur, quae Masorethae ubique corrigunt, sine dubio, quia obsoleta erant. *Tertiò* literam ו vaui potestatem *וּוּ* habuisse, eo quòd ו in ו saepe mutetur, ostendisset; *quarto* Dialectos in Scripturâ confundi probâsset; & *denique* ostendisset nobis licere syllabas ad libitum variare, licet enim *אֵלֶּיךָ* in regimine habeat *אֵלֶּיךָ*, nos tamen rectè scriberemus *אֵלֶּיךָ*, &c.

75a. Ipsum Compendium quod attinet, rectè animadvertit Auctor pag. 24. *plures fuisse, qui Scripturae; at nullum, qui /34/ Linguae Hebraeae Grammaticam scripserit*. Multa tibi, Benevole Lector, hîc occurrent, quae apud alios haud faciliè reperiās. Praecipuum, quodque Auctor accuratè meditandum suadet, est: quòd omnes voces Linguae Hebraeae, exceptis tantùm Interjectionibus, & Conjunctionibus, & unâ, aut alterâ particulâ, vim, & proprietates Nominis habent; quod quia Grammatici non animadverterunt, crediderunt multa esse irregularia, quae ex usu Linguae maximè regularia sunt, & plura ad ejus linguae cognitionem, ejusque Eloquentiam necessaria ignoraverunt.

75b. Quae alii satis prolixè, & confusè de Accentibus scripserunt, Auctor, resectis superfluis, breviter complectitur, verumque eorum usum ostendit. Punctorum mutationes fortè nemo solidiùs & accuratiùs unquam docuit, &

scheiden van zijn vrienden meermaals uit zijn mont gehoord hebben. Maar de doot heeft ook in hem getoont dat het voorneemen der menschen zelden ten einde gebragt word. Men verhoopt nochtans dat men aan de geletterde werrelt geen ondiensd gedaan zal hebben, maar dat de zelfde in dank zal aanneemen dat men deze Geschriften, hoe onvolmaakt zy ook mogen wezen, in 't licht geeft. Men heeft hier in geen ander oogwit, dan dat deze werrelt daar door verlicht, en de kennis der waarheit hoe langer hoe klaarder zou deurbreeken.

DUTCH NOTES TO THE VOORREEDEN

1. 23 en 24. *Voorstelling van 't vierde deel.*
2. 28. *Voorst. 4. deel.*
3. 35. *Voorst. 4. deel.*
4. 37. *Voorst. 4. deel.*
5. 46. *Voorst. 4. deel.*
6. *Byvoegs. 46. Voorst. 4. deel.*
7. *Byvoegs. 66. Voorst. 4. deel.*
8. 69. *Voorst. 4. deel.*
9. 71. *Voorst. 4. deel.*
10. 72. *Voorst. 4. deel.*
11. 73. *Voorstelling. 4. deel.*
12. *Byvoegs. Voorst. 73.*
13. 27. *Voorst. van 't 5. deel, en 52. Voorst. en Byvoegsel van 't 4. deel.*
14. *Toegift van de 32. en 33. Voorst.*
15. *Byvoegsel van de 36. Voorstelling, 5. deel.*
16. *Matt. c. 7. v. 12. c. 22. v. 37. 38. 39. 40. Luc. c. 10. v. 27. 28. Rom. c. 13. v. 8. 9. 10. Galat. c. 5. v. 14.*
17. *Rom. 12. v. 1.*
18. *Joan. c. 3. v. 3. 5.*
19. *Cap. 4. v. 7. 16. 17. 18. Vergel. met v. 20. 21.*
20. *Ephes. 4. v. 22. 23. 24. Coll. 3. v. 9. 10.*
21. *Rom. 8. van vers 5. tot 15. Gal. 5. v. 16. tot aan 't einde.*
22. *Job c. 28. v. 12 tot v. 20. Prov. 1. v. 20. tot het einde. cap. 2. tot v. 13. cap. 3. v. 13. tot v. 18. cap. 4. v. 5. 6. 7. cap. 7. v. 4. 5. cap. 8. deurgaans. cap. 16. v. 22. cap. 23. v. 23. 1. Cor. 14. v. 20. Gal. 3. v. 1. Col. c. 2. v. 2. 3. 1. Tim. 2. v. 3. 4. 1. Pet. 2. v. 2. 9. Wat in deze leste plaats, namelijk in 't negende vers, by Christus wonderbaar licht, tot het welk hy de genen roept, die in de duisternis [der onweetenheit] zijn, verstaan moet worden; dit zullen alle de genen weten, die verstaan dat zy, die alleenlijk zodanige kennis van God, en van zijn wil hebben, de welke op de wet, of op de Schrift rust, (gelijk de Joden in 't algemeen, bezie *Rom. 2. v. 17. 18.* en in 't bezonder de geroepen hadden) noch in de duisternis der onwetentheit zijn, en dat volkome klaarheit een eigenschap van de waarheit, of van de ware en zuiver verstandelijke bevattig is.*
23. *Bezie, zo veel d'uitwerkselen van de kennis, van 't verstant, enz. aangaat, d'aange-trokke plaatsen van de Proverbia, en noch Jes. cap. 33. v. 6. cap. 53. v. 11. Matth. 13. v. 15. 23. Joann. cap. 8. v. 31. 32. cap. 17. v. 3. Philipp. 3. v. 8. 9. 10. Jac. 3. v. 17.*
24. *Hebr. cap. 8. v. 6. cap. 9. v. 15. c. 12. v. 24.*
25. *Jer. c. 31. v. 33. 34. 2. Cor. c. 3. v. 3. Hebr. c. 8. v. 8. 9. 10. c. 10. v. 16.*

eâdem ἀκριβεῖα tam Nominum, quàm Verborum flexiones, & significationes tractat. Si quis his jactis fundamentis Hebraeam Syntaxin superstruxerit, nae ille à Philo-Hebraeis haud exiguam inibit gratiam, quò Linguae Sanctae genius, hactenus satis ignotus, melius innotescat.

76. Haec de Scriptis, hoc libro contentis, tibi Lector Benevole, indicare visum fuit. Omnes, qui Veritatem sincerè amant, & solidam, ac indubitatam rerum Notitiam affectant, procul omni dubio summo afficientur dolore, quòd haec Scripta nostri Philosophi magnâ ex parte imperfecta sint. Profectò dolendum est, quòd ille, qui jam modò tantos in Veritatis cognitione progressûs fecerat, & tantum in eâ progrediendâ sibi habitum comparaverat, tàm immaturè, tam intempestivè mortem oppetierit, eò /35/ magis, quòd non solùm horum Scriptorum perfectio; sed etiam integra Philosophia speranda fuisset, quemadmodum variis locis in Tractatu de Emendatione Intellectûs meminit; ubi absque dubio *Veram Motûs Naturam*, atque *quâ ratione à priori tot varietates in Materiâ, &c. deducendae essent*, demonstrâset, de quibus Epistolis LXIII & LXIV mentio fit.

77. Proposuerat quoque sibi, Algebram breviori, & magis intelligibili Metho-

26. *Rom. c. 2. v. 27. 29. cap. 7. v. 6. 2. Cor. c. 3. v. 6. 7. 9. Hebr. c. 7. v. 16.*
27. Bezie de drie voorgaande aangetrokke plaatsen, en ook *Rom. c. 8. tot v. 17. Gal. c. 5. v. 18. 25.*
28. *Joan. c. 1. v. 17.*
29. Bezie *Joan. c. 1. v. 4. 9.* vergeleken met *vers 1. en 14. en c. 8. v. 12. c. 12. v. 35. 36. 46.* vergeleken met *cap. 14. vers 6.*
30. *Joan. 18. vers 37.* Bezie Tremellius overzetting uit het Syrisch. *Joann. c. 17. v. 17.* omgekeert.
31. *Joan. c. 1. v. 1. 14. 1. Joan. c. 1. v. 1. c. 5. vers 7. Openb. c. 14. v. 13.*
32. *Joan. c. 1. v. 1. 2. 3. 4.*
33. *Joan. c. 17. v. 17. 19.*
34. *Joan. c. 3. v. 5. 6. Tit. c. 3. v. 5.* vergeleken met *1. Joan. c. 5. v. 6.*
35. *Joan. c. 8. v. 31. 32.*
36. *Joan. c. 14. v. 26. c. 15. v. 16. c. 16. v. 13.*
37. *Joan. c. 14. v. 6.* vergeleken met *1 Cor. 1. v. 24.*
38. *Joan. c. 15. v. 3. 4. 5.* vergel. met *Joan. c. 14. vers 6.* daar men dit, 't welk Christus zegt, te weten, *dat hy de waarheit is*, nootzakelijk in die zin genomen moet worden, gelijk men het zelfde ter plaatse neemt, daar Salomon zegt, dat hy 't verstant, en d'eeuwige wijsheit is.
39. *Rom c. 7. v. 6. c. 8. v. 2. Galat. c. 4. vers 5.*
40. *Rom. c. 7. v. 4. 6. Gal. c. 2. v. 19.*
41. *Gal. c. 3. v. 23. 24. 25.*
42. *2. Cor. c. 3. v. 7. 11. Heb. c. 7. v. 16. 18.*
43. *Rom. c. 6. v. 14. 15.*
44. *1. Timoth. c. 1. v. 9. Gal. cap. 5. v. 22. 23.*
45. Zie *Joan. c. 17. v. 21. 22. 23. Gal. cap. 3. v. 28.*
46. *Ephes. 4. vers 14.*
47. *Rom. c. 3. vers 3.*
48. *Rom. c. 3. vers 22. 26. Galat. c. 2. v. 16. cap. 3. v. 22. Phil. cap. 3. v. 9.*
49. *Galat. c. 2. vers 20.*
50. *2. Thess. c. 2. v. 13. 1. Timoth. c. 2. v. 7.*
51. *Tit. c. 1. v. 1. Joan. c. 17. v. 3.*
52. *Hand. c. 6. v. 5. 8.* vergeleken met *v. 10. Rom. c. 10. v. 8.* vergeleken met *1. Cor. c. 1. vers 24. 2. Cor. c. 2. vers 6.*
53. *2. Cor. c. 4. v. 13.*
54. *1. Cor. c. 12. v. 9. Galat. c. 5. vers 22.*
55. *Rom. c. 10. vers 8.*
56. *1. Joann. c. 5. v. 10.*
57. *Rom. c. 12. v. 3. Ephes. c. 2. v. 8.*
58. *Joan. c. 6. vers 29.*
59. *Gal. c. 5. vers 6.*
60. *Col. c. 2. v. 12. 1. Pet. c. 1. v. 5. 1. Joan. c. 5. vers 4.*
61. *Rom. c. 3. v. 27. Gal. c. 3. v. 11. 12.*
62. *2. Timoth. c. 3. v. 15.*
63. *Hebr. c. 10. v. 22. cap. 11. v. 1. Ephes. c. 6. v. 16. Coll. c. 2. v. 5.*
64. *Matth. c. 21. v. 21. Rom. c. 14. v. 23. Jac. c. 1. v. 6.*
65. *Rom. c. 3. vers 31.*
66. *Galat. c. 3. v. 11. 21. Philipp. c. 3. vers 9.*
67. *Rom. c. 3. v. 21. 28. c. 9. v. 31. 32. Galat. c. 2. v. 16.*
68. *Rom. c. 3. vers 31.*
69. *Joan. c. 6. vers 65.*

do, aliaque plura Opera conscribere, quemadmodum varii amicorum pluries ab ipso audiverunt. Verùm Mors in nostro subtilissimo Philosopho quoque ostendit, quòd hominum propositum rarò perficiatur. Spes tamen non exigua affulget, Erudito Orbi non exiguum praestitum fuisse officium in hisce, licet imperfectis, Scriptis edendis, eumque haec animo grato accepturum. Non alius in iis publicandis fuit Scopus, quàm ut homines iis illuminarentur, & Veritatis Cognitio magis ac magis innotesceret.

LATIN NOTES TO THE *PRAEFATIO*

(Meyer has inserted most of the references, given by Jelles in notes, into his text; we have harmonized the numbering of the remaining ones with that of Jelles's notes).

13. *Prop. 27. Part. 5. & Prop. 52. unà cum Schol. Part. quartae.*
14. *Vid. Corollar. Prop. 32. & 33.*
15. *Vid. Schol. Prop. 36. Part. quintae.*
16. *Matth. cap. 7. vers. 12. & cap. 22. vers. 37. 38. 39. 40. Luc. cap. 10. vers. 27. 28. Rom. cap. 13. vers. 8. 9. 10. Gal. cap. 5. vers. 14.*
22. *Jobi 28. vers. 12. ad vers. 20. Prov. 1. vers. 20. ad finem, & cap. 2. vers. 1. ad vers. 13. cap. 3. à vers. 10. ad 18. cap. 4. vers. 5. 6. 7. cap. 7. vers. 4.5. cap. 8. passim. cap. 16. vers. 22. cap. 23. vers. 23. 1 Cor. 14. vers. 20. Gal. 3. vers. 1. Coloss. 2. vers. 2. 3. 1 Tim. 2. vers. 3. 4. 1 Pet. 2. vers. 2. 9. Quid hoc nono versu per Christi lucem admirabilem, ad quam vocat eos, qui in [ignorantiae] tenebris haerent, intelligendum sit, ii percipient qui norunt, eos, qui talem de Deo, ejusque voluntate notitiam possident, quae vel lege, vel Scripturâ nititur, (uti vulgus Judaeorum. *Vid. Rom. 2. vers. 17. 18. & speciatim vocati habebant*) adhuc in [ignorantiae] caligine versari; & perfectam claritatem veritatis, seu verae, & purae intellectualis perceptionis esse proprietatem.*
23. *Vide de effectibus Veritatis, Notitiae, &c. locos allegatos ex Proverbiis, iisque adde Jes. cap. 33. vers. 6. cap. 53. vers. 11. Matth. 13. vers. 15. 23. Joh. cap. 8. vers. 31. 32. cap. 17. vers. 3. Philipp. 3. vers. 8. 9. 10. Jac. 3. vers. 17.*
24. *Hebr. cap. 8. vers. 6. cap. 9. vers. 15. cap. 12. vers. 24.*
25. *Jer. cap. 31. vers. 33. 34. 2 Cor. cap. 3. vers. 3. Hebr. cap. 8. vers. 8. 9. 10. cap. 10. vers. 16.*
26. *Rom. cap. 2. vers. 27. 29. cap. 7. vers. 6. 2 Cor. cap. 3. vers. 6. 7. 9. Hebr. cap. 7. vers. 16.*
27. *Vide tria allegata loca, & Rom. cap. 8. usque ad vers. 17. Gal. cap. 2. vers. 18. 25.*
29. *Vide Joh. cap. 1. vers. 4. 9. & cum iis compara vers. 1. & 14. item cap. 8. vers. 12. cap. 12. vers. 35. 36. 46. quos compara cum cap. 14. vers. 6.*

70. *Joan. c. 6. v. 44, 45. c. 5. v. 37. c. 8. v. 43, 47.*
71. *Joan. cap. 14. v. 16. 17. 26. cap. 15. v. 26. c. 16. v. 13.*
72. *Handel. c. 20. v. 17. tot v. 27.*
73. *Ephes. c. 1. v. 16. 17.*
74. *Coll. c. 1. v. 9. 10.*
75. *2. Cor. c. 3. v. 14. 15.*
76. *Rom. c. 2. v. 17. 18.*
77. *1. Cor. c. 2. v. 14.*
78. *1. Cor. c. 2. v. 15.*
79. *1. Cor. c. 1. v. 22.*
80. *Matth. c. 12. v. 38. c. 16. v. 1. 3. 4. Marc. c. 8. v. 11. Luc. c. 11. v. 29.*
81. *Coloss. c. 2. v. 1. 2.*
82. *Ps. 14. v. 1. en 53. v. 2.*
83. *Psalm 19. v. 10. Ps. 119. v. 86. 138. 142. 144. 151. 152. 160.*
84. *1. Cor. c. 1. v. 10. 11. Phil. cap. 2. v. 2. cap. 3. vers 16.*
85. *Rom. c. 14. v. 1. c. 15. vers 1.*
86. *Gal. c. 6. v. 4. Rom. c. 14. v. 4. tot 14. 2. Cor. c. 1. vers 14. 1. Pet. c. 5. vers 23.*
87. *2. Tim. c. 2. v. 24. 25. 26. 1. Thessal. cap. 5. vers 14. 15. Matth. cap. 12. vers 19. 20. in welke leste plaats ontwijffelijk het gekrookte riet, en het rokende lemmet zodanige menschen betekent, die noch in veel twijffelingen gedompelt leggen, en in de welken het licht der waarheit noch niet is opgegaan, maar dat in hen noch onder de nevelen der onwetenheden en dolingen bezwalkt is.*
88. *Gal. c. 1. v. 6. 7.*
89. *Gal. c. 2. v. 21. c. 3. en 5. deurgaans.*
90. *Gal. c. 1. v. 11. cap. 3. vers 6. 15. en in verscheide andere plaatsen.*
91. *Cap. 4. vers 19.*
92. *Phil. c. 3. vers 15.*

THE PREFACE TO SPINOZA'S POSTHUMOUS WORKS

31. *Vide Joh. cap. 1. vers. 1. & 14. 1 Joh. cap. 1. vers. 1. cap. 5. vers. 7. & Apoc. cap. 14. vers. 13.*

Annotations

(Apart from a few textual critical notes these annotations are only intended to indicate the principal differences between the Dutch text and the Latin translation, to point out some features of Meyer's Latin and to clarify a few obscure points. References are to the numbered sections of the texts.)

1. - *Licet* OP : this conjunction occurs frequently in Meyer, only once in the *Ethica* (G.II.137.26).
 - *Lector benevole* OP : added by Meyer.
 - *indubitatas quaerit veritatē* OP : ditrochaic clausula; but then the whole period is rhythmically well balanced.
2. - *meetkunstiglijk* NS - *Mathematicè* OP : not very correctly translated; Spinoza speaks of his own method only as *more Geometrico tractare* (G.II.138.8-9); *Geometrico ordine demonstrare* (G.II.222.14-15); *more Geometrico probata* (G.IV.8.15).
3. - *voornamelijk* NS : not translated by Meyer.
 - *Renati des Cartes* OP : a certain solemnity is expressed by the French name and the first name of Descartes (cf. PP, praef. = G.I.128.26; 130.15). Most often Meyer uses the Latinized form *Cartesius* (see *ibidem passim*). For the epithets cf. Introduction, p. 209 and n. 17.
 - *de welken ... voorquamen* NS : not translated by Meyer.
 - *magno ei fuerunt adjumento* OP : again a ditrochaic clausula, cf. *Brutus, Ep. ad Ciceronem*, ed. Karsten, 19.1 *maximo ad victoriam adiumento*; cf. also *ibid.* 18.5 *Duabus rebus egeamus, Cicero, pecunia & supplemento*.
4. - *alle werreltsche beslommingen* NS - *omnigenis occupationibus* OP : by omitting *werreltsche* the translation mirrors perhaps a slightly different attitude toward the retirement of Spinoza on the part of Meyer.
 - *postquam ... liberâsset* OP : Meyer has a pluperfect indicative or subjunctive with *postquam*.
 - *natus, & educatus* OP : cf. Introduction, p. 209; the words form almost a standing phrase in Neo-Latin; cf. Livy 5.54.3 *caelum sub quo natus educatusque essem*.

- *IX Kalend. Martii* OP : several ways of dating are in use in Neo-Latin writings: giving the name of the month as a substantive, as here, or as an adjective in the classical manner; numbering the days of the month straightforwardly or counting back from the fixed dates *Kalendae*, *Nonae* and *Idus*. See Erasmus, *Opus de epistolis scribendis*, § 28 (ASD I-2, p. 299 f.). Erasmus, by the way, did not understand the abbreviation AD (*ante diem*).
- 5. - *speciatim* OP : many adverbs in *-im* or *-tim* are in use in Meyer's Latin: *speciatim*, *generatim*, *summatim*, *particulatim*, *divisim*, *universim*; none of them is of his own making. Cf. L. Callebat, *Sermo cotidianus dans les Metamorphoses d'Apulée*, Caen 1968, pp. 475-477.
- *daar in hy grote ervarentheit had getoont* NS : only translated in the words *satis ostendit* of Meyer.
- 6. - (*om zo te spreken*) NS : not translated by Meyer.
- & *latuerit* OP : with these words Meyer has amplified his translation, thus emphasizing the total retirement of Spinoza. Maybe the completely different style of life of Meyer, man of the world, and Jelles, himself living a retired life, is mirrored in this difference between the texts.
- *aan zeer veel lieden* NS : see Introduction, p. 209.
- *uti videre est* OP : Meyer is fond of these infinitives: *facile intelligere est*; *manifesto videre est*; *est* (in the sense of *licet*) *c. inf.* is correct but occurs chiefly in Later Latin; cf. Leumann-Hofmann-Szantyr, *Lateinische Grammatik* II.2, p. 349.
- 7. *aan andere mensen* NS - *amicis* OP : a correction by Meyer of Jelles' text! Spinoza communicated some of his writings only to his close friends.
- *veritatis expiscandae* OP : *expiscari* ("to fish out", i.e. to inquire carefully) is very rare in Latin and colloquial (v. J.B. Hofmann, *Lateinische Umgangssprache*, Heidelberg³ 1951, p. 156). It occurs once in Terence (*Phorm.* 382) and a few times in Cicero (*Pis.* 69, *Ad Att.* 2.17.3). The colloquial tone is here of course absent.
- *heeft niet goetgevonden* NS - *modestè excusavit* OP : what

in Jelles' words purports to be a simple refusal, becomes in the translation of Meyer a courteous excuse. Meyer must have read the letter (*Ep.* 48 in modern editions) himself. But then Neo-Latin is a polite language! (cf. also ann. *ad* § 19).

- *drie- en vierënvijftigste brief* NS : now *Epp.* 47 and 48.
- 8. - *voor veel jaren* NS - *anno MDCLXIV* OP : Meyer gives the exact year but he (or the printer) makes a mistake here, for the *Princ. philos.* and *Cog. metaph.* appeared in 1663 under his own editorship, the Dutch translation of Pieter Balling in 1664.
- *geschikt en betoogt* NS - *demonstratae* OP : Meyer has taken the title of the PP and CM from his own edition of this book. The words *geschikt en betoogt* appear also on the title-page of the *Ethica* in the NS. From all the differences between this title-page and that of the Latin edition in the OP, I infer that the Dutch text of it is not by Glazemaker nor a translation from the Latin one. Most probably the title was invented by Jelles and translated by Meyer, but in doing so Meyer looked up the titles of the Parts in the text of the *Ethica*. Cf. below *ad* § 11 and p. 210.
- *subtilissimae & res ...* OP : probably a mistake for *subtilissimae res, & ...*
- 9. - *scaturire* OP : this verb is rare in Latin of (later) antiquity, more frequent in Neo-Latin; it is also Italian. The meaning it has here (to come forth) in a sentence of Augustine, *Confess.* 4.13: *ista consideratio scaturivit in animo meo*, cited by A. Blaise, *Dictionnaire Latin-Français des Auteurs Chrétiens*, Turnhout 1954.
- *ex adversariis* OP : for the classical and modern meaning of the word *adversaria*, see J.Ph. Krebs - J.H. Schmalz, *Antibarbarus der lateinischen Sprache*, s.v.: "bei den Alten nur die Konzeptbücher zum vorläufigen Eintragen der Geldposten ...; erst im NL (Neulatein) wird es von Gelehrten angewandt auf ihre Notizbücher, in welche bei Gelegenheit Bemerkungen ... zu künftigem weiterem Gebrauche und weiterer Ausführung eingetragen werden". But Meyer uses it

here in the even wider sense of posthumous papers, including also a finished manuscript like that of the *Ethica*. Hadrianus Junius (*Nomenclator* 1567, ^r1976, p. 3) gives as translations: Ger. *Sudlbuch*; Du. *Cladboeck, Cladde*; Fr. *Borderaus, Brouillars*; It. *Protocolo*.

- *van enige waarde zijnde* NS : omitted by Meyer.
- *ante aliquot annos* OP : added by Meyer.
- 10. - *dat zijn wetenschap naar zijn naam ... etc.* NS : Meyer has looked up the passage in the Latin text of the *Ethica* and has very carefully translated Jelles' text, but using Spinoza's words. Part of the passage in the *Ethica* (G.II.273. 5-6 *eorum sibi Amorem ... traducere*) has been omitted by both.
- (pag. 179) NS : Meyer refers here to the internal numbering of the *Ethica*. In § 75a he too refers to the page of the OP.
- 11. - *Quantum ... ad* OP : the ellipsis of *spectat* or *attinet* also in several letters that were most likely translated by Meyer into Latin: G.IV.240.6; 248.8; 257.6; 261.19. The formula varies considerably in Meyer's Latin: *quantum ad ... spectat*; *quod ... attinet*; *quod ... spectat*; *quantum ad ... attinet*; *... quod attinet*.
- *longis parasangis superat* OP : a Greek proverb Latinized by Erasmus, see *Adagia* no. 1282 (LB II.516 B).
- *opere : operae* OP.
- *van 't welk men alleenlijk dit zal zeggen* NS - not translated by Meyer.
- *van God ... etc.* NS - *de Deo ... etc.* OP : the titles of the Parts more or less according to the title-page of the *Ethica* (cf. *ad* § 8). The title of Part II is given here in the shortened form of the title-page of the NS. In that of Part III the editions have a curious reversal of order. I suspect that the wrong order - in the OP - was that of Spinoza's manuscript and that Jelles corrected it in the NS (cf. p. 210). The title of Part IV has again the short form of the NS, but an extra subject is added as a kind of subtitle: *gelijk ook van de Regel en Maat van te leven*,

en van der menschen goet en quaat (cf. §§ 19-20); this indicates clearly on which point Jelles' interest is focussed. In the same way *mitsgaders van d'Eeuwigdurentheit der Ziel* is added to the title of Part V.

12. - The five propositions here enumerated are in *Eth.* I: (I) prop. 11; (II) prop. 14, coroll. 1; (III) prop. 17, coroll. 1; (IV) prop. 17, coroll. 2; prop. 15; (V) prop. 28; prop. 32.
 - *sub* III Meyer has added *solâ* from memory or from Spinoza's text of prop. 17.
13. - Meyer adds *primò* and *secundò* to clarify the text.
- 14-15 - The citations from *Epp.* 21 and 23 (in modern editions 73 and 75) are derived literally from the NS and the OP by Jelles and Meyer, but there are more capitals in the Latin *Praefatio* than in the text of the OP: *Natura, Virtus, Necessitas*.
 - ... *en dus tot God* NS - ... *et sic ad Deum usque* OP : but this is not what Spinoza says! Cf. *Eth.* I, prop. 28: ...
 & *sic in infinitum*.
17. - Hooft's poem is cited according to the printed edition of the *Gedichten* of 1636, now in P.C. Hooft, *Alle de gedrukte werken 1611-1738*, facs. ed. by W. Hellings and P. Tuynman, Amsterdam 1972, vol. 3, p. 388. Only the spelling shows occasionally difference. A greater divergence is found in the edition according to Hooft's manuscript in F.A. Stoett, *Gedichten van P.C. Hooft*, Amsterdam ²1899, first vol., p. 154. The poem bears the title *Noodlot* and the heading *Felix qui potuit rerum cognoscere causas*, derived from Vergil, *Georgica* II, v. 490. It is cited and discussed as the clearest instance of Hooft's philosophic belief in predestination by C. Busken Huet, *Litterarische Fantasiën en Kritieken*, XVIII, p. 7 ff., and by F. Veenstra, *Bijdragen tot de kennis van de invloeden op Hooft*, Assen 1946; see pp. 192-197 in the chapter: *Hooft en Lipsius*, which deals extensively with the neo-stoic influence of Lipsius on Hooft. Vergil, by the way, was not thinking of the Stoa at all, when he wrote *Felix qui* ..., but of the epicurean

Lucretius. See also C.A. Zaalberg, *Uit Hoofds lyriek*, Zwolle 1967, pp. 101-102.

18. - This section is in Jelles' text one single, complicated period, that has become a good deal clearer in the translation.
 - *uitvloeit* (twice) NS : Meyer has first *emanare*, then *fluant*. Spinoza never uses *emanare* in the *Ethica* and *fluere* only once (G.II.54.11); he prefers *sequi*, perhaps because it is a less theologically coloured term.
 - The three letters mentioned (32, 34 and 36) are now numbered 19, 21 and 23.
 - *nullam penitens posse esse dissensionem* OP : an ugly sequence of words.
 - *bepaalt en gevoorschikt* NS - *determinata & praeordinata* OP : the second term is another theological one avoided by Spinoza. The friends try to reconcile Spinoza's philosophy with their own theological way of thinking.
19. - *Apostolorum discrepare* OP : ditrochaic clausula.
 - *zal verëischt zijn* NS - *non inconsultum videtur* OP : an elegant Latin expression to translate the blunt formula in Dutch (cf. *ad* § 7).
20. - From this section onward references to Spinoza's texts are in the Dutch text in marginal notes, in the OP they are integrated into the text.
 - *intellectualiter* OP : Spinoza avoids jargon words like *intellectualiter*, *idealiter*, *metaphysicalis* or *-iter*.
 - In the first half of this section the quotations are not quite literal. In the second half (from *Hy past wijders* ... onward) Jelles cites, with a few omissions, literally from Glazemaker's text of *Eth.* IV, prop. 37, schol. (G.II.236. 17-25), including the unhappy translation of *autem* with *Maar* (G. I. 20) and the awkward omission of *Honestatem* (G. I. 23). Meyer quotes (and italicizes) the Latin text more fully and provides the reference.
21. - *altijt in natuur* NS - *necessariò, & semper* OP : cf. *Eth.* IV, prop. 35 *naturâ semper*.
22. - *Elicit* OP : synonym of *educit* (v. § 73).

- *wederstaat zo lichtelijk ...* etc. NS : see Introduction, p. 210.
- 23. - The last words of this section are also quoted; Meyer should have italicized them. He translates from Jelles' text *priorem ... posteriorem*. Spinoza has, more according to classical usage, *illum ... hunc*.
- 24. - *alleen* NS (*solī*: Spinoza in prop. 71) : omitted by Meyer.
 - *semper* OP (also in Spinoza, prop. 72) : lacking in the NS; now Meyer is more precise than Jelles.
- 26. - *onze opperste welstant* NS : the epithet not in Spinoza, nor in Meyer's translation.
- 28. - *of zegt dat zy een redelijke Godsdienst is* NS : a meaningless redundancy, omitted by Meyer.
 - Erasmus does agree with Theophylactus' pronouncement, but also warns that it "*recedere videtur a simplicitate sermonis Apostolici*" (LB = ed. Clericus, VI, col. 629 B).
- 29. - In this section the references to the Bible, given in notes by Jelles, have been integrated into the text by Meyer; consequently there is a gap between notes 16 and 22 in the Latin text. The first note in Jelles' text (no. 18) has been missed out by Meyer.
 - *manifestò videre est* OP : this expression is typical of Meyer's Latin, like its synonym *liquidò apparet* in § 33 (cf. also *ad* § 6).
 - *mortificatione* OP : this word belongs to the language of the early Christians, like its antonym *vivificatio*. On the suffix *-ficare* see Chr. Mohrmann, *Sondersprache des Hl. Augustin*, Amsterdam 1965, 193 f., 211, 255 f.; *Etudes sur le latin des chrétiens*, Rome, I, 1961, 34 f.; II, 125 f.; III, 1965, 211 ff. and Blaise (*o.c.n.ad* § 9). *Vivificatio* and also the adj. *salvificus* both in our text, see §§ 42 and 43.
 - *mitsgaders* NS - & *è contrario* OP : translated with a good understanding of the general meaning of the passage. In this section too the complicated pulpit-style of Jelles has been turned into a much clearer, almost smart Neo-Latin.

30. - A very long period again opens this section. Meyer translates loosely, cutting away quite a lot that is superfluous.
- *Quòd ... conari intelligere ... pugnet ... id ... elucet* OP : a barbaric sentence! The substantival infinitive *conari* is the subject of *pugnet*, the *Quòd* clause as a whole, taken up again in *id*, is the subject of *elucet*.
 - *daar af* NS : omitted by Meyer; consequently *purasque intellectuales nancisci perceptiones* sounds more philosophical than is meant by Jelles.
 - *magnam partem* OP : these words have been added by Meyer; they weaken the statement of Jelles that Spinoza's philosophy is in agreement with Christian doctrine.
 - *... verstaan enz. aangeprezen en bevolen ...* NS - *intelligitur atque commendatur* OP : but *verstaan* is here substantival (i.e. *intelligentia*); Meyer must have misread *en* instead of *enz.*, thus arriving at a completely wrong translation.
 - *of het geen, daar af de waarheit gekent moet worden* NS : Meyer must have considered these words as superfluous, so that he did not translate them.
 - *verkrijgen van kennis* NS - *acquisitio veritatis* OP : a small mistake of Meyer.
32. - *bevattingen* NS - *ideas* OP : Meyer uses also *perceptiones* (§ 30) and *conceptûs* (§ 55).
- *van de Leerstukken* NS - *de articulis* OP : Meyer translates also *dogmata* (§ 50).
 - *naar deze bevattingen, of naar de voorspelling van 't verstant* NS - *juxta eas ex dictamine Rationis* OP : Meyer has skipped the word *of*.
 - *Manifestum ergo est ... etc.* : this concluding sentence is added by Meyer.
33. - *niet blindelings, gelijk de Joden* NS - *ne caecorum ritu, sicut Judaei* OP : that Spinoza was a Jew (a fact, by the way, that is never mentioned in our preface) has of course nothing to do with this attack on the one-sided adoration of the Law, which was considered to be, so to speak, arche-

typical of the Jewish people.

34. - The final period of this section (*Dat is ... etc.*) is soberly translated: Jelles needs 54 words, Meyer 30!
35. - *Tremellius overzetting uit het Syrisch* NS (in note 30) : in Tremellius' translation the final words are: ... *ut testarer de veritate* as Meyer renders them. Beza, more or less similar to the Vulgate and Erasmus: ... *ut dem testimonium veritati*. The Statenvertaling: ... *op dat ick der waerheyt getuygenisse geven soude*. If Jelles had enough Latin to be able to read the Tremellius translation (and Erasmus' commentaries, cf. § 28) he cannot have been as illiterate as Bayle (see the text cited in the Introduction) and Rieuwertsz Jr. (in the *Na-reden* of Jelles' *Belijdenisse*) will have us believe. But, on the other hand, a Tremellius Bible did also exist in Dutch, and Erasmus' annotations to the New Testament were translated into Dutch by Glazemaker in 1663 (edited by Rieuwertsz).
- *omgekeert* NS (in note 30) - *converso* OP : in St. John 17: 17 it is not said that truth is the logos, but that the logos is truth.
37. - *daar meê ... verklaart word* NS : not in the OP. These words are not superfluous.
- *quò minus hoc sensu sumatur* OP : these words are lacking in the NS; they must have been missed out by accident in the Dutch text.
38. - Jelles' notes have again been integrated into the Latin text by Meyer.
40. - In the second half of this section Meyer has thoroughly changed the order of the words.
41. - Meyer cites *Ep. ad Ephes. 4:11-15* from Beza's translation here, but he replaces the latter's *compactionem* in v. 12 by *perfectionem* which is also in Tremellius.
42. - (*gelijk yder zal toestaan*) NS : omitted in the OP.
43. - *salvificâ* OP : see *ad* 29.
- *2 Cor. c. 2 vers 6* NS (in note 52) - *2 Cor. 2. vers. 16* OP : a simple misprint in the Dutch text? H.G. Hubbeling thinks *1 Cor. 2. vers 6* was meant. See LIAS VI (1979) 164.

44. - *of uit dwang van wet te werken* NS - & *operandi Rationem* OP : here the translator must be completely at a loss.
45. - *God, Gods Zoon ... etc.* NS - : the word *God* was, no doubt by accident, omitted by Meyer.
- *gelijk uit het geen, dat hier voor daar af gezegt is, blijkt* NS : not translated by Meyer.
- *generatim* OP : Meyer uses also the synonym *in genere* (§ 70).
47. - *door het uitterlijk woort* NS : not translated by Meyer.
48. - *de naturelijke mensch* NS - *animalis homo* OP : the Latin words also in the Vulgate 1 Cor. 2:14.
- *inbeeldige kennis* NS - *tali cognitione, quae ab imaginatione originem habet* OP : Meyer might have used the adj. *imaginarius* (once in Livy; in philosophical language from Seneca onward), which is also three times in the *Ethica*.
- The first two notes of this section (nos. 75 and 76) are in the NS in the wrong order, maybe caused by a mistake of the printer; Meyer has the right reference at the right place. See Hubbeling, LIAS VI (1979) 164.
49. - *niet ... het gehoor van 't oor, maar het innerlijk gehoor, of het verstaan* NS - *non ... Auditum auris externum; sed auditum auris internum, vel tō intelligere* : Meyer has wrongly repeated *auris* in the second half of the sentence; *vel* should have been *sive*; the Greek article is typical of Meyer's Latin: it makes his favourite use of the substantial infinitive more possible. It appears in all his Latin writings, also in several letters he translated, presumably, for Spinoza. It appears in the PP and CM, and also in the *Tractatus de Intellectus Emendatione* (G.II.15.24); Meyer may have helped Spinoza in writing the latter treaty also.
51. - *d'Apostel* NS : Meyer translates variously *Gentium Doctor, Paulus, apostolus*.
- *de Humanâ Impotentiâ in iis moderandis* OP : derived from the opening words of *Eth.IV, Praef.*
52. - Meyer shortens Jelles' opening words, but in doing so he also shifts to a much cooler attitude toward Christianity. This may be accidental.
53. - *dat zij onder de Christenen plaats heeft* NS - *inter Chris-*

- tianos locum obtinere, aut necessarium esse* OP : a translator's amplification to elucidate the meaning. In this section, like in many other places, Meyer aims at greater clarity by small additions, omissions and transpositions.
- The reference of Jelles' note 79 is lacking in the OP.
 - *Tot de volle verzeketheit des verstants* NS - *ad omnem opulentiam persuasionis, & ad intelligentiam cognitionis Mysteriorum Dei Patris, & Christi* OP : Meyer quotes directly from Tremellius' translation, and goes beyond the citation of Jelles.
54. - *uit grove onkunde* NS - *ex crassâ, & supinâ ignorantia* OP : cf. *Digesta* 22.6.6 *Nec supina ignorantia ferenda est ... neque negligentia crassa aut nimia securitas satis expedita sit.*
- *in gedrukte boeken, als anders* NS : not in the OP.
55. - *indien zy zulks deden* NS : omitted in the OP.
56. - *euangelische Leer* NS - *Religio Christiana* OP.
- *alle d'andere verwarringen* NS - *tot turbæ, tot contentiones* OP : a fine rhetorical figure; cf. Quintilianus, *Declam.* 301 (ed. Ritter, p. 190, l. 6) *quæ discordiæ, quæ contentiones.*
 - *erroneos* OP : many occurrences of this word in Christian writers, see Blaise o.c. (ad § 9).
57. - *Veritatem & sui, & falsitatis esse indicem* OP : Meyer almost quotes Spinoza while translating Jelles: cf. Spinoza, *Ep.* 76 (G.IV.320.8-9): *est enim verum index sui, & falsi.*
- *de ... intellectualibus ideis* OP : in Spinozistic language this would be a pleonasm. The adj. defines in the *Ethica* only *amor*.
 - *infallibiliter* OP : this adv. occurs only a few times in Late Latin, but it is common in Scholastic Latin (v. S. Axters, *Scholastiek Lexicon*, Antwerp 1937). The *Ethica* has only once the adj.
58. - *Natura, vel Essentia* OP : Meyer writes *vel* instead of *sive* in many places.
- *infirmis* : *infirmos* OP.
 - *1.Pet.c.5.vers 23* NS (in note 86) - *1 Pet.5. vers.3.* OP :

the Dutch text is mistaken here.

- *het rokende lemmet* NS - *lucerna crepitans* OP : Jelles has the text of the *Statenvertaling* (the Dutch Lutheran transl.: *de rokende vlaswiek*), Meyer that of the Tremellius Bible (the Vulgate, Erasmus and Beza: *linum fumigans*).
- 62. - This section is lacking in the Dutch text. As it contains a kind of conclusion from what precedes, it may have been added by Meyer, like the concluding sentence of § 32.
- *atro carbone notent* OP : this proverbial expression means: to speak evil of, to blacken (Dutch: zwart maken). Erasmus has it in his *Adagia* (no. 454, LB II, 202 D), and cites Horace, *Sat.* II.3.246 *sani ut creta, an carbone notati?* (Erasmus reads *an* for *ut* and *notandi* for *notati*), and Persius 5.108. Cf. A. Otto, *Die Sprichwörter der Römer*, Leipzig 1890,^r 1965, s.v. *calculus* 1. Meyer cites this expression as an example of figurative use of language in his *Philosophia Sacrae Scripturae Interpres* (1666), III.19.
- 63. - By transposing the relative clause: *quas Scriptura docet* and cutting it loose from *veritatis Indagationem*, Meyer produces a sentence that, for once, is less clear than Jelles' text.
- *ad ... acquirendum ideas* OP : this type of gerund-construction is possible, but very rare in Classical Latin, more frequent in later authors (Seneca, Suetonius; cf. *Vulg. Luc.* 5.17 *ad sanandum eos*; v. Leumann-Hofmann-Szantyr, o.c., II.2.373). It is also frequent in Spinoza. There is no reason to blame him (or Meyer) for it, as has been done by Land (*Versl. en Meded. der Kon. Akad. v. Wetensch.*, Afd. Lett. II, 1882, 11, p. 14), and, with some apology, by Leopold (*Ad Spinozae Opera Posthuma*, The Hague 1902, p. 2).
- *deze Schrijver* NS - *subtilissimum Virum* OP : it is of course his craving for variety that makes Meyer refer to Spinoza by different nouns and epithets as: (*noster*) *Auctor*, *Philosophus* (*noster*), *subtilissimus Philosophus*, *vir acutus*, *acutissimus Vir*. Yet it is curious to note that here, in a context where Meyer must have disagreed with his friend intensely, he is using one of his most exalting

- epithets. Could it imply just a slight shade of disapproval?
64. - In the first sentence Meyer disfigures the construction and the sense in juxtaposing what ought to be subordinate and in omitting the indispensable word *eerst*.
65. - *om enige weinigen daar af by te brengen* NS : omitted by Meyer.
- Quotations from Scripture in this section are in the OP-version from the Tremellius Bible again, except the word *carnalibus*, which is in conformity to Jelles' text, substituted for *corporeis*; the former is also the word in the Vulgate, Erasmus and Beza.
 - *door de geest, of door 't verstant* NS - *spiritu, & intellectu* OP : again Meyer mistranslates *of* (*et* instead of *sive*). In the next section he falls back on *vel* (cf. *ad* § 49).
 - *gelijk wy alreê getoont hebben* NS : not in the OP.
 - *edere solidiorem cibum* OP : these words are not in the Dutch text, nor in the Bible; they have been supplied by Meyer.
68. - *poogt te tonen* NS - *demonstrata* OP : Meyer has now, so it seems, less reservation than Jelles about Spinoza's success in proving the central thesis of his *Tract. Theol.-Pol.*
70. - *die ook belet heeft dat zy volmaakt is geworden* NS : omitted by Meyer.
- *dieshalven* NS : omitted by Meyer; the word is not superfluous (cf. Introduction, p. 209)!
 - *zeer bondiglijk* NS - *solidissimè* OP : "very tersely".
 - *een Brief van onze Schrijver aan een zijner vrienden* NS : the letter referred to (see Gebh. *Opera* III, p. 272) has also been included in the modern editions as *Ep.* 84 (Gebh. IV, p. 335). I have now reason to believe that this letter was not written in Latin by Spinoza. In several respects the Latin reminds one of Lodewijk Meyer's rather than of Spinoza's. Moreover the Latin text appears to me to have been awkwardly translated from Dutch in a few instances: *Societas* is not an exact equivalent of *staat* (the word used in the NS). Spinoza uses in the *Tract. Pol.*, *cap.* V, which is referred to here, only *Civitas* and *Respublica*; *considerare*

is wrong for *betrachten*: *perpetrare*, *exercere* or *meditari* would have been better. On the other hand, the Dutch text of the letter in the NS is not Glazemaker's. It is not puristic enough to be, as it contains such words as *Tyrannie*, *Monarchie*, *Monarchale*, *Aristocratische* and *Populare* (*Regeringen*), *Questien*, which Glazemaker never allows to flow from his pen. So our letter 84 may have been written in Dutch by Spinoza and translated into Latin by Lodewijk Meyer. If necessary, Meyer or Jelles could have revised the Dutch text for final publication in the NS. In view of the warm thanks Spinoza expresses at the beginning of the letter, in view of the heading *Waarde Vrient* in the Dutch version (likewise in letters to De Vries (9 and 10), Balling (17) and Jelles (39, 40, 44, 50)) and in view of the fact that it had been Jelles who in 1674 (cf. *Ep.* 50) had asked about the difference in political views between Hobbes and Spinoza, and at the same time the "vrient" of letter 84 had "voor enige tijd" (= some time ago) advised Spinoza to write the *Tract. Pol.*, Jelles is the most likely receiver of the letter.

71. - *enz.* NS (in the first line) : not translated in the OP.
- *sibi scopum praefixit* OP : the figurative use of the word *scopus*. (not in Otto o.c.) occurs in several expressions in Classical Greek, see Erasmus, *Adagia*, nos. 930; 2445 = LB II.376 B, C; 839 E: he Latinizes: *scopum attingere*; *aberrare a scopo*; *nullo scopo jaculari*.
 - *de weg te banen* NS - *viam sternere facillimam, atque planissimam* OP : the figurative use of the expression and the combination of the two adjectives is classical: cf. Plautus, *Trinummus* 645 *Tibi paterque avosque facilem fecit et planam viam*. It is not in Otto, nor in Erasmus' *Adagia*.
 - *calcar ipsi fuere* OP : the figurative use of *calcar* (spur) frequent in Classical Latin (see *Oxf. Lat. Dict.*), but lacking in Otto and *Nachträge zu A. Otto Sprichwörter und sprichwörtliche Redensarten der Römer, eingel. von Reinhardt Häussler*, Darmstadt 1968. Erasmus has in his *Adagia*

- (no. 147), LB II, 89 B) two metaphors with *calcar*.
- *eum (i.e. Tractatum) ad umbilicum perducendi* OP : the expression means "to finish", "to complete" and is classical, but A. Otto (o.c., s.v. *umbilicus*) doubts its figurative character, because it is only used of finishing books, and ancient books were rolled on a cylinder called *umbilicus*.
 - *lento gradu* OP : the figurative use of these words was known to the classics; the *Oxf. Lat. Dict.* cites Val. Max. 1.1.ext. 3 *lento gradu ad vindictam sui divina procedit ira*. Spinoza uses it *Eth.* II, prop. 11, schol. It is not in Otto, nor in Erasmus.
 - *quas ipse : quos ipse* OP
 - *sive alibi* OP : translation of 13 words of Jelles.
 - *Gelijk alreë in het Bericht aan de Lezer, voor dit geschrift gestelt, gezegt is* NS : from these words too it appears that the preface was written when the editor's work on the text had been done.
72. - *van de goederen* NS - *de Bono apparente* OP : a free translation.
- *enucleat* OP : a word one frequently meets with in the writings of Meyer; not in the *Ethica* or in the letters of Spinoza.
 - *dient* NS - *inserviunt* OP : this sentence is not correctly translated.
73. - *geeft hy regelen, om d'onbekende dingen recht te verstaan* NS - *Regulas dat, quibus ex notis ignotum rectè educatur intelligaturque* OP : very explicitly translated; for *educere* see ad § 22.
- *verstaning* NS - *Perceptionem* OP : *Perceptio* is a confusing term here in view of the *quatuor diversos percipiendi modos* of the preceding section. Spinoza does not use it in this context (cf. G.II.34.8 ff.). Meant is the *cognitio intellectûs*.
74. - *d'aanzienelijkheid der gener* NS - *eorum Authoritatem* OP : people of influence and according prestige are meant. Mainly the notion of influence and power is accentuated in

Spinoza's use of *auctoritas* in *Eth.* I, append. (G.II.81.21).

- *Notet quoque Lector Benevolus, ei non mirum esse debere* OP : odd Latin for: *ne tibi, Lector Benevole, mirum sit.*

75-75b - In this passage the two versions of the preface diverge: Jelles (§ 75) explains to his readers why it is not worth while to insert the Hebrew Grammar in the NS (because the Hebrew language seldom finds students who have no Latin), and Meyer explains (§§ 75-75a-75b) why in an edition of all the posthumous works the Hebrew Grammar could not be left out. These sections in the OP on the *Compendium grammatices linguae Hebraeae* were translated into Dutch and provided with a commentary by J.M. Hillesum in *Chronicon Spinozanum* I, The Hague 1921, pp. 161-166.

75. - *Vocales à recentioribus ... appictas fuisse* OP : about vowels in Hebrew writing Meyer also writes in his *Interpres*, III.24, where he cites Vossius' *De arte Grammat.*, lib. I, cap. 31 as his source.

76. - *alreê* NS - *jam modò* OP : "already"; frequent in this combination and sense in Neo-Latin.

- *bequaamheit* NS - *habitus* OP : the Latin word, taken from philosophical language, means: an acquired perfection (*habitus acquisitus*, cf. S. Axters, o.c. (cf. ann. ad § 57)).

- *drie- en vierenzestigste Brief* : now *Epp.* 59 and 60; see also *Ep.* 83.

77. - *publicandis* : *publicandus* OP.

INDEX

(names, Latin words, a few Dutch words and subjects, see also CONTENTS)

- a/ae 86 f., 190
- a posteriori 108
- aart 161, 183
- ablative instrumental 124
 - of comparison 124
- absolut^{es}es, -è 135, 183
- abstractus 154
- accents 65, 211, 214
- actu 108
- accusative and inf. 129, 144
- adjumento 260
- adversaria 262
- adversari 89
- aeternus = necessarius 168 f. 265
- affectus 133, 136, 163, 169, 170 f., 178, 182
- alliteration 30, 180 (n. 30)
- Amor 189
- amor naturalis 16, 23
- amplification 98, 149, 161, 270
- analogy 29, 32
- anima 173-176, 180, 186
- animalis homo 269
- animi praesentia 136
- animositas 136
- antithesis 32
- Aristotle 1, 8, 20, 23, 193
- articuli 267
- atque adeò 137
- atque/atqui 93, 94
- attinet, ellips of 263
- attributum 108, 172
- aucupium 179
- Augustine 262, 266
- aut(h)or, auctor, auteur 107, 122, 135, 153
- Authoritas 274
- axioma 166, 172
- Balling, Pieter 21, 54, 99, 100, 106-113, 145, 152 f., 154, 160, 163, 165, 167, 168, 169, 171-173, 175, 176, 180, 184, 185
- barbarism 185
- Batavism 86, 192
- Bayle, Pierre 206, 207, 212
- bees, topos of the 24
- bevattingen 213, 267
- Beza, Theodorus 210, 214, 268, 272
- Bible 25, 210, 212, 272
- Bleijdenbergh, Willem van 10, 52, 54
- Borelli 146
- botheid 97
- Bouwmeester, Johannes 55, 99, 152, 183
- Boxel, Hugo 55
- Bruno, Giordano 13
- Burgh, Albert 10
- Busken Huet, C. 264
- calcar 273
- capitals 205, 211, 264
- carbone, atro - notare 271
- Cartesius 260

case forms in Dutch 107, 144
 causatus 137
 certus/quidam 163
 Christian virtues 27
 Cicero, 9, 13, 22, 23, 26, 33, 34,
 71, 104, 177, 192, 193
 classicism 33
 clausula 260, 265
 Clavius 146
 clerical order 97
 cogitatio 119, 183
 (com)miseratio 13, 22, 27, 89
 compactio 268
 compassion 13
 compos 135
 compressed translation 106, 154, 155,
 158, 162
 conatus 16, 24
 conceptus, -um 86, 121
 concipere, conceptus 172
 concomitante ideā 137
 conjunctions 143
 conscientia 136
 conscius 135
 conservare 94
 considerare 137, 272
 constituere 137
 constitutio 16, 23, 169
 contemplatio 178
 continere 185
 contingens 121
 contra 137, 187
 contradictorius, -um 154, 184
 corrections in NS and OP 213
 corollarium 109
 crudelitas, defin. of 190 f., 193
 (nn. 4, 6)
 Curtius Rufus 10, 26, 33
 Daniël 29
 dari 137
 Darius 29
 dating 261
 debere c. accus. 135
 Deckherr or Decker, Joh. 212
 deel, in (van) dit 79 f., 143, 162
 deductio 125
 degrees of comparison 143
 Democracy 32
 Democritus 9
 demonstrare 171 f., 262
 demonstratio 109, 171 f., 186 f.
 Demonstratio patet 131, 154, 164 f.,
 182 (nn. 58, 59)
 Descartes I, V, 1, 11, 12, 13, 14,
 21, 22, 40, 99, 102, 103, 106-125,
 145, 146, 178, 180, 181, 183, 193,
 209, 213, 260
 Desmarets, H. 185
 Deus aut/seu Natura 122
 Diderot 22
 Digesta 270
 Dilthey 12, 13, 23
 disciplina 115, 180
 distare multum/longe 91
 dogmata 267
 dogmata vitae 14
 double translations 87, 88, 89, 97,
 102, 121, 132-134, 182 (nn. 60,
 62), 183 (n. 63), 194-197, 209,
 262
 drafts, two 154, 156, 158-161, 163,
 164, 165, 169, 170
 ducere in c. acc. 166, 184

Dunin Borkowski, Von 12, 15
 Dutch 49, 144

 Ecclesiastes 34
 Ecclesiasticus 184
 econtra 187
 educere 265, 274
 effectus 137
 efficiens causa 15, 164
 elegance 107, 108, 127, 153 f., 182
 (n. 53), 265, 266, 270
 elegantiores phrases 2
 elicere 265
 eloquentia II, 1
 emanare 265
 Enden, Franciscus van den 2, 3, 10,
 34, 207
 entitas 108
 enucleare 274
 eo c. compar. 86
 Ep. 84 272
 Epicurus 22, 23
 Erasmus 11, 177, 214, 261, 263, 266,
 271, 272, 273, 274
 erroneus 270
 esprit 113
 essentia particularis 17, 24
 excogitare 182
 exemplum III, 29, 30
 existentia 121
 existere 135, 168, 171
 expiscari 261

 facultas ingenii 192
 falsa bona 20
 falsa gaudia 15, 20
 flosculi 2

 fluere 265
 formulae 2
 fortitudo 136
 future tense 137 ff.

 generatim 269
 gerund-constr. 271
 gerundive 124
 Glazemaker, J.H. 22, 40, 45, 46, 48,
 58, 67, 78, 95, 98-103, 108, 117-
 118, 123, 126-132, 140, 146, 153,
 154, 163, 169-176, 178, 179, 183,
 207, 210
 Goeree, W. 18
 gradus 274
 Greek article 269

 habitus 275
 Hadrianus Junius 262
 Halma, François 52
 harmonia 155
 Hebrew 206, 214, 275
 hendecasyllabus 30, 32
 hic ... ille 129
 Hieronymus 104
 Hobbes, Th. II, V, 1, 9, 20, 193
 Homo cogitat 97, 98, 99, 145 f.
 Honestatem 265
 honestum 17, 24
 Hooft, P.C. 208, 264 f.
 Hoorn, Jan ten 180 f.
 Horatius 9, 20, 31, 214, 271
 Hudde 55, 167
 hyperbaton 107
 hypotaxis 125, 154

 idea (adequate) 189

idealiter 265
 ideatum 88
 identification 107, 122, 153
 ignorantia 5, 97, 270
 -im, adv. in 261
 imaginaria 15
 imaginarius 269
 imaginatio 8
 imitatio 2
 imperium II
 includere 185
 independent subjunctive 139
 index 270
 indignari, indignatio 137
 inertia, principle of 24
 infallibiliter 270
 infinitive, est. c. 261
 infinitive, substantival 267, 269
 ingenium II, 183
 inhumanus 89
 intellectualis 270
 intellectualiter 265
 intellectus 8
 internus/externus 188 f. 192 (n. 1)
 inversion 190, 210, 263
 involvere 185
 italics 131, 182, 211

 jam modò 275
 Janus Secundus 34
 jargon 265
 Jelles, Jarig 21, 55, 77, 99, 146,
 206, 207, 208, 209, 210, 212, 213,
 214, 260 *e.g.s. passim*
 Judaei 267
 jus II
 juxta 185

 kennis 213

 Latin, Jelles' 268
 Latin, L. Meyer's 209 f., 260, 272
 e.g.s. passim
 Latin, Spinoza's I ff., 49, 50, 83,
 84, 85, 127, 182 (n. 56), 184 f.
 (n. 83), 271, 272
 lectio privata 2
 Leibniz 210
 lex de non mactandis brutis 15, 92
 (cf. Gentile-Radetti, p. 805)
 liberalis 5, 19
 libertas 23
 libido 133
 licet 260
 linum fumigans 271
 Lipsius, Justus 1, 13, 14, 22, 264
 liquido 266
 Livius 9, 13, 86, 260, 269
 lucerna crepitans 271
 Lucretius 26, 33, 265
 lumen naturale 119, 121
 Luynes, duc de 113-118, 180

 Machiavelli 10
 Malherbe, F. de 182
 manifestò 266
 marginal notes 48, 120, 121, 122, 123,
 163, 169
 Marius 32
 Martialis 34
 mathematicè 260
 meditari 16, 23
 meditatio mortis/vitae *ibid.*
 meditatio 179
 Meer, Johan van der 55

melior pars 17, 24
 mens 108, 174-177, 181
 metaphor II, III, 27, 30, 32, 34
 metaphysicalis, -iter 265
 Meyer, Lodewijk II, IV f., 42, 43,
 45, 56, 77, 103, 153, 179, 206-
 214, 260 *e.g.s. passim*
 miseratio, v. commiseratio
 misericordia 13, 22
 moderari 136
 modificationes 164
 Montaigne 19, 23
 Montesquieu 22
 mood 137, 139, 140
 moral philosophy 14
 more geometrico 13, 260
 mortificatio 266
 motus localis 119
 multus 143
 musica 89

 natura humana 169
 natus, & educatus 209, 260
 necessarius, -ò 121, 265
 necessum/e est 185
 Nil Volentibus Arduum 211, 213
 nominative and infin. 129, 144
 norma 133
 notare 137
 notio 166
 nullus for non 6

 objectivus, -è 157
 Odium 189
 officio fungi 136
 Oldenburg, Henry 1, 41, 42, 56, 77
 opmerking 89, 173, 185

 oratorio modo 13
 order of words v. transposition
 oriri 135
 Ostens, Jacob 38
 Ovidius 11, 58, 92, 183

 paradox 29, 32
 parasanga 263
 parataxis 115, 143
 parentheses 131
 participles in Dutch 107
 Pascal 21, 32
 passio 122, 171
 pati 122
 Pels, Adriaan 214
 per 185
 perceptio 274
 percipere 172
 perfectio 268
 Persius 271
 Perotti, N. 177
 Philedonius 34
 philosophus 15
 Picot, Claude 118-123, 147, 183
 pietas 136, 183 (n. 66)
 pitié 5
 Plato 16, 23
 Plautus 273
 pluperfect 260
 poetical language 29, 30, 32
 polite language 262
 poni 137
 popolare (regering) 273
 a posteriori 108
 postquam 260
 potentia 17, 24
 praeclara sublimitas 134

- praemissae 119, 120
 praeordinare 265
 in praesenti/-iâ 86
 praestolari 185
 praeter haec 91
 Pressac, de 181
 in promptu 135
 pronouns 143
 prophets 27
 propositio 109
 propria virtus 17, 23, 24
 proprium bonum 17
 proverbs, v. also sententiae 271,
 273, 274
 punctuation 64 f., 90, 102, 130, 131,
 182, 205, 211, 214
 purism 118, 133 f., 179 (n. 28), 181
 Pythagoras 15

 Quintilianus 270
 quòd 124, 129, 139, 167, 185
 quod erat demonstrandum 135, 176
 quòd scilicet 137
 quùm 50, 185

 Rabelais 18
 ratio II, 8, 11, 15, 17, 24, 136, 163,
 173, 183, 198-200
 realitas, realis, -iter 108, 172, 185
 religare 29
 Respublica 272
 reverâ 137
 Rieuwertsz, Jan 61, 99, 146, 180, 207
 Rousseau 22

 Sallustius 9, 10, 20, 21, 23, 29, 32,
 34

 salvificus 266, 268
 sane 137
 sapiens 15, 16
 satirists 14
 scaturire 262
 Schrift, de (Heilige) 213
 Schuller, J.H. 44, 74, 176, 210, 214
 scientia 115, 180
 scopus 273
 Seneca 13-18, 20-24, 32, 102, 178-181,
 193, 271
 sensum de sensu 104
 sententiae 2, 155, 184, 209
 sequi 265
 simul 137
 singular/plural 92, 93, 143, 153, 178
 small words 143
 Societas 272
 solidissimè 272
 spectat, ellips of 263
 speculatio 89, 173, 178, 185
 spelling 154, 181, 211
 Statenvertaling 210, 271
 Stevin, Simon 118, 181
 Stoa II, 12
 Stolle-Hallmann 207
 stultitia 5
 subjunctive, independent 139
 subjunctive in Dutch 107
 subjunctive of purpose, of result 139
 substantiva actionis in - ing 102
 Suetonius 271
 suicide 16, 23
 summa dubitatio 122

 Tacitus 9, 10, 19, 20, 21, 23, 26,
 31, 32, 33, 34

Tacitism 10, 31, 34
 Tacquet 146
 technical terms 108, 118-123, 127
 tense 124, 126, 137-140
 Terence 2-10, 14, 18-20, 26, 29, 31,
 33, 34, 39, 71, 84, 86, 177
 Theophylactus 266
 Thomas à Kempis 16, 23
 Thomas Aquinas 178, 193
 -tim, adv. in 261
 title page of the *Ethica* 263
 titles of Parts *Ethica* 263
 transposition 86 f., 131, 144, 268,
 270
 Tremellius, Joh. Imm. 210, 214, 268,
 270, 273
 triangulum, -us 163
 Tschirnhaus, von 165
 typography, allusive 61

 Ulysses 29, 30
 umbilicus 274
 unreal mood 84 f., 138

 Valerius Maximus 274
 vel/sive 269, 270, 272
 vindicare/vindicare 85
 verbum de verbo 104
 Vergil 6, 264
 verse 30, 32
 Verum 86
 viam sternere 273
 vicem 113
 vicenarius 184
 virtus propria 17, 23, 24
 vivificatio 266
 voice (active and passive) 107, 121,
 124, 126, 137, 140
 Vries, Simon de 40, 44, 99, 100, 146,
 152, 153, 183
 vroomheit 183 (n. 66)
 Vulgate 184, 214, 269, 271
 vulgus 97, 161, 179

 woord 213

SAMENVATTING

Hoofdstuk I. Onderzocht is hoe het Latijnse onderwijs dat Spinoza gehad heeft zich in enkele aspecten van zijn stijl en idioom manifesteert. Terentius heeft een aanwijsbare rol gespeeld in Spinoza's taalverwerving. Ook van andere klassieke auteurs ontmoet men ontleningen. Van zijn correspondenten neemt hij graag formuleringen over en ook uit zijn eigen geschriften herhaalt hij dikwijls dezelfde wendingen. Hieruit resulteert een sterk formulaire techniek van schrijven. Langs deze weg is te onderzoeken hoe veel in zijn werk terug te vinden is van zijn filosofische bronnen. Descartes bijvoorbeeld is dikwijls aanwijsbaar aanwezig; de brieven van Seneca nauwelijks.

Hoofdstuk II. Spinoza's stijl varieert van extreme onversierdheid tot bepaald fraaie toepassing van de in zijn tijd gebruikelijke stijlmiddelen.

Hoofdstuk III. Van een voortdurende omwerking door de auteur van zijn eens geschreven brieven, zoals men die heeft aangenomen, blijkt bij nader onderzoek bijna niets. Ook heeft Spinoza niet zelf zijn in het Nederlands geschreven brieven in het Latijn vertaald.

Hoofdstuk IV. Dit hoofdstuk bevat een eerste verkenning van Gebhardts *Ethica*-editie. Van een typografisch nauwgezette reproductie van de originele uitgave, die Gebhardt pretendeert te geven, wijkt zij toch in menig opzicht af. De vertaling in *De nagelate schriften* is niet voldoende onderzocht. Er zijn fouten te verbeteren, de uitrusting met kritische noten is gebrekkig, verwijzingen naar ontleningen uit de lectuur van de auteur, of naar het eigen werk ontbreken geheel.

Hoofdstuk V. De tekortkomingen van Gebhardts editie-werk worden eerst aan een aantal voorbeelden gedemonstreerd. Zijn theorie over de verhouding van de Nederlandse vertaling tot de Latijnse tekst staat niet sterk. Uitvoerig wordt de vertaalwijze van Jan Hendrik Glazemaker in een aantal vertalingen uit het Latijn onderzocht. Een volledige collationering van de *Ethica*-vertaling in de NS leert dan dat onder de vertaling van Glazemaker, althans voor

wat de delen I en II betreft, een oudere schuil gaat, die gemaakt moet zijn in de Spinoza-kring te Amsterdam in de jaren waarin deze delen werden geschreven. Als vermoedelijk auteur van deze vertaling moet vooral aan Pieter Balling gedacht worden. Het is deze oudere vertaling die voor de meeste verschillen tussen tekst en vertaling verantwoordelijk is. Van het grote aantal auteursvarianten dat door Gebhardt werd aangenomen, blijven bij nader toezien slechts enkele over.

Hoofdstuk VI. Tekstuitgave van de voorrede van de *beide* uitgaven van Spinoza's nagelaten werk in 1677. In de inleiding komen de tekstgeschiedenis aan de orde, het auteurschap van beide teksten en de verschillen die tussen beide bestaan. In de annotaties worden vooral deze verschillenesignaleerd, en verder wordt enige aandacht geschonken aan het Latijn van Lodewijk Meyer, de vertaler van de tekst, die door Jarig Jelles in het Nederlands is geschreven.

ADDENDA AND CORRIGENDA

- p. 3, l. 14 An amusing proof that Spinoza knew a number of comedies very well, but had difficulty in telling apart the plots can be seen from the example he cites in the TIE (G.II.12-29).
- p. 5, l. 20 *ethische*
- p. 7, l. 2 *moliuntur*
- p. 7, ll. 29-30 vs. 59-60 are quoted G.II.294.3 ff. and 14.
- p. 15, l. 37 ff. Cf. p. 178, n. 19.
- p. 20, n. 77, l. 5 *aan Tiberius (not van)*
- p. 24, n. 146 The simile of the bees is a topos in humanist literature from Petrarca; see E. Garin, *L'Éducation de l'homme moderne 1400-1600*, Paris 1968, p. 103.
- p. 46, ll. 20-21 The Latin of the copy is not so bizarre: *cavere a* - to be on one's guard against, is quite correct.
- p. 50, l. 10 The sequence of tenses is not outside Spinoza's Latin, cf. G.IV.24.19-20; 33-34; 53. 28-32; 306.27-307.19.
- p. 50, l. 12 The verb *largiri* is an intentional variant for *dare*; the shifted perfect is quite normal in Spinoza and in Neo-Latin; cf. G.IV.314.21 *pransus fuerit*; 23 *locutus fuerit*. On these forms see I. Kajanto in *Arctos* XIII (1979) 57-59 (cf. p. 35, n. 25).
- p. 54 A dotted line from α to c may be added to the stemma, but the cases it concerns are not too sure.
- p. 57, l. 1 I would now transfer *Ep.* 84 to category VI, cf. p. 272 f., n. 70.
- p. 58, n. 23 See p. 183, n. 67.
- p. 66, l. 21 ff. See p. 169.
- p. 67, l. 10 ff. See pp. 92, 93, 143, 153, 178.

ADDENDA AND CORRIGENDA II

(the figures refer to page and line)

- 17,2 *Seneca* : read *Spinoza*
- 33,10 *facillimo negotio* : not outside Spinoza's Latin, cf. Gebh.III.360.21 *levi negotio*
- 35,8 add to note 25 : Kuno Fischer, *Spinozas Leben, Werke und Lehre*, ⁶1946, Heidelberg (repr. Kraus 1973), p. 126; Paul-Louis Couchoud, *Benôît de Spinoza*, Paris ²1924, p. 300.
- 70,9 ff. For extra-words in the translation, cf. ch. V, sections 5.3.3; 5.3.7e; 6.3; 6.7.
- 115,29 add after *other* : *Glazemaker renders the text much more literally.*
- 133,18 *to sleep* : read *to dream*
- 143,36 *degress* : read *degrees*
- 167,30 ff. *quòd* is certainly causal here.
- 190,1 read : (see pp. 68-69; cf. also pp. 210 and 263).